अर्वाचीन संस्कृतम् Vol. 13 1996

... Gurukul Kangri Colle...

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

130712

Stock Verification-2024

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अर्वाचीनसंस्कृतम्

(१८/१-३)

विष्णुकाव्य-विशेषाङ्कः

प्रकाशनतिथिः

(२७.५.१९९६)

316

103

C

प्रधानसम्पादकः

डा० रमाकान्त शुक्लः

130712

देववाणी-परिषद्, दिल्ली

आर-६, वाणी विहार, नयी दिल्ली ११००५९ (भारतम्)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अर्वाचीनसंस्कृतम्

(R. N. 34554/79)

अर्वाचीनसंस्कृतस्य विज्ञापनशुल्कम्

आवरणपृष्ठस्य	2000-00 प्रतिपृष्ठम्
अन्यपृष्ठानाम्	1000-00 प्रतिपूर्णपृष्ठम्
अर्धपृष्ठस्य	500-00

अर्वाचीनसंस्कृतस्य ग्राहकशुल्कम्

संस्थानां कृते वार्षिकं (भारते) रु. 40.00
वार्षिकं (विदेशेषु) यू एस. डालराः 10
आजीवनं (भारते) रु. 400-00
आजीवनं (विदेशेषु) यू. एस. डालराः 100

व्यक्तीनां कृते वार्षिकं (भारते) रु. 30.00
वार्षिकं (विदेशेषु) यू.एस. डालराः 10
आजीवनं (भारते) रु. 300.00
आजीवनं (विदेशेषु) यू.एस. डालराः 100

डाकव्ययः {यदि पंजीकृत (रजिस्टर्ड) डाकद्वारा आर्वाचीनसंस्कृतस्य सर्वेऽप्यङ्काः प्रेष्येरन्}
भारते : 30.00
विदेशेषु : यू.एस. डालरा : 10

विगतांकानां (Back Volumes) वार्षिकं मूल्यम् रु. 100/-

देववाणी-परिषदः सदस्यानां सभासदां च कृते पत्रं निःशुल्कं प्रेष्यते । किन्तु पञ्जीकृतडाकद्वारा पत्रप्रेषणार्थं तैरपि डाकव्ययो देयः स्यात् । ग्राहकाः ग्राहकशुल्क **'अर्वाचीनसंस्कृतम्' (Arvacheenasanskritam)** इत्यंकितेन दिल्ल्यां/नवदिल्ल्यां प्रदेयेन बैंकड्राफ्टेन धनादेशेन (**M.O.**) वा निम्नलिखिते संकेते प्रेषयितुं प्रार्थ्यन्ते ।

सम्पादक :
अर्वाचीनसंस्कृतम्
देवावाणी-परिषद् , दिल्ली
आर-6 वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-11005 (भारतम्)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अर्वाचीनसंस्कृतम्

(अर्वाचीनसंस्कृतपरकं त्रैमासिकं पत्रम्)

पञ्जीयनसंख्या ३४५५४/७९

अष्टादशे वर्षे प्रथमो द्वितीयस्तृतीयश्च संयुक्तोऽङ्कः
१५ जनवरी १५ अप्रैल १५ जुलाई १९९९

विष्णुकाव्य-विशेषाङ्कः

प्रकाशनतिथिः
(२७.५.१९९९)

प्रधानसम्पादकः
डा० रमाकान्त शुक्लः
एम० ए० (हिन्दी-संस्कृतयोः), पीएच० डी०, साहित्याचार्यः
सांख्ययोगाचार्यः

देववाणी-परिषद्, दिल्ली
आर-६, वाणी-विहारः, नयी दिल्ली ११००५९ (भारतम्)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परामर्शदातृ-मण्डलम्

१. आचार्य श्रीनिवास रथः, २. डॉ० कृष्णकान्त शुक्लः
३. डॉ० उमाकान्त शुक्लः, ४. डॉ० राजेन्द्र मिश्रः
५. डॉ० विष्णुकान्त शुक्लः ६. डॉ० भास्कराचार्य त्रिपाठी

अर्वाचीनसंस्कृतम् (१८/१-३)

१५ जनवरी १५ अप्रैल १५ जुलाई १९९६ई०

विषयसूची

१. **सम्पादकीयम्**		अ-आ
२. **प्रास्ताविकम्**		
विष्णुकाव्यस्य कर्त्ता		
श्री१०८पं० सत्यदेवो वासिष्ठः	डा० रमाकान्त शुक्लः	क-ट
३. **विष्णुकाव्यम्**	श्री १०८ पं० सत्यदेवो वासिष्ठः	१-२५८
४. **देववाणी-परिषद्वार्ता**	रमा शुक्ला	२५९
५. **संस्कृत-जगद्वार्ता**	अभिनव शुक्लः	२६०
६. **संस्कृते शपथग्रहणार्थं सांसदा वर्धाप्यन्ते !**	सम्पादकः	२६१

अर्वाचीनसंस्कृतम् (पंजी. सं. ३४५५४/७८)

१. प्रकाशनस्थानम्-नयी दिल्ली।

२. प्रकाशनकालावधिः-त्रैमासिकम्।

३. सङ्केतेन सह मुद्रकस्य, प्रकाशकस्य सम्पादकस्य च नाम नागरिकता च– डॉ. रमाकान्तशुक्लः, भारतीयः, देववाणी-परिषद्, दिल्ली, ६, वाणी-विहारः, नयी दिल्ली -११००५९।

४. पत्राधिकारिणां नाम्ना सह सङ्केतः-देववाणी-परिषद्, दिल्ली, ६, वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५९।

डा. रमाकान्तशुक्ल इति नामाहं समुद्घोषयामि यदुपरिलिखितं सकलमपि विवरणं मम मतौ सत्यमस्ति।

रमाकान्तशुक्लः

२७.५.१९९६ ई. प्रकाशकः, सम्पादकः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

परामर्शदात-मण्डलम्
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
1. आचार्य श्रीनिवास रथः 4. डा० उमाकान्त शुक्लः
2. डा० कृष्णकान्त शुक्लः 5. डा० विष्णुकान्त शुक्लः
3. 'अभिराज' डा० राजेन्द्र मिश्रः 6. डा० भास्कराचार्य त्रिपाठी

अर्वाचीनसंस्कृतम् (१८/४)

१५ अक्टूबर १९९६

१. सम्पादकीयम् — रमाकान्त शुक्लः — १
२. कं वा दयालुं शरणं व्रजेम — डा० बटोही झा — २
३. आचार्यश्रीरमेशचन्द्रशुक्लप्रणीतं
सुगमरामायणम् (१—९ सर्गाः) — ६
४. देववाणी-परिषदो
वार्षिकं विवरणम्
(१५.१२.९३—८.९.९६) — २७
५. देववाणी-परिषद्वार्ता — अभिनव शुक्लः — २८
६. संस्कृत-जगद्वार्ता — आनन्दवर्धन शुक्लः — ३२

अर्वाचीनसंस्कृतम् (पंजी० सं० 34554/79)

1. प्रकाशनस्थानम्—नयी दिल्ली
2. प्रकाशनकालावधिः—त्रैमासिकम्
3. संकेतेन सह मुद्रकस्य, प्रकाशकस्य सम्पादकस्य च नाम नागरिकता च—
डा० रमाकान्त शुक्लः, भारतीयः, देववाणी-परिषद्, दिल्ली,
6, वाणी-विहार, नई दिल्ली-110059।
4. पत्राधिकारिणां नाम्ना सह संकेतः—देववाणी-परिषद्, दिल्ली, 6 वाणी विहारः, नई दिल्ली-110059।

डा० रमाकान्तशुक्ल इति नामाहं समुद्घोषयामि यदुपरिलिखितं सकलमपि विवरणं मम मतौ सत्यमस्ति

—डा० रमाकान्त शुक्लः
१५-१०-१९९६ सम्पादकः, प्रकाशकः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अर्वाचीनसंस्कृतम्

(अर्वाचीनसंस्कृतपरकं त्रैमासिकं पत्रम्)

अष्टादशे वर्षे चतुर्थोऽङ्कः

10.1.97
Gurukul Kangri [illegible] Vishwavidyalaya
HARDWAR

१५ अक्टूबर १९९६

प्रधानसम्पादकः

डा० रमाकान्त शुक्लः

एम०ए०, पीएच०डी०, साहित्याचार्यः

सांख्ययोगाचार्यः

देववाणी-परिषद्, दिल्ली

६ वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५९

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सम्पादकीयम्

'अर्वाचीनसंस्कृत'स्य षष्ठवर्षीययोर्द्वितीय-चतुर्थयोरङ्कयोः(अप्रेल–अक्टूबर, १९८४ ई०) ६५–२६१ तमपृष्ठयोः श्रीसत्यदेववासिष्ठस्य संक्षिप्ता चर्चाऽभूत् यत्र तथ्यमिदमुल्लिखितं यदनेन विदुषा **नाडीतत्त्वदर्शनम्, सत्याग्रहनीतिकाव्यम् विष्णुसहस्रनाम्नःसत्यभाष्यं चतुर्षु भागेषु विभक्तम्** इत्येताः प्रबन्धकृतयोऽनेकाः प्रकीर्णरचनाश्च कृताः। कतिपयवर्षपूर्वं हरियाणा-साहित्यअकादमी-द्वारा भिवान्यां समायोजिते संस्क त-दिवस-समारोहेऽहमप्युपातिष्ठम्। तत्र मया वैद्यवर्यश्रीवासिष्ठमहाभागस्यापि दर्शनमकारि। संक्षिप्त एवासौ परिचय आसीत्। अस्मै मया प्रणामाञ्जलिर्निवेदितः, अनेन च वयोवृद्धविदुषा तत्स्वीकारः कृतः। तदनन्तरं व्यतीतेषु केषुचिद्दिवसेषु डाकद्वारा श्रीवासिष्ठप्रणीता अस्य लेखस्य प्रथमप्रघट्टके उल्लिखिता त्रयोऽपि ग्रन्थाः मया समासादिताः। तत्र 'सत्याग्रहनीतिकाव्यम्' अर्वाचीनसंस्कृतोपकारकं किञ्चित्काव्यं भवेदिति तन्मया पठितम्। 'नाडीतत्त्वदर्शनं' मयायुर्वेदचिकित्सकाय स्वज्येष्ठपुत्रायादीयत। विष्णुसहस्रनाम-सत्यभाष्यस्य चत्वारोऽपि भागा लब्धेऽवसरे पठनीयत्वेन स्वग्रन्थसंग्रहे स्थापिताः। सावधिकपत्रस्य दौर्भाग्यशीलेन सम्पादकेन नैश्चिन्त्येन ग्रन्थान् पठितुं समयो नैव लभ्यते–इति तु जानन्त्येव भुक्तभोगिनः। अतो मया ग्रन्थसंग्रहे स्थापिता सत्यभाष्यस्य चत्वारोऽपि भागाः १९९५ तमेशवीयाब्दस्याक्टूबरमासं यावन्न स्पृष्टाः। विना मूल्यं लब्धान् ग्रन्थान् प्रायो न पठन्ति लोकाः–इत्येषा लोकोक्तिरत्र कारणं नासीदपितु तत्तत्कार्येष्वत्यन्तं व्यापृतिरेवात्र हेतुरासीत्। अथैकदा १९९५ तमेशवीयाब्दस्य अक्टूबरमासे अर्वाचीनसंस्कृतस्याङ्को मया स्वपरिचिताय दिल्लीदूरदर्शनोपनिदेशकाय श्रीशरददत्ताय प्रदत्तः। तत्र तस्यापि संस्कृतकार्यक्रमप्रोत्साहकत्त्वेन संक्षिप्त उल्लेख आसीत्। तस्यैकं मित्रमस्ति यो हि संगणकयन्त्रकेन्द्रस्य स्वामी अस्ति। तस्मै केनचित् कश्चित्संस्कृतग्रन्थो मुद्रापयितुं प्रदत्तः। तेन ग्रन्थस्तु अक्षरयोजनार्थं सहर्षं स्वीकृतः किन्तु तस्य परिचितेषु संस्कृतप्रूफ-पाठकनामभाव एवासीत्। दैवयोगात् तेन शरददत्तस्य सकाशे अर्वाचीन-संस्कृतस्याङ्को दृष्टः। तेन च सः प्रूफपठनाय मां प्रार्थयितुं नियुक्तः। शरददत्तेऽस्ति मामकीना प्रीतिः। तेनाहं कतिपयसंस्कृतपृष्ठानाम् आधारपाठाय (प्रूफपाठाय) प्रार्थितः। मया च तदनुरोध उररीकृतः। यदा च मया तानि पृष्ठानि लब्धानि तदा प्रत्यभिज्ञातमहो इदन्तु श्री१०८पं० सत्यदेववासिष्ठकृतं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चतुर्भागात्मकं श्रीविष्णुसहस्रनाम-सत्यभाष्यमेव पुनःसंस्करणाय सज्जितं मत्पुरतस्तिष्ठति, स्वग्रन्थसंग्रहस्थस्य यस्यैकमपि पृष्ठं मयाद्यावधि पठितुमवसरो नालम्भि। यद्यपि १४५६ पृष्ठात्मकस्य ग्रन्थस्य पौनःपुन्येन प्रूफपाठो नास्ति षट्तञ्चाशद्वर्षीयस्य मादृशस्य जनस्य कृते सौख्यविषयः किन्तु मत्कृतेऽयं संयोगः सुखायैव समजनि।

प्रथमन्तूपहारस्वरूपं प्रेषितस्य सद्ग्रन्थस्यानध्यायेन जानताऽजानता वापि मया योऽपराधः कृतस्तस्य प्रायश्चित्तं समजनि। किञ्च भगवतो विष्णोः कृपया मया न केवलमनेकधा ग्रन्थोऽयं प्रत्यक्षरं पठितोऽपितु ग्रन्थकर्तुरपि दर्शनैः तेन सह वार्तालापेन च पुण्यार्जनमकारि। ६.१२.१९९५ तारिकायां ग्रन्थस्य प्रबन्धसम्पादकेन श्रीमहेशकुमारेण सह मम परिचयो जातः। तदनु च तस्य वैदुष्येन, स्नेहेन, शालीन्येन, औदार्येणास्तिक्येन च परिचितः सन् ऋषिकल्पस्य श्रीवासिष्ठस्य दिव्यव्यक्तित्वं साक्षात्कर्तुमपि लब्धावसरोऽभूवम्। मयानुभूतं यद् भिवान्यां महममार्गस्थितं देवसदनमस्ति तपःपूत आश्रमो ब्रह्मर्षेर्वासिष्ठस्य। मया देवसदनस्य तस्मिन् कक्षे तत्काष्ठफलकमास्थाय–यदास्थाय तपःस्वाध्यायनिरतेन श्रीवासिष्ठेन सत्यभाष्यस्य रचना कृता–अनेकधोषितम्। अनेकधा ब्रह्मर्षेः सूनृता वाणी श्रुता। बहुवारं तस्य सरलं गंभीरं सर्वभूतहिते रतं रूपं साक्षात्कृतम्। दिव्य एवानुभवोऽसौ; न शब्दैर्व्यक्तुं शक्यते। विश्वकोष इव सत्यभाष्यं, ज्ञानसागर इव चास्य कर्ता। उभयोरपि साक्षात्कारोऽनुभवैकगम्य एव।

सत्यभाष्यं गद्येन निबद्धम्। किञ्च तत्र पद्यान्यपि विलसन्ति। तेषां पद्यानामानुपूर्व्या सङ्कलनेन बृहत्कायं काव्यमेकमाविर्भवति। सत्यभाष्यस्य नवीने संस्करणे परिशिष्टरूपेण **'श्रीविष्णुकाव्यम्'** इति शीर्षकान्तर्गतं पद्यान्येतानि सङ्कलितान्यभूवन्। अर्वाचीनसंस्कृतस्य अष्टादशवर्षीयेषु प्रथम-द्वितीय-तृतीयेष्वङ्केष्वपि विष्णुकाव्यस्य प्रकाशनं सत्यभाष्यकर्त्रानुमतम्।

अर्वाचीनसंस्कृतस्यायमङ्को 'विष्णुकाव्य-विशेषाङ्क'-रूपेण प्रकाश्यते। अहं विष्णुकाव्यकर्त्रेऽभिनन्दनानि व्याहरामि येनार्वाचीनसंस्कृते स्वकाव्यस्य प्रकाशनमनुमतम्। अक्षरयोजकः श्रीशंकरप्रसादः साधुवादैः सभाज्यते।

आर ६ वाणी-विहारः
नयी दिल्ली-११००५९
२७.५.१९९६

(रमाकान्त शुक्लः)
प्रधानसम्पादकः।

CC-0. Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विष्णुकाव्यम्

प्रणेता

श्री १०८ पं० सत्यदेवो वासिष्ठः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विष्णुकाव्यस्य कर्त्ता

श्री १०८ पं० सत्यदेवो वासिष्ठः

साङ्गोपवेदवेदचतुष्टयी,
सामस्वरभास्करः, आयुर्वेदाचार्यः, आयुर्वेदानूचानः भिषक्केसरी
लवपुर-दिल्ली-भिवानीस्थ-सनातनधर्मायुर्वेद-महाविद्यालयस्य
भूतपूर्व-प्रधानाध्यापकः, गुरुकुलझज्झरस्थायुर्वेदविभागस्य
भूतपूर्वाध्यक्षः, वेद-व्याकरण-निरुक्त-
च्छन्दः-साहित्य-ज्योतिषायुर्वेदाद्यनेकशास्त्र-पारावारीणः,
'सत्याग्रहनीतिकाव्य'स्य 'नाडीतत्त्वदर्शन'-महानिबन्धस्य
'श्रीविष्णुसहस्रनाम-सत्यभाष्य'स्य च प्रणेता,

(छायाचित्रमिदं भिवान्यां देवसदने २१.५.१९९६ ई. तारिकायां भौमे गृहीतमस्ति ।)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रास्ताविकम्

विष्णुकाव्यस्य कर्ता श्री १०८ पं० सत्यदेवो वासिष्ठः

पञ्चापप्रदेशान्तर्गत-जालन्धरमण्डलस्थमाहिलगहिलाख्यग्रामे वसिष्ठगोत्रात् सहजपालेतिप्रवरात् सारस्वतब्राह्मणवंशात् पितुः श्रीअनन्तरामशर्मणो जनन्यां श्रीमत्यां द्रौपद्यां २४.८.१९१२ तमेशवीयेऽब्दे समुत्पन्नः श्री सत्यदेवो वासिष्ठो विष्णुकाव्यस्य कर्त्तास्ति। अनेन स्वजन्मतिथेरुल्लेखः सत्याग्रहनीतिकाव्ये एवं विहितोऽस्ति-

नन्दतर्काङ्कचन्द्रेऽब्दे भाद्रे भौमेऽग्निभूदिने।
वसाविष्टे धनिष्ठायां गुणपादेऽङ्गलग्नके ।।

(सत्याग्रहनीतिकाव्यम् ५/४/३)

नन्द(९)- तर्क (६)-अङ्क (९) चन्द्र (१)-संख्या **'अङ्कानां वामतो गति'** रिति नियमात् वैक्रमाब्दः १९६९ सिद्ध्यति। भाद्रपदमासि प्रविष्टायां त्रयोदश्यां रक्षापूर्णिमायां मङ्गलवासरे सूर्योदयादिष्टघटी ८-धनिष्ठानक्षत्रस्य तृतीये चरणे कन्यालग्नेऽस्य जन्म बभूवेति भावः। अस्य पितामहस्य नाम 'श्रीकृष्ण' इति मातामहस्य च नाम 'श्रीलक्ष्मणदास शर्मा' इत्यासीत् । पित्रा बालः सत्यदेव आजन्मन आदशवर्षमुर्दूभाषां पाठितः। तदन्तरञ्च 'संस्कृतमेवाध्यापनीयमस्मा' इति कृतनिश्चयेन पित्रा १९७९ तमे वैक्रमाब्दे अमृतसरसो नातिदूरे गण्डासिंहवालानाम्नि स्थाने स्थिते विरजानन्दब्रह्मचर्याश्रमेऽयं संस्कृतमध्येतुं प्रवेशितः। तत्र तदध्यक्षेण आचार्य श्रीब्रह्मदत्तजिज्ञासु-महोदयेनायं वर्णोच्चारणमारभ्यार्षप्रक्रिययाष्टाध्यायीतः पातञ्जलमहाभाष्यान्तं व्याकरणं निरुक्ताङ्गपुरस्सरं धर्मशास्त्रं च पाठितः। बाल्येऽस्य स्मरणशक्तिरत्यन्तं तीव्रासीत् । ९.३.१९३० तारिकायामाचार्यजिज्ञासुना गृहीतायां स्मरणशक्तिपरीक्षायामनेन घण्टाचतुष्टयचत्वारिंशन्मिनट (४घं० ४० मि०)-मिते काले अष्टाध्यायी-धातुपाठ- निघण्टु-परिभाषापाठ-लिङ्गानुशासनानां ८८५९ सूत्राणां समग्रः पाठः श्रावितः। अस्यां परीक्षायामनेन ५०० अङ्कानां मध्ये ४९७ अङ्का उपलब्धाः। श्रीजिज्ञासुसौहार्देन वाराणस्यामयं श्रीशङ्करामत्रिपाठिमहोदयात् ग्रामेगेय-आरण्यक- ऊह-ऊह्येति चतुर्विध- गानपुरस्सरां सामसंहितामपाठीत्। ततश्च वेदमूर्तिश्रीरामचन्द्रभट्टरटाटे- महोदयात् दर्श-पौर्णमासप्रक्रियां क्रियाकलाप- ज्ञान-पुरस्सरामज्ञासीत्। पुनरयं गुरुवरजिज्ञासुना ज्यौतिषाचार्यस्य श्रीपूर्णचन्द्रत्रिपाठिनः सकाशे ज्यौतिषशास्त्रमध्येतुं प्रेरितः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तदनन्तरं लवपुरे (लाहौरनगरे इदानीं पाकिस्तानस्थे) श्रीजिज्ञासुमहोदयस्य निरीक्षणे श्रीवासिष्ठेन अजमेरस्थायाः परोपकारसभायाः कार्यं श्रीमद्दयानन्दस्वामिप्रणीतस्य पाणिनीयाष्टाध्यायी-भाष्यस्य तृतीय-चतुर्थाध्याययोः सम्पादनानुवाद-टिप्पणादि-लेखनकर्म वर्षत्रयं यावद्विहितम्। तत्रैव लवपुरे वैद्यचूडामणेः श्रीनाथूराममौद्गल्यादायुर्वेदीय-ग्रन्थानां विशिष्टं ज्ञानमनेन सम्प्राप्तम्।

तदनु चायं वैद्यवृत्तिमधिष्ठायामृतसरोनगरेऽवात्सीत्। तत्र चायुर्वेदस्याद्यगुरुणा भिषक्शिरोमणिना यतिप्रवरपण्डित-तिलकरामशर्मब्रह्मचारिमहोदयेन सविशेषं नाडीविज्ञाने पञ्चीकृत-पञ्चभूतानामूहापोहने च सम्यग् विज्ञापितः। तस्यैव प्रेरणयाऽनेन 'नाडीतत्त्वदर्शनम्' इत्येतन्नाम प्रबन्धो निरमायि।

श्रीवासिष्ठाय तद्गुरुभिरनेक उपाधयोऽदीयन्त। तद्यथा सर्वाङ्गसामाध्ययनानन्तरं **'सामस्वरभास्कर'** इति पदं काशीस्थश्रीशंकररामत्रिपाठिना गुर्जरब्राह्मणेन ४.६. १६३४ ई० तारिकायामस्मै प्रदत्तम्। इतरवेदाध्ययनं पुरस्कृत्य **'चतुर्वेदी'**त्युपाधिरस्मै काशीस्थपण्डितरामचन्द्रभट्टरटाटे-महाराष्ट्रब्राह्मणेन ४.६.१६३४ ई० तारिकायां प्रदत्तः। **'आयुर्वेदाचार्य'** इतिपदमनेन श्रीपण्डितनाथूराममौद्गल्यात्तद्विद्यालयाध्यक्षात् १८.३.१६३६ ई० तारिकायां सम्प्राप्तम्। **'साङ्गोपवेदवेदचतुष्टयी'**ति पदं पण्डितश्रीब्रह्मदत्तजिज्ञासुनास्मै १६४२ तमेशवीयेऽब्दे जनवरीमासे (१६ माघे १६६८ वैक्रमाब्दे) समर्पितम्। **'आयुर्वेदानूचान'** इति पदमस्मै श्रीतिलकरामशर्मब्रह्मचारिणा २००२ तमे वैक्रमेऽब्दे माघे मासि १५ तिथौ प्रादीयत। श्रीवासिष्ठो गुरोराशीर्वादात्मकान्येतानि पदानि सादरं स्वनाम्ना सह लिखति। किञ्चायं स्वनाम्नोऽग्रे '१०८' इति पदं लिखति। तद्रहस्यं चानेनेत्थं प्रकाशितम्– "ज्योतिर्ज्ञानस्य सारभूतेन रहस्यमयेन चाष्टोत्तरशत १०८ इत्यङ्कविद्यापदेन सममान्यहं श्रीलालाहरभजनेन, ज्ञापितश्चाहमेतद्विषयकं ज्ञानम्, अत एव मयैतदङ्कविद्यापदं १०८ स्वनामतः पूर्वमङ्क्यते। पद्यञ्च ममैतदत्र-

भानां भ्रमतां भेषु रूपमष्टोत्तरं शतम्।
वेद्मि वच्मि ततश्चार्थान् ततोऽस्म्यष्टोत्तरं शतम्॥

(आत्मपरिचयः विष्णुसहस्रनाम-सत्यभाष्यम् , तृतीयं संस्क.१६६६, पृ० १३)

वाराणसेयविद्वत्परिषदध्यक्षेण २००५ तमे वैक्रमाब्दे पौषकृष्णैकादश्यां (२५.१२. १६४८ ई० तारिकायां) नाडीतत्त्वदर्शनस्य कृतान्वेषणपूर्वकस्य निबन्धस्याक्षरशः श्रवणानन्तरं श्रीवासिष्ठः **'भिषक्केसरी'**ति पदेन सभाजितः। (द्र० आत्मनिवेदनं कृतज्ञताप्रकाशश्च, नाडीतत्त्वदर्शनम्, तृतीयं संस्करणम्, पृं० ६-६)।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१६३६ तमेशवीयेऽब्दे हैदराबादसत्याग्रहप्रसङ्गेऽनेन अष्टादशमासावधिकः कारावासोऽपि भुक्तः। तत्रैवानेन **'सत्याग्रहनीतिकाव्यं'** विरचितम्।

श्रीवासिष्ठेन लवपुर (लाहौर)-दिल्ली-भिवानीस्थ-सनातनधर्मायुर्वेदमहाविद्यालयेषु प्रधानाध्यापकत्वेन झज्जरस्थ-गुरुकुले चायुर्वेदविभागाध्यक्षत्वेन अध्यापनकर्मापि विहितम्। चरकसंहितादिग्रन्थानामयमनुपमो विद्वान्।

श्रीवासिष्ठः सितारवादनेऽपि नैपुणीं भजति। सितारवाद्येऽयं वेदमन्त्रान् श्लोकाँश्च सुमधुरतया मूर्च्छयति। प्रयागवास्तव्यः (स्व०) श्री त्रिलोकचन्द्रवसुरस्य सितार-शिक्षक आसीत्। सितार-शिक्षणमस्य नाडीपरीक्षाविधावपि सहायकमभूदित्यनेन स्वीकृतम्। (द्र० आत्मपरिचयः, श्रीविष्णुसहस्रनाम-सत्यभाष्यं, तृतीयं संस्करणम् १६६६, पृ० १३)

अद्यत्वे श्रीवासिष्ठः 'देवसदनम् , महम मार्गः, भिवानी-१२५०२१' इत्यत्र निवसन् आतुरेभ्य आरोग्यं यच्छति।

व्यक्तित्वम्

यथा श्रीपण्डिततिलकरामशर्मब्रह्मचारिणा १६५० तमेशवीयेऽब्दे परिश्रमी निरलसः परोपकारी विद्याविनयसम्पन्नः श्रीवासिष्ठो वर्णितः, यथा चास्य परिश्रमक्षमता, त्यागक्षमता, विविधबाधासहनक्षमता, एकान्तनिश्चयिता, दानशीलता, परोपकृतिपरता पं० मुंशीरामशर्मशास्त्रिणा १६६६ तमेशवीयेऽब्दे साक्षात्कृता (द्र० भाष्यकारविषयको मेऽनुभवः, श्रीविष्णुसहस्रनाम-सत्यभाष्यम्, पृं० १६-२४) यथा च पं० रुद्रदेवत्रिपाठिना पं० युधिष्ठिरमीमांसकादिभिरन्यैश्च विद्वद्वैरस्य सद्गुणा बहोः कालात्पूर्वं वर्णिताः, तत्र नास्त्यद्यापि काचिन्न्यूनता। कृतज्ञता अस्य स्वभावसिद्धो गुणः। यस्य कस्यापि साहाय्यं स्वीकुरुते तस्यानृण्यायास्मिन् जन्मन्येव यतते। १०.१२.१६६५तोऽद्यावधि नैकवारं भिवान्यां गतेन मयापि तथैव साक्षाकृतश्चतुरशीतिवर्षीयो ब्रह्मर्षिः श्रीसत्यदेवो वासिष्ठो यथा पूर्वोक्तैर्विद्वद्भिः। केऽस्मादृशा लौकिका जना अस्यालौकिकव्यक्तित्वस्य प्रमापयितारः ? का चाधिगत- कतिपयाक्षरा लेखनी अस्य व्यक्तित्वस्य प्रकाशनाय समर्था स्यात् ? केवलमनुभव एव तत्र प्रमाणम्। यः कोऽप्येकवारमप्यस्य सौम्यमूर्तेर्ब्रह्मर्षेर्दर्शनं करोति तस्य चेतसि पवित्रता द्रागेव पदं निदधाति। यथा सूर्योऽथ च विष्णुः शब्दसहः क्षमावान् राजते तथैव तदुपासकोऽयं ब्रह्मर्षिरपि। झटिति

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्मृतिपथमायाति विष्णुकाव्यस्य पद्यमिदम् -

लोकेऽस्ति कः शब्दसहः प्रसिद्धः सूर्योऽथ विष्णुस्तदुपासको वा ।
क्षमा विभूषा सकलस्य लोके सर्वं क्षमावान् सहते क्षमायाम् ।।

(विष्णुकाव्यम् , १२५६)

अस्य जीवनं सत्यव्यवहारस्य, क्षमाशीलतायाः, परोपकृतेः, आर्जवस्य, वेदज्ञतायाः, लोकज्ञतायाः, ब्रह्माराधनायाः, त्यागस्य सर्वभूतहितस्य च पर्यायः। **'यादृगेव ददृशे तादृगुच्यते'** (ऋ० ५/४४/६)- इतिश्रुत्यनुसारं यथादृष्ट एव मयासावत्रोच्यते। अस्य वैदुष्यस्य, अनुभवस्य, परोपकारव्रतस्य, त्यागशीलताया नित्यं प्रसन्नतायाश्च इदमित्थं वर्णने नास्त्यस्मादृशां वाचि लेखन्यां वा शक्तिः। प्रणम्योऽयं महात्मास्मासु स्वाशीर्वादान् वितरतीत्यनेन सौभाग्येन गर्विता अस्मादृशा जना न किमपि भवक्लेशं गणयन्ति। नैष्ठिकब्रह्मचारिणो ब्रह्मर्षेरस्य तपोभिरिदं जगच्चिराय पावितं तिष्ठत्विति परमेश्वरं प्रार्थयामहे।

श्रीवासिष्ठस्य रचनाः

श्री १०८ पं० सत्यदेववासिष्ठमहोदयेन त्रयो ग्रन्थाः प्रणीताः–१. सत्याग्रहनीतिकाव्यम्, २. नाडीतत्त्वदर्शनम्, ३. श्रीविष्णुसहस्रनामसत्यभाष्यञ्च। सत्यभाष्यस्य पद्यात्मकोंऽश एव विष्णुकाव्याभिधां लभते। एतदतिरिक्तं काश्चन प्रकीर्णा रचना अप्यनेन कृताः। अत्र संक्षेपत एतेषां त्रयाणां ग्रन्थानां विषये किञ्चिदुच्यते :–

सत्याग्रहनीतिकाव्यम्

श्रीवासिष्ठस्येयमाद्या कृतिः। १६३६ तमेशवीयेऽब्दे भाग्यनगरे (हैदराबादनगरे) आर्यसमाजप्रचालिते सत्याग्रहे सश्रमं कारावासं पूरयता श्रीवासिष्ठेन कारागारे केनचिद्बन्दिना समानीतं भर्तृहरिनीतिशतकं पाठं पाठमिदं सत्याग्रहनीतिकाव्यं प्रणीतम्। कारागारे कर्गलस्य प्राप्तिर्दुष्करासीदिति कृत्वानेन 'पेंसिल'-लेखन्या स्व 'चरकसंहितायाः' पृष्ठानां पार्श्व(हाशिया)-स्थाने (परिसरभुवि) काव्यमिदं लिखितम्। मया चरकसंहितायास्तानि पृष्ठानि-यत्रेदं काव्यं पेन्सिलद्वारा अंकितमासीत्-स्वनेत्राभ्यां १६६६ तमेशवीयेऽब्दे जनवर्यां भिवानीस्थे देवसदनेऽवलोकितानि। कथंकथमपि विघ्नानुत्तीर्य काव्यमिदं कारागाराद्बहिरानीतवान् कविः। यथोक्तं तेन पर्यालोचकान् प्रति–

नानाविधा विघ्नसमुद्रवीचीः प्रतीर्य मान्याः! भवतां पुरस्तात् ।
काव्यं मदीयं परिवीक्षणाय स्वान्तेन शान्तेन पुरस्करोमि ।।

(सत्याग्रहनीतिकाव्यस्य पर्यालोचकान् प्रति, ४)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अस्य काव्यस्य विभाजनमध्यायेषु तत्पादेषु च कृतं कविना। सत्याग्रहनीतिकाव्ये पञ्चाध्यायाः प्रत्यध्यायं च चत्वारः पादाः सन्ति यत्र ६८५ पद्यानि विद्यन्ते। कविना अनुष्टबुपजाति-शार्दूलविक्रीडितेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रा-वसन्ततिलका-शालिनी- शिखरिणीन्द्र-वंशा-मालिनी-मन्दाक्रान्ता-स्रग्धरा-रथोद्धता-द्रुतविलम्बित-वंशस्थवृत्तेषु पद्यानि रचितानि यत्र सत्याग्रहनीतेः स्वरूपं वर्णितम्। तेन प्रसक्त्यानुप्रसक्त्या दिसम्बर १६३८ तः-८ अगस्त १६३६ यावत् प्रचालितस्य सत्याग्रहस्य, कारागारे सत्याग्रहिष्वत्याचाराणां, स्वास्थ्यरक्षणनियमादीनामपि वर्णनं कृतम्। ग्रन्थकर्त्रा स्वोपज्ञानन्तवृत्तिरपि काव्य-स्यास्य कृता। दिङ्मात्रमुदाह्रियते-

निषिद्ध आसीत्किल तत्र यज्ञः सम्भूय सन्ध्याऽपि निवारिताऽभूत्।
संस्कार-कृत्यानि निराकृतानि देवालयानां रचना निषिद्धा ॥
जराकृशस्यामरमन्दिरस्य जीर्णोद्धृतिश्चापि निवारिताऽभूत्।
सुरालयेष्वात्मगृहेषु किं वा ध्वजोच्छ्रयश्चापि नृपेण रुद्धः ॥
तद्राज्यबाह्यस्य च धर्मदेष्टुर्धर्मोपदेशोऽपि निषिद्ध आसीत्।
तद्देशसम्भूतजनोऽपि तद्वत् सद्धर्मकार्याय निवारितोऽभूत् ॥
यदाप्तुमाज्ञां नृभिरर्थ्यते स्म न्यायालये तेऽधिकृता निमित्तैः।
सन्दूष्य तान् नेति वचोऽभिभाष्य पौरानकुर्वन् सततं निराशान् ॥
धर्माच्च तर्कादथ राजनीतेः पराङ्मुखं वीक्ष्य नृपं समन्तात्।
सर्वे निरुद्धात्म-मनोविकाराः सत्याग्रहायैकधियो बभूवुः ॥
भूतनन्दाङ्कचन्द्राब्दे (१६६५) पौषे विक्रमवर्षतः।
सत्याग्रहः समारब्धः पूर्वं तत्पुरवासिभिः ॥
ततस्तं चिर-सञ्चारं कर्त्तुमाङ्गलराज्यतः।
प्राज्ञास्तत्र समायाता आदिष्टा रण-संसदा ॥
नीतः सोऽर्थाप्तिसंयुक्तः सन्धिपूर्वः समाप्तिताम्।
अङ्गनन्दाङ्कचन्द्राब्दे (१६६६) श्रावणस्य जिनांशके ॥ (१/२/४-११)
सत्याग्रहज्ञानजुषो नरा ये तच्च्यावने नालमिहास्ति लक्ष्मीः।
नूनं दवाग्नेः शमने समर्थो वायुः कदाचिन्न समृद्धवेगः ॥(१/२/१४)
आतङ्क्याग्रहिणं राजा शक्तः स्यात्तदसुक्षये।
किन्त्वजोऽप्यस्य नालं स्यात् गतिं रोद्धुं शुभावहाम् ॥ (१/२/१६)

कविः काव्यस्य प्रयोजनमित्थं प्रस्तौति-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

काव्यनिर्माणचातुर्यं कवीनां धर्म उच्यते ।
किं तया काव्यनिर्मित्या देश-जाती न योद्धरेत् ।।
राष्ट्रोन्निनीषया काव्यं कुर्वन् विज्ञानवर्धनम् ।
तृणाय मन्यते राज्यं कविः सत्याप्तिलिप्सया ।।(१/२/३४-३५)

श्रीवासिष्ठस्य काव्यगुरुः श्रीकेदारनाथशर्मा सारस्वत आसीदित्यसावस्मिन् काव्ये स्वीकरोति–

सन्तीह नाना कविकर्मदक्षाः केदारनाथोऽस्ति मयाऽत्र वन्द्यः ।
यस्योपदेशैरुत शर्वदृष्ट्या काव्याङ्गनं पूर्तिमगान्ममेदम् ।।(५/४/३२)

कविनास्य काव्यस्य रचना पाण्डित्यप्रदर्शनाय न कृता अपितु आत्मभावानां नैसर्गिकप्रकाशनायैव कृता–

कवेः कर्म कविर्वेत्ति वाचका दोषमेव हि ।
मर्त्यः स्खलनधर्माऽस्ति तस्माच्छिद्रं प्रपूर्यताम् ।।
शब्दजालमपाकृत्य साधु-शब्द-विभूषितम् ।
कृतं काव्यं प्रसादाय नहि क्लेशाय चेतसः ।।
नात्युक्तं कविधर्मेण, नावनीतमधर्मतः ।
यथाभावानुगैः पद्यैः कृतं स्वान्तःप्रकाशनम् ।।(५/४/३६-३८)

काव्यस्यास्य राष्ट्रभाषानुवादः प्रथमसंस्करणस्य (वि.स. २०१५) सम्पादनं च डा०रुद्रदेवत्रिपाठिनाक्रियाताम् ।काव्यस्यान्ते कवेः सारगर्भिता अष्टपदात्मिका **'नोच्चैरुत्पत रे'** इत्येतच्छीर्षकैका गीतिरपि सङ्कलितास्ति यस्यामन्योक्तिशैल्या जीवः प्रबोध्यते। अस्य ग्रन्थस्य चतुर्थं संस्करणमद्यत्वे मुद्रणाधीनं वर्तते यस्य प्रकाशनं शीघ्रमेवाशास्यते।

नाडीतत्त्वदर्शनम्

श्रीवासिष्ठस्य द्वितीयोऽद्वितीयो ग्रन्थोऽस्ति नाडीतत्त्वदर्शनम्। अस्य ग्रन्थस्य रूपरेखानिर्माणं, लेखनं, समापनं, पुनःसंशोधनञ्च ग्रन्थकर्त्रा १९४३-१९४५ तमेशवीयाब्दान्तराले विषमासु परिस्थितिषु व्यधायिषत।ग्रन्थकर्त्ता लिखति–

“अस्यैव निबन्धस्य (नाडीतत्त्वदर्शनस्य) प्रसङ्गे २००३ मिते विक्रम-वत्सरे जम्मूप्रान्तस्थ-रामपुर-राजौर्यां श्रीविष्णुदाससेठी-पुत्रेण मत्सविध एवाधीयानायुर्वेदेन सहागमम्। तत्रास्य निबन्धस्य रूपरेखामात्रं निबन्धनं कृतम्। (........असौ सेठी सपरिवारः पाकिस्तानाक्रमणसमये नृशंसतमैर्मृत्युमुखं प्रापितः।)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततश्चाहं ज्वराक्रान्तोऽपि यानानामव्यवस्थया सपादशतमीलपर्यन्तं पद्भ्यामागच्छन् खड्गपाणिभिर्यवनैराक्रान्तः कथंकथमपि निबन्धमेनं केवलं पृष्ठे वहन् मृत्युमुखादवतीर्यामृतसरसि प्राप्तः। तत्र च ज्वरादिरोग-बहुले शरीरे विघ्नबाहुल्यं सहमान एवास्य पुनर्लेखने परिष्कारे च संलग्नोऽभवम्। तदानीं समये जम्मूप्रान्तस्थ-रतियाँ-ग्राम-वास्तव्यस्य लाला-फतेहचन्द्र-महाजनस्य पुत्रो लालागरीबदासो महाजनः सानुरोधं मदीयं भोजनप्रबन्धं विधायास्य लेखने महान्तमुपकारमातनोत्।'' (आत्मनिवेदनं कृतज्ञता-प्रकाशश्च, पृ० ८, नाडीतत्त्वदर्शनम्, प्रथमसंस्करणम्, ७.७.१९५०)

इमं ग्रन्थं प्रणेतुं श्रीवासिष्ठस्तद्गुरुणा यतिवर्येण श्रीतिलकरामशर्मब्रह्मचारिणा प्रेरितः। स लिखति-'मयायमायुष्मान् सत्यदेवो निबन्धलेखनेऽस्मिन् भूयो भूयः प्रेरितः। सोऽयमेकमना अस्मदभिप्रेतमुररीकृत्य सावकाशो निबन्धनेऽस्मिन् बद्धपरिकरोऽभूत्।

कृते कार्यारम्भे वह्निशून्याभ्रनेत्र (२००३) मिते वैक्रमेऽब्दे २२ तमे फाल्गुनेऽत्रामृतसरसि हिन्दूयवनानां मिथो वधावधः प्रारभत। एवं गच्छति काले सायाह्ने नगरमग्निज्वालाकुलं समभूत्। तदग्रिमदिने च नगरमिदमभितो दह्यमानमिवालोक्यत। तस्मिन्समये पलायिताः भूयांसो जनास्त्यक्तनिवासा दग्धगृहाश्चास्माकं निवासे स्वात्मरक्षायै समागताः। तेषां दग्धगृहाणामतिथीनामन्नपाचनादिपुरीषप्रक्षेपान्तां सेवां कुर्वन्तावावां निशीथे लब्धावकाशौ निबन्धस्यास्य सङ्कलनं कुर्वन्तौ कियन्तं कालमत्यावाहयाव। परं विकारोऽयमनुदिनमेधमान एवाभवत्। तदावाममृतसरः परित्यज्य शिमला-प्रान्ते 'कुमारहटी'तो नातिदूरे 'अह्नेच' स्थाने श्रीलाला-गीतारामाश्रये स्थित्वा निबन्ध-निबन्धने सम्भार- सङ्कलने च संलग्नावभवाव।

वेदखाभ्रनेत्रमितस्य (२००४) वैक्रमाब्दस्य वैशाखे मासि पुनरप्ययं वासिष्ठो लवपुरमगादध्यापनाय। परं कतिपयैरेव दिवसैः पुनः प्रदीप्ते यवन-हिन्दु-विद्वेषानले दन्दह्यमाने निखिलेऽपि पञ्चापप्रदेशे लेखकोऽयं जम्मूप्रान्तवर्तिनि 'रामपुर-रजौरी' पत्तने स्वशिष्यस्य गृहे पुस्तकस्यास्य लेखनाय गतः। कतिपयाध्यायान्ते तस्य विष्णुदाससेठीति नामोल्लेखपुरस्सरं कृतज्ञता-प्रकाशनं विहितं लेखकेन।

पुनः काश्मीराक्रमणसमये यानादिव्यवस्था-भङ्गाज्ज्वराक्रान्तोऽपि लेखकः केवलं पुस्तकसहाय एवातिविस्तृतमध्वानं गच्छन्नसिहस्तैर्यवनैराक्रान्त आयुषः शेषतया जीवनं रक्षन् कार्तिके मासि ममाक्ष्णोरातिथ्यमवाप। ततो मयानेन सङ्कलितो

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निबन्धः श्रुतः संशोधितः परिष्कृतश्च। पुनरनेन सच्छिष्यगुणयुक्तेन भूमिशयनादि-यतिचर्यामधितिष्ठता भोजनादिष्वप्युपेक्षां विदधता स्वल्पतमं शयनकालं विहाय सर्वोऽपि समयः प्रबन्धलेखने विनिक्षिप्तः। एवं प्रयतमानेऽप्यस्मिन् लेखे पुनः पुनः परिमार्जन-कारणेन भूयान् कालो व्यतीतः। एवमस्य सम्पादने प्रकाशनेऽपि विविधविघ्नबाहुल्येन त्रीणि वर्षाणि व्यतीतानि।' (प्रथमसंस्करणस्य प्रारम्भिकं निवेदनम्-तिलकरामशर्मा ब्रह्मचारी भिषगाचार्यः। अमृतसरः। २०.५.१९५०)

इत्थं २००३ तमवैक्रमाब्दात् २००५ तमवैक्रमाब्दं यावदस्य ग्रन्थस्य रचनाकालः। ६.१०.१९४८ ई० यावत्प्रथमसंस्करणं मुद्रणाय सज्जमभवत्। प्रथमसंस्करणस्याष्टमाध्यायसमाप्तौ ६.१०.१९४८ (आश्विन प्र० २१, २००५) इत्थं तिथिनिर्देशो वर्तते। ७.७.१९५० ई० तारिकायां ग्रन्थकर्त्रा प्रथमसंस्करणस्य 'आत्मनिवेदनं कृतज्ञताप्रकाशश्च' लिखितः। इत्थमस्य ग्रन्थस्य प्रथमं संस्करणं १९५० तमेशवीयेऽब्दे प्रकाशितमभूदिति सुस्पष्टं ज्ञायते। (द्र० नाडीतत्त्वदर्शनम्, तृतीयं संस्करणं, प्रका० रामलाल कपूर ट्रस्ट, बहालगढ़ जि० सोनीपत)। ग्रन्थस्यास्य द्वितीयं मुद्रणं १९६७ तमेशवीयेऽब्दे, तृतीयं १९८३ तमेशवीयेऽब्दे चतुर्थं च १९९० तमेशवीयेऽब्दे सञ्जातम्। अद्यत्वे चास्य पञ्चमंसंस्करणं मुद्रणाधीनं वर्तते यस्य प्रकाशनं ग्रन्थकृता स्वयमेव कार्यते। अस्य प्रकाशनं १९९६ तमेशवीयेऽब्दे आशास्यते।

नाडीतत्त्वतदर्शनस्य प्रयोजनमित्थं सङ्केतितं ग्रन्थकृता–

धराविधानं भिषगाद्यभूषणं भिषग्वरैराप्तयशोऽपि तद्भृशम्।
यशः सुदुह्यादपि मादृशांस्तथा भिषग्बुभूषूनिति कीर्त्यते मया।।

(नाडीतत्त्वदर्शनस्य मङ्गलाचरणम्, २)

वैद्यानां कृते धरा (नाडी)-परीक्षणं परमावश्यकम्। ग्रन्थेऽस्मिन् 'रावणनाडीपरीक्षा' नाम्नः प्रवन्धस्य व्याख्या अष्टमाध्याये कृता। ततः पूर्वं सप्ताध्यायाः नाडी-ज्ञान-सौकर्याय रचिताः। ग्रन्थकृता 'कणादनाडीविज्ञानं' 'वसवराजीया नाडी' इत्युभावपि प्रवन्धौ सटिप्पणं ग्रन्थान्ते प्रस्तुतौ।

नाडीतत्त्वदर्शनस्य पञ्चमाध्याये दूत-नाडी-विज्ञानस्य विवेचनं श्रीवासिष्ठेन कृतम्। दूतनाड्या अद्यत्वेऽयमेक एवं विशेषज्ञः सम्पूर्णेऽपि जगति तिष्ठतीति विश्वसन्ति साम्प्रतिकाः वैद्याः। मया प्रत्यक्षमस्य दूतनाडीविज्ञानस्य चमत्कारः १९९६ तमेशवीयेऽब्दे नैकशो दृष्टः।

श्रीविष्णुसहस्रनाम-सत्यभाष्यम्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
महाभारतान्तर्गतानां विष्णोः सहस्रनाम्नां वेदशास्त्रोपवृंहिते सत्यभाष्ये श्रीवासिष्ठेन व्याकरणं, मन्त्रलिङ्गं लोके च तेषां व्यापकत्वं प्रतिपाद्य अन्ते सारांशभूताः स्वश्लोकाः निर्दिष्टाः। यथोक्तं तेन-"प्रतिनाम यथोपयोगि व्याकरणं, नाम्नो व्याप्तिः, लोके तदनुकृतिः, शरीरेषु समन्वयः तन्नाम्नः प्रमापयिता मन्त्रश्च सलोकोदाहरणं निर्दिष्टः।" (सहस्रनामसङ्ग्रहीतारं प्रति सत्यभाष्यकृतः कृतज्ञता-प्रकाशनम् पृ० १०)

सत्यभाष्यस्य रचना **'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी'** ति गीतोक्तं वचनं चरितार्थयता श्रीवासिष्ठेन भिवान्यां स्वयं निर्मापिते देवसदने द्वादशवर्षैः जागरणशीलेन आर्षपद्धत्या कृता। तन्मित्रेण स्व० पं०मुशीरामशर्मशास्त्रिणास्य राष्ट्रभाषानुवादोऽपि कृतः। ग्रन्थस्य तृतीयं संस्करणं १९९६ तमेशवीयेऽब्दे अप्रेलमासे मुद्रितम् यस्य प्रकाशनं ग्रन्थकृता स्वयं कृतम्।

विष्णुकाव्यम्

सत्यभाष्यस्य पद्यात्मको भाग एव 'विष्णुकाव्य'-संज्ञयाऽत्र प्रकाश्यते। अस्यापि कश्चिदस्तीतिहासः। श्रीविष्णुसहस्रनामसत्यभाष्यस्य तृतीयसंस्करणस्य सम्पादनायै-तत्पंक्तिलेखनेनावसरोऽलम्भि। ग्रन्थसम्पादनकाले निश्चयोऽभूद् यदस्मिन् संस्करणे 'भवति/भवतः/भवन्ति चात्रास्माक'मितिवाक्यानुगतानि पद्यानि पृथक्परिशिष्टेऽपि देयानि येन पद्यान्यव्यवहितोत्तरं पिपठिषूणामुपकारो भवेदिति। अत एव तृतीयसंस्करणे 'श्रीविष्णुकाव्यम्' परिशिष्टरूपेणादीयत। (द्र० श्रीविष्णुसहस्रनाम-सत्यभाष्यम् , तृ० सं० २९९६, पृ० १०८९-१३३०)

श्रीविष्णुकाव्यमेव **'विष्णुकाव्यमि'**तिशीर्षकेणात्र प्रकाश्यते। अत्र काव्ये १३५६ पद्यानि सन्ति। एतेषु १३५६ पद्येषु श्रीवासिष्ठेन पूर्वं सत्याग्रहनीतिकाव्ये प्रोक्तानि किञ्च सत्यभाष्ये 'भवति चात्रास्माक'मिति वाक्यानुगतानि सिद्धान्तप्रतिपादकानि ३०१, ३०२, ७८०, तमानि पद्यान्यप्यन्तर्भवन्ति। एतेषां पूर्वोक्ततताज्ञापनायैतानि कोष्ठकेषु निहितानि। ततः पूर्वं २० पद्यानि **'प्रस्तावना-विंशति'**-शीर्षकेन दीयन्ते। एतेषु पद्येषु सत्यभाष्यस्य सारसारो निहितोऽस्ति। भाष्यकारस्यात्र कविरूपं सुतरां प्रत्यक्षीकर्तुं शक्यते। आर्षकाव्यमिदं, मुक्तकानां क्रमबद्धतया, मुक्तकच्छटया प्रबन्धश्रिया चान्वितम्। पद्येषु गभीराशयानां वैशद्याय पादटिपण्योऽपि मूलग्रन्थमनु संयोजिताः।

विष्णुकाव्यादुदाहरणदानस्यात्रावश्यकता नास्ति यतो ह्यनुपदमेव सम्पूर्णमपि काव्यं प्रस्तूयते। विष्णुसहस्रनामस्तोत्रस्य प्रत्येकं नाम्नः सत्यभाष्यानुयायिनी संक्षिप्ता

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पद्यात्मिका विवृतिरत्र प्राप्यते। एक एव विष्णुः ऋषिभिर्बहुभिर्मन्त्रैर्गीतोऽस्ति। **'एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ती'**ति श्रुतिरत्र प्रमाणम्। ब्रह्मर्षिणा श्री १०८ पं० सत्यदेववासिष्ठेनाप्यत्र विष्णुकाव्येऽनादिनिधनो विश्वरूपो विष्णुः बहुधा छन्दोभिर्गीतः। विष्णुकाव्यकर्तुः सर्वप्रियं छन्द उपजातिरस्ति। इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रावंशस्थेन्द्रवंशावृत्तानां सम्मिश्रणेन उपजातेरधोदत्ता भेदा कविना प्रयुक्ताः। तद्यथा :-

	प्रथमश्चरणः	**द्वितीयश्चरणः**	**तृतीयश्चरणः**	**चतुर्थश्चरणः**
(१)	इन्द्रवज्रा	उपेन्द्रवज्रा	इन्द्रवज्रा	उपेन्द्रवज्रा
	(उदाहरणार्थं १,१३,१७,२२,३० पद्यानि क्रमशः ५-७-७-८-१० पृष्ठेष्ववलोकनीयानि।)			
(२)	इन्द्रवज्रा	इन्द्रवज्रा	उपेन्द्रवज्रा	उपेन्द्रवज्रा
	(उदाहरणार्थं ३३ तमं पद्यं १० संख्याके पृष्ठे द्रष्टव्यम्।)			
(३)	इन्द्रवज्रा	इन्द्रवज्रा	इन्द्रवज्रा	उपेन्द्रवज्रा
	(उदाहरणार्थं ५७ तमं पद्यं १४ पृष्ठेऽवलोकनीम्।)			
(४)	इन्द्रवज्रा	उपेन्द्रवज्रा	उपेन्द्रवज्रा	उपेन्द्रवज्रा
	(उदाहरणार्थं ७-२१-४० तमपद्यानि ६-८-११ तमपृष्ठेषु द्रष्टव्यानि।)			
(५)	उपेन्द्रवज्रा	इन्द्रवज्रा	इन्द्रवज्रा	इन्द्रवज्रा
	(उदाहरणार्थं १५-३५-४५ तमानि पद्यानि ७-१०-१२ पृष्ठेष्ववलोकनीयानि।)			
(६)	उपेन्द्रवज्रा	उपेन्द्रवज्रा	इन्द्रवज्रा	इन्द्रवज्रा
	(उदाहरणार्थं २-१४ तमे पद्ये ५-७ संख्याकयोः पृष्ठयोर्द्रष्टव्ये।)			
(७)	उपेन्द्रवज्रा	उपेन्द्रवज्रा	उपेन्द्रवज्रा	इन्द्रवज्रा
	(उदाहरणार्थ २०-६३-८२६-८२६ तमपद्यानि ८-१५-१४२ तमपृष्ठेषुद्रष्टव्यानि।)			
(८)	उपेन्द्रवज्रा	इन्द्रवज्रा	उपेन्द्रवज्रा	इन्द्रवज्रा
	(उदाहरणार्थम् २६ संख्याकं पद्यं ९संख्याके पृष्ठे द्रष्टव्यम्।)			
(९)	उपेन्द्रवज्रा	इन्द्रवज्रा	उपेन्द्रवज्रा	उपेन्द्रवज्रा
	(उदाहरणार्थं २३ तमं पद्यं ८ संख्याके पृष्ठेऽवलोकनीयम्।)			
(१०)	उपेन्द्रवज्रा	इन्द्रवज्रा	इन्द्रवज्रा	उपेन्द्रवज्रा
	(उदाहरणार्थं ४-३४-३६ तमपद्यानि ५-१०-११ पृष्ठेषु द्रष्टव्यानि।)			

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(११) इन्द्रवज्रा इन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्रा इन्द्रवज्रा
(उदाहरणार्थं पञ्चमं (५) पद्यं पञ्चमे (५) पृष्ठेऽवलोकनीयम्।)

(१२) इन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्रा इन्द्रवज्रा इन्द्रवज्रा
(उदाहरणार्थं ६ संख्याकं पद्यं षष्ठे (६) पृष्ठेऽवलोकनीयम्।)

(१३) वंशस्थम् उपेन्द्रवज्रा इन्द्रवंशा उपेन्द्रवज्रा
(उदाहरणार्थं २६ तमं पद्यं नवमे (९) पृष्ठे द्रष्टव्यम्।)

(१४) उपेन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्रा इन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्रा
(उदाहरणार्थं २७-६५ तमे पद्ये ९-१५ पृष्ठयोर्विलोकनीये।)

(१५) वंशस्थम् उपेन्द्रवज्रा इन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्रा
(उदाहरणार्थं ३२ तमं पद्यं दशमे (१०) पृष्ठेऽवलोकनीयम्।)

(१६) वंशस्थम् वंशस्थम् इन्द्रवंशा उपेन्द्रवज्रा
(उदाहरणार्थं ३१ तमं पद्यम् एकादशे (११) पृष्ठे दृश्यम्।)

(१७) इन्द्रवंशा वंशस्थम् इन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्रा
(उदाहरणार्थं ३७ तमं पद्यम् एकादशे (११) पृष्ठे विलोक्यम्।)

(१८) वंशस्थम् वंशस्थम् उपेन्द्रवज्रा इन्द्रवज्रा
(उदाहरणार्थं ७४ तमं पद्यं १७ तमे पृष्ठे निभालनीयम्।)

(१९) इन्द्रवंशा वंशस्थम् उपेन्द्रवज्रा इन्द्रवज्रा
(उदाहरणार्थम् ८२८ तमं पद्यं १४२ तमे पृष्ठेऽवलोकनीयम्।)

एवमेवान्ये भेदा अपि पाठकैः स्वयं ज्ञेयाः।

कविना उपजातिमतिरिच्य वंशस्थम्(यथा ८-२८-३६-४७ तमपद्येषु), इन्द्रवज्रा (१०-१८-२४-२५-८८ तमपद्येषु), उपेन्द्रवज्रा (३८-४३-७८-७६२ तमपद्येषु), वसन्ततिलका (८७-१३५६ तमपद्ययोः) अनुष्टुप् (९-८०-९३५-१३५७ तमपद्येषु), शार्दूलविक्रीडितम् (११५७-१२९५ तमपद्ययोः) इत्येतानि वृत्तान्यपि प्रयुक्तानि। कविना छन्दोरचनायां शास्त्रानुमतं पादान्तदीर्घत्वं नैकत्राङ्गीकृतम्। छन्दोरचनायां केचनार्षाः प्रयोगा अपि दृश्यन्ते (यथा ३,१२,४२४ तमेषु पद्येषु)।

विष्णुकाव्यस्य भाषा सरलास्ति किन्त्वनेकत्र प्रसङ्गगर्भकता तत्र विद्यते यस्या आशयं ज्ञातुं सत्यभाष्यमपि पठनीयमस्ति। क्वचित्पद्येषु वेदमन्त्रांशा अनुस्यूताः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सन्ति। तेषां सम्यग् ज्ञानाय सम्पूर्णो मन्त्रो ज्ञेयः। अस्यार्षकाव्यस्य पठनेन जनो भक्तिरसं ज्ञानगौरवमध्यात्मदर्शनञ्चैकत्रैव लब्धुं समर्थश्चेत्तस्य चेतसि भगवन्तं प्रति श्रद्धा किञ्च देववाण्यां सामान्यापि गतिः स्याताम्। रचनाकर्तुः द्वादशवर्षीया तपःस्वाध्यायपरता विष्णुकाव्ये प्रतिपदं साक्षात्कर्तुं शक्येते।

विष्णुकाव्यमवलम्ब्य यदि शोधार्थिनः संशोधनं कुर्युस्तदा नूनं तेषामुपकारः स्यात्। अस्य पाठेन, परायणेन, श्रवणेन, मननेन, व्याख्यानेन जनानां बुद्धेर्वैशद्यं, लोकज्ञता, वेदज्ञता, चित्तशुद्धिरार्षवचनेषु रुचिश्च उदेष्यन्त्विति परमेश्वरः प्रार्थ्यते–

ब्रह्मर्षिसत्यदेवेन वासिष्टेन महात्मना।
प्रणीतं विष्णुकाव्यं स्यात्पठतः श्रेयसे सदा ।।१।।
सौम्याननः सदायोगी वाचस्पतिरुदारधीः।
श्रीसत्यदेववासिष्ठस्तपसा वर्धतां चिरम् ।।२।।
विष्णुकाव्यारविन्दस्य रसं गृह्णन्तु सादरम्।
पुण्डरीकाक्ष-सद्वन्द्य-पद-पद्म-मधुव्रताः ।।३।।
विष्णुकाव्यमिदं पुण्यं सादरं विष्णवेऽर्पितम्।
पटतां शृण्वतां कुर्यान्मङ्गलानि सुखानि च ।।४।।

(वासिष्ठः शुक्लोपाह्वो रमाकान्तः)
अर्वाचीनसंस्कृतस्य
प्रधानसम्पादकः
देववाणी-परिषद्, दिल्ली

'रमालयः'
आर६, वाणी-विहारः,
नयी दिल्ली-११००५९
२७.५.१९९९

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीविष्णुकाव्यस्य प्रस्तावना-विंशतिः

(श्री १०८ पं० सत्यदेववासिष्ठप्रणीते **'श्रीविष्णुसहस्त्रनाम-सत्यभाष्ये'** 'भवति/भवतः/भवन्ति चात्रस्माक' मितिवाक्यानुगतानि पद्यान्येव **'विष्णुकाव्यमि'**तिशीर्षकेणात्र पुनरुद्ध्रियन्ते। **'विश्वं विष्णुर्वषट्कार'** इत्यादिश्लोकतः सहस्रनाम्नां परिगणनं प्रारभ्यते। अतः पूर्वं सत्यभाष्ये यानि पद्यान्यागतानि तानि **'प्रस्तावनाविंशति'**रिति शीर्षकान्तर्गतं सङ्कलितानि। एतदनन्तरं **'विश्व'**मिति नाम्नः पुनः पद्यसंख्या प्रारभ्यते।—सम्पादकः।)

जपन्नरो मन्त्रशतैर्यजंस्तथा
स्मरन् दददभूतबलिं प्रमुच्यते ।
कृताघतो [१]वर्षगणेष्वसम्मतात्
[२]त्रिधाविभक्तादुत भोजयन् द्विजम्।।१।।

पवित्रमेकं सकलेश्वरं यो
हृदा गिरा कायिकचेष्टया वा ।
स्मरेज्जपेत् सत्यतपश्चरेद्वा
पवित्रता स्वीकुरुते नरं तम् ।।२।।

नामंगलं सद्मनि नैव बुद्धौ
भवेन्न सत्त्वे हृदि नापि काये ।
तं मंगलं मंगलवर्गवर्यं
परं प्रधानं पुरुषं स्मरेद्यः ।।३।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रक्षांसि भूतान्युत वा पिशाचका-
नुताथ निम्नानुत वा तमश्चरान् ।
त्यक्त्वाखिलान् यो भुवनेशमीड्यं
देवं जपेद्देवमयः स ना[1] भवेत् ॥४॥

यो ना नरान् व्याधिजरोपरूढान्
श्रिया विहीनान् विकलांगकान् वा।
प्रीणाति पुष्णाति ददाति धैर्यं
मर्त्योऽप्यसौ सन् लभते पितृत्वम्॥५॥

निरस्तदम्भो मनुजो हि यः सदा
तमच्युतं ध्यायति वांछिताप्त्यै ।
ध्यातः प्रसन्नः स विभुर्मनस्वी
ददाति भोगान् पुरुषाय दिव्यान् ॥६॥

यश्चिन्त्यमानः सकलामयघ्नः
पुष्णाति पोषैर्मनुजैरभीप्स्यैः ।
लोकाः! परित्यज्य कथं नु देवं
बम्भ्रम्यमाणाः क्षिपतेह कालम् ॥७॥

स्तवैः स्तुवन् देवमनन्तवीर्य-
मुदात्तभावं लभतेऽप्रकम्प्यम् ।
गुणेशसाहाय्यमुपेत्य मर्त्यो
गुणानशेषानतिवर्तते च ॥८॥

न संशयाः शेरत आत्मगर्भा
दृष्टे परे ब्रह्मणि सत्यरूपे ।
तथा यथा पुस्तकपंक्तिपाठा-
न्न संशयाः काललवं स्पृशन्ति ॥९॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सनातनं लोकपतिं जनं शिवं
स्मरन् मनुष्यः सततं शुचिव्रतः ।
विनष्टदुःखो भवतीह निश्चितं
क्रमेण कालेन च याति लभ्यम् ।।१०।।

एको विभुर्दीप्ततपो भवत्यरं
निमित्तमात्रं जगतो ह सर्जने ।
ब्रह्माच्युतानंगरिपुश्च सन् स्वयं
सृजत्यवत्यत्ति जगच्चराचरम् ।।११।।

जगत्कृता या विहिता व्यवस्था
तल्लंघनं पापमिहोक्तमेकम् ।
नृपेण वा पंचजनैः कृताया
व्यवस्थितेरुत्क्रमणं द्वितीयम् ।।१२।।

तदु द्वयं कर्म करोति नूनं
प्रज्ञापराधी मनुजो यथेच्छी ।
जपादिकं कर्म नरस्य नूनं
प्रज्ञाप्रमार्ष्ट्यायलमाहुरार्याः ।।१३।।

भयं द्वितीयात् सबलात् कृतान्तकात्
कृताच्च निन्द्यात्त्रिविधात् स्वकर्मणः ।
जपादिकं कर्म नराय नूनं
ददाति बुद्धिं सबलं च धैर्यम् ।।१४।।

यथा वपुः पर्वशतैर्निबद्धं
बिभर्ति नामानि पृथक् च तेषाम् ।
तथाखिलाङ्गं क्रमते क्रियायां
सजीवमेतन्न तु पर्वहीनम् ।।१५।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तथा ह्यजोऽयं सकलान्तरात्मा
नामाश्नुते ज्ञानबलक्रियाभिः ।
एतद्विदं नामसहस्रमेतद्
भुनक्ति पापादुत सर्वभीत्या ॥१६॥

अनन्तवीर्यं तपसा तपन्तं
महाशयं सर्वनियन्तृवन्द्यम् ।
को नाम शक्नोति नरो नियन्तुं
तमच्युतं नामसहस्ररज्ज्वा ॥१७॥

तथाप्यलं स्युः पठितानि शम्भो-
र्नामानि नुर्मोहतमोऽपहर्तुम् ।
यच्छक्तिमन्नाम विभोर्निरुक्तं
ध्यायञ्जपन्नेति स तस्य तत्त्वम् ॥१८॥

स तत्त्वविद्धीरगुणो मनस्वी
विपत्सु सीदन्नपि नैत्यधैर्यम् ।
क्रमेण कालेन विपत्समूहं
विजित्य सर्वानतियाति लोके ॥१६॥

स्वतः प्रमाणं भवतीह वेदो
वेदेन तुल्यं च सहस्रनाम ।
तदुद्भवत्वात् न हि तत्र शंका
युधिष्ठिरं भीष्म उवाच दार्ढ्यात् ॥२०॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्री १०८ पं० सत्यदेववासिष्ठ-प्रणीतम्

विष्णुकाव्यम्

विश्वम्—१

ज्योतींषि लोकाश्च वनानि नद्यो
दिशः समुद्रा गिरयः प्रजाश्च ।
यद्भासया भान्ति निजं स्वरूपं
गृणन्ति[1] चैते भुवनेशमेकम् ॥१॥

त्रिमात्र ओंकार ऋचि प्रसिद्धः
स एव चोक्तः प्रणवेन वापि ।
यज्ञक्रियायां प्रणवत्वमेति
टिर्वेदमन्त्रस्य मतं प्रसिद्धम् ॥२॥

आनुष्टुपेनात्र सहस्रनाम्नां
यः संग्रहोऽस्त्योउम् लभते न तत्र ।
व्याख्यायते नामभिरेक एव
खं ब्रह्म विष्णुरुत विश्वमुक्त्या ॥३॥

यथा जगद् ब्रह्मणि विष्टमस्ति
स्रष्ट्राऽथवा विष्टमिदं जगत् स्यात् ।
कृत्स्नं जगत् ब्रह्म च विश्वमुक्तं
प्रकाशते यत्र स विश्वभक्तः ॥४॥

विष्णुः—२

विष्ट्वा यथा ब्रह्म जगद्दधाति
विष्टं जगद्वा सुखमेति यस्मिन् ।
तथा स्वके[1] यः सुखमेति वर्गे[2]
वर्गश्च यस्मिन् स नरोऽस्ति विष्णुः ॥५॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वषट्कारः—३

लोके वषट् वाक्यविधौ प्रयुक्तः
स एव कारेणयुतोऽस्ति वेदे ।
रुद्रो वषट्कार ऋचास्ति वाच्यः
प्रैषोऽस्ति दर्शादिषु वौषडन्तः ॥६॥

भूतभव्यभवत्प्रभुः—४

यो देशदिक्कालविभागमुक्तः
स्वयं प्रभुः सन् सृजतीह विश्वम् ।
तमच्युतं सर्वतिङ[1] समूहो
व्यनक्ति[2] कालेन भिनत्ति नैव ॥७॥

भूतकृत्—५ भूतभृत्—६

अजो नियन्ता सकलं सृजन् जगत्
गुणैः पृथक् सन् यतते निमित्ततः ।
जगत् स्वयं तत्कृतया व्यवस्थया
विकारषट्कानयते न स स्वयम् ॥८॥

भावः—७

भावः शोध्यः पराद्यत्नात्, भावे सर्वं प्रतिष्ठितम्।
भावाशुद्धौ भशुद्धेऽपि, फलं नास्तीति चिन्त्यताम् ॥६॥
यो भावरूपं महनीयमीशं
सर्वत्र बुध्वारभतेऽनवद्यम् ।
भावाः शुभाः साधिकृताश्च तस्य
भावात्मके ब्रह्मणि नास्ति पापम्॥१०॥
यदा नरो भावमयं विशुद्धं
जगत्कृतं वामधियाऽनुपश्यन् ।
करोत्यभद्राणि तदा स शम्भु-
स्त्यजन् नरं तं नरके निधत्ते ॥११॥
यस्मिन् भावे भवति, भावशुद्धौ हि तच्छुचिः ।
तस्मिन् सत्तात्मकं ब्रह्म, तत्रास्तीत्यवधार्यताम् ॥१२॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भूतात्मा—८

आहस्ति कीटान्तमिदं निबद्धं
जगच्चरं हृद्गुहया सचित्तम् ।
आत्मा हृदिस्थो गमयत्यजस्त्रं
हृदं गुणैरावृतमस्वतन्त्रम् ॥१३॥

यथा तथा विश्वमिदं विधाता
समिद्धतेजा भ्रमयत्यजस्त्रम् ।
भूतात्मनास्त्येव विभुर्विशेष्य-
स्तं व्यापकं श्रौतवचांसि चाहुः ॥१४॥

जगत्कृता या विहिता व्यवस्था
सैवास्ति सूत्रं जगदस्ति सूत्रे ।
यो वेद लोकं स हि वेद सूत्रं
यो वेद सूत्रं स हि वेद विष्णुम् ॥१५॥

भूतभावनः—९

भूतभावन उत्कृष्टो, यथा विज्ञोऽनुसेवितः ।
तथा जीवोऽपि ताद्भाव्याद्, भूतभावनसंज्ञकः ॥१६॥

पूतात्मा—१०

पूतात्म-शब्देन शुचिः स उक्तो
न तत्र पापस्य लवोऽप्यनक्ति ।
अग्निः पवित्रं स पुनाति विश्वं
पवित्रता ब्रह्मवशाद्धि तस्य ॥१७॥

पूतात्मसंज्ञां गुणतः प्रवृत्तां
विष्णोः स्मरन् कार्यविधौ नयंश्च ।
ध्यातापराधात् परिमुच्य शेते
पूतात्मचिन्ता हरतेऽपराधम् ॥१८॥

परमात्मा—११

परमात्मा परं व्योम व्योम वा व्यवनं हि तत् ।
अक्षरेऽस्मिन्नृचः सर्वा देवाश्चास्मिन् समासते ॥१९॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मुक्तानां परमा गतिः—१२

नरोऽथ जानन्नथ वाप्यजानन्
यदा निहन्त्यात्मकृतांश्च बन्धान्।
तदा स मुक्तो रमते तृतीये
धाम्न्यत्र वा मद्गुरिवात्मतन्त्रः ॥२०॥

अव्ययः—१३

हीनातियोगान्न विभोर्व्ययोऽस्ति
व्ययो विधानेऽस्य न दृष्टपूर्वः ।
न जायतेऽसौ न जरामुपैति
न मृत्युमेत्युक्तमतोऽव्ययः सः ॥२१॥

पुरुषः—१४

स्थानं न तद्यत्र न पूरुषोऽस्ति
सहस्त्रबाहुः स सहस्त्रपाद् वा ।
ध्याता धिया सर्वमिदं विदित्वा
भवेदनंहो गतभीः प्रसन्नः ॥२२॥

साक्षी—१५

नरो यथा पश्यतिमात्रमात्रः
साक्षीति संज्ञां लभते नृलोके ।
स विश्वतश्चक्षुरुतात्मसंस्थ-
स्तथैव साक्षी भुवनानि पश्यन् ॥२३॥

क्षेत्रज्ञः—१६

क्षेत्रं शरीरं क्षयमेत्यवार्य
क्षेत्रज्ञमाहुः समनोहृदिस्थम् ।
क्षेत्रं जगत् तस्य महेश्वरस्य
सोऽप्यस्ति तज्ज्ञस्तदधिष्ठितत्वात्॥२४॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अक्षरः—१७

स्थानं न तद्यत्र न सोऽस्ति सृप्तः
क्लेशक्षरो नास्ति पदे तृतीये ।
तं ध्यानयोगेन हृदिस्थमित्वा
क्लेशक्षरो ध्यातरि नैति नूनम् ॥२५॥

योगः—१८

पृथक् स्थितौ स्वार्थमपास्य संगतौ
परस्परं सख्यमुपागतौ यौ ।
योगेति संज्ञामयतः पुनश्च तौ
न तं विना योग इयर्त्ति तात्स्थ्यम् ॥२६॥

योगविदां नेता—१९

प्रकल्प्य सृष्टिं हि चतुर्विधां स
विधित्सुकानां कुरुते ह नेत्रम् ।
ख्यातोऽस्त्यतो 'योगविदां' स नेता
न तं विना योगविदां गतिः स्यात् ॥२७॥

प्रधानपुरुषेश्वरः—२०

यदस्ति दृश्यं प्रकृतेर्मनोहरं
न यत्र शक्तिः पुरुषस्य गच्छति ।
गुणातिशीत्या क्रमते पुमान् यदा
[1]प्रधानजीवेश्वरकर्म तन्मतम् ॥२८॥

नारसिंहवपुः—२१

सुखेच्छुना त्रा सततं विधेयं
तत् कर्म यत् कर्म विचारयुक् स्यात् ।
विचारितं कर्म भवेच्च यद् यत्
तत् तद् विधातुं च नरो यतेत ॥२९॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीमान्—२२

श्रीमान् स एवास्ति न तत्परोऽन्यः
पतिर्धनानां स हि शाश्वतोऽस्ति।
[1]तातं यथा जन्तव आरुवन्ति
स दाशुषे यच्छति भोजनीयम् ॥३०॥

केशवः—२३

जलं कमुक्तं द्विविधं च तन्मतं
तदन्तरिक्षस्थमुतापि भूस्थितम् ।
ईष्टे विभुर्यो द्व्यधिपश्च यो मतः
स केशवोऽस्त्याप्तजनैरुपास्यः ॥३१॥
सुखं कमुक्तं द्विविधं च तन्मतं
धनेन लभ्यं किमु वात्मतोषात्।
[1]यद्दक्षिणं केशव एति पार्श्वं
सुखी नरः सोऽस्त्यपरो विरौति ॥३२॥
केशीवधात् केशव एव नाम
श्रीकृष्णचन्द्रस्य जगत्प्रसिद्धम् ।
जगन्नियन्ता न दधाति कायं
श्रुतावकायोऽस्त्यजरः स उक्तः ॥३३॥

पुरुषोत्तमः—२४

पुरं जगत् तत् सकलोऽधिशेते
वेदे स उक्तः पुरुषोऽक्षरश्च ।
तत्सम्मितान्येव वपूंषि धात्रा
कृतान्यतोऽसौ पुरुषोत्तमोऽस्ति ॥३४॥

सर्वः—२५

वृतं जगत् तेन स वेत्ति वेद्यं
सर्वः स उक्तः परिपूर्णहेतोः ।
सर्वेण सर्वं परितोऽस्ति सृप्तं
[1]सर्वं विना सर्वमिदं न भाति ॥३५॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शर्वः—२६

शृणाति पापान्युत दुःखमात्रं
शर्वो महादेव [2]उ रुद्रनामा ।
शर्वो जिघांसुश्च यमोऽघमारश्
छिनत्ति पापानिह शर्वभक्तः ॥३६॥

शिवः—२७

तस्मिञ्छिवे शान्ततमे मनस्विनि
स्थितः स्वयं भक्तवरः शिवायते ।
दीनान् समुद्धर्त्तुमसौ प्रवृत्तो
न दुःखलेशं मनसापि याति ॥३७॥

शिवः स्वयं दुःखमशेषमूढ्वा
मृगाजिनः सर्पगलः सभस्म ।
धियंस्त्रिशूलं सुखपूर्णमुद्रः
शिवात्मिकां स्वां न जहाति दृष्टिम् ॥३८॥

स्थाणुः—२८

जगच्छिवः सर्वमिदं प्रचालयन्
स्वयं स्थितः स्थाणुरिवाप्रकम्पनः ।
तमाचलं यो जपिताऽनुसेवते
स्वयं स्थिरः सोऽभ्युदयाय कल्पते ॥३६॥

भूतादिः—२६

यो विश्वकर्मा स मनुर्मनीषी
स एव भूतादिरिहास्ति सिद्धः ।
न तं विना विश्वमिदं प्रक्लृप्तं
न तस्य कर्त्ता न च तत्पुरोऽस्ति ॥४०॥

निधिरव्ययः—३०

[1]निधिर्जगत्यां न तथाविधोऽस्ति
व्ययो न यस्यास्ति, तथाविधः सः ।
ध्याताऽव्ययं[2] तं निधिमप्रमेयं
ज्ञात्वा स्वयं स्यान्निधिरप्रमेयः ॥४१॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सम्भवः—३१

चिन्त्यैकध्यं जगत् सर्वं, सम्भवेन कृतं यथा ।
तथैवाद्यापि निर्भ्रान्त्तं, जगद् बद्धं प्रधावति ॥४२॥

भावनः—३२

नरस्य यस्येह भवेन्मनीषा
चिराय सम्भावयितुं स्व-नाम ।
स भावनं नाम जपेन्महेशं
तदाश्रयं काव्यमुदीरयेच्च ॥४३॥

भर्त्ता—३३

बिभर्ति लोकानुत प्राणिमात्रं
न तं विना भर्तृतमोऽस्ति कश्चित् ।
रुजान्वितं सुप्तमथार्थहीनं
जरायुजं न्वेष बिभर्ति 'भर्त्ता' ॥४४॥
स एव 'भर्ता' न हि तत्परोऽन्यो
विश्वम्भरो नाम बिभर्त्ति कश्चित् ।
तद्भर्तृयोगाद् यदि [1]नापि कश्चित्
भर्त्ता भवेत् स्तुत्यतमोऽस्ति सोऽपि॥४५॥

प्रभवः—३४

कालेन सर्वं विकृतिं प्रयाति
स्त्रोतांसि शुष्यन्ति महान्ति चापि।
पृथक् पृथक् यः प्रभवोऽस्ति लोके
व्यनक्ति शोभां प्रभवस्य तस्य ॥४६॥

प्रभुः—३५

न कोपि लोके प्रभुरस्ति तत्समः
प्रभुः स्वयं सन् प्रभुतां प्रयच्छति ।
न यान्ति शोभां प्रभवोऽपि तं विना
स दक्षिणे यस्य स एव नः प्रभुः ॥४७॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ईश्वरः—३६

ईष्टे जगत् तेन स ईश्वरोऽस्ति
विश्वं तदावास्यमिदं स्वभावात् ।
हृदन्तराले स स्थितो महात्मा
समीक्षते विश्वमिदं तपत् सः ॥४८॥
तस्यार्द्रदृष्ट्या भवतीश्वरो ना
स एव रंको न यदेक्षते सः ।
तस्मान्नरः पुण्यतमानि कुर्वन्
ध्यायेत् सदा तं सकलेशमाद्यम् ॥४६॥

स्वयंभूः—३७

क्रमेलको ह्युत्क्रमते सभारः
पाणी स्वयं प्रोच्चलतः क्रियायास् ।
स्वयं नरं स्त्री हरते नरस्तां
स्वयम्भुवो ह्याश्रवमुद्गृणन्तः ॥५०॥

शम्भुः—३८

शम्भोः कृतिर्नैव तथाविधाऽस्ति
परस्परं या सुखयेन्न कामम् ।
न तत्कृतौ दोषलवोऽप्यनक्ति
यतः स शम्भुस्तमसोऽस्ति पारे ॥५१॥

आदित्यः—३६

एको हि सूर्यः सवितेति नामा
नामानि चाप्नोति पृथक् पृथक् सः ।
धाताऽर्यमा मित्र इतीरणानि
चैत्रादिमासेषु यथोदितानि ॥५२॥
उत्सर्गवन्मासयुगेन चर्तुः
शीतोष्णवर्षेषु च ते [1]ह्रसन्ति ।
यथाभ्रमं गौर्ऋतवोऽपि भिन्ना
भिन्नास्तथाऽऽयुर्बलवर्णदेहाः ॥५३॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एको हि सूर्यः सवितेति नामा
निजांशुभी राशिगुणान् भिनत्ति ।
तत्राऽस्थिताः शेषखगाः समस्ता
व्यस्ताश्च वा भेदमुदीरयन्ति ।।५४।।

संवत्सरो द्वादशमासचक्रो
मासोदयः सूर्यवशेन तस्मिन् ।
संवत्सरार्कौ परियात इत्थं
परस्परं वेदवचः प्रमाणम् ।।५५।।

स एव तिग्मांशुरनन्तवीर्यो
यः स्थापयत्यात्मनि भूतमात्रम् ।
न यद्विना भाति स भास्वरोऽपि
सोऽस्त्यत्र चाऽऽदित्यपदेन विष्णुः ।।५६।।

पुष्कराक्षः—४०

व्योम्नोऽपरं पुष्करमत्र नाम
तस्मिन् स्थितौ रात्रिदिवाधिनाथौ ।
तावक्षिणी यस्य स पुष्कराक्षः
स सर्वदृक् सर्वगतोऽस्तिं विष्णुः ।।५७।।

महास्वनः—४१

यो लोकलोकान्तरवृत्तजन्यः
स्वनो महान् तेन महास्वनेन ।
धृतोऽस्ति यस्मात् स महास्वनोऽस्ति
यथोत्तरं नादबलं स एव ।।५८।।

अनादिनिधनः—४२

आदिर्न शम्भोर्निधनं न चापि
न तत्समः पूर्वभवो न कश्चित् ।
स एव बन्धुर्जनिता सखा सः
सनातनो वेदमयः स एव ।।५९।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धाता—४३

दधाति यो विश्वमिमं तपन्तं
दधाति यश्चाम्भसि वर्त्तमानम् ।
दधाति यश्चात्मनि सत्यसन्धं
दधाति धातेति स विष्णु-संज्ञाम् ।।६०।।

विधाता—४४

कर्माणि कुर्वन् शतमायुरिच्छ-
न्नरो महेच्छो व्यसनैर्विमुक्तः ।
विधानमेतद् व्यदधात् सनात् सः
श्रुतौ विधाता स हि विष्णुरुक्तः ।।६१।।

धातुरुत्तमः—४५

कार्यं न तद्यस्य न धातुरस्ति
वेदश्च तं कारणमाह धातुम् ।
नास्त्युत्तमो कोऽपि भवेऽत्र दृष्टो
यो लघंयेदुत्तमतामजस्य ।।६२।।

अप्रमेयः—४६

न तद्विधः कोऽपि न तत्समो वा
मिमीत तं ज्ञानबलक्रियाभिः ।
प्रमाणवृन्दोऽपि न तत्र शेते
तं त्यच्च भित्त्वा श्रुतिराह तत्त्वम् ।।६३।।

हृषीकेशः—४७

हृषीकेशो हि सर्वात्मा, यस्य सव्यांगमंचति।
हृषीकेशो भवेन्मर्त्यो, जपदानव्रतेज्यया ।।६४।।

पद्मनाभः—४८

यथा जले पद्म जनिं दधाति
तथैव भूर्यात्युदयं जलेऽत्र ।
तत् पद्म नाभौ निहितं हि यस्य
स 'पद्मनाभो'ऽस्त्यमरोऽत्र विष्णुः ।।६५।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यथा जले पद्म जनिं बिभर्त्ति
तथैव भूर्वारिणि याति पुष्टिम् ।
हिरण्यगर्भः स यथैक एव
स पद्मगर्भोऽपि तथैव विष्णुः ।।६६।।

अमरप्रभुः—४६

न जन्म गृह्णाति न मृत्युमेति
यः सोऽमराणां कुरुते प्रभुत्वम् ।
प्रभुत्वभावञ्च व्रजन्ति ते य
उपासते विष्णुमथामरेशम् ।।६७।।

विश्वकर्मा—५०

स विश्वकर्मा कुरुते ह विश्वं
विचित्रवीर्यं विविधप्रकारम् ।
न तत्कृतौ दोषलवोऽपि भाति
स विश्वकर्मा कथितोऽत्र विष्णुः ।।६८।।

मनुः—५१

लोकानिमाँल्लोकपतिर्मनीषी
दर्धर्त्त्यशेषान् मनुते तथा सः ।
न तत्कृतौ दोषलवप्रसक्ति-
र्मन्ता मनुर्यो मननीय एकः ।।६९।।

त्वष्टा—५२

त्वष्टा यथा तक्षति काष्ठमात्रं
रूपस्य संभारविधौ प्रवृत्तः ।
तथैव त्वष्टा स्वविधानबद्धो
गर्भे स्थितं त्वक्षति देहमात्रम् ।।७०।।
ऊर्वोर्यथा दीर्घमुतापि बल्यं
तन्वस्थि चाक्ष्णोरुत नासिकायाम्।
स्फिङ्मांसमात्रस्तनुमांसनासा
त्वष्टा स्वयं त्वक्षति सर्वलोकान् ।।७१।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्थविष्ठः—५३

यद् दृश्यशक्तेरपरं परं वा
ज्ञानेन यज्ज्ञातुमिहास्ति शक्यम् ।
सोऽयं स्थविष्ठो ह्सतेऽत्र सर्वं
न तत्परः स्थूलतमोऽस्ति कश्चित् ।।७२।।

स्थविरो ध्रुवः—५४

न तद्विधं दृष्टमिहास्ति लोके
ध्रुवं च तत् स्यात् स्थविरं तथैव ।
स एव विष्णुः स्थविरो ध्रुवश्च
सोऽन्तर्बहिश्चास्ति च वर्त्तमानः ।।७३।।

अग्राह्यः—५५

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं
तथारसं नित्यमगंधवच्च यत् ।
कथं भवेत् तद्विषयोऽत्र खानां
सर्वत्र सोऽग्राह्यपदोऽस्ति विष्णुः ।।७४।।

शाश्वतः—५६

शश्वत् सदार्थे, स हि शाश्वतोऽणा
कालो भिनत्त्येव न तं कदाचित् ।
तं शाश्वतं सर्वजनैकवन्द्यं
विपश्चितं विष्णुमुपैति विज्ञः ।।७५।।

कृष्णः—५७

कृष्णो हि यज्ञः स च विष्णुनामा
वेदाश्च विष्णोर्गरिमाणमाहुः ।
हलस्य फालेऽपि च कृष्णशब्दो
विश्वम्भरस्तेन स उक्त आस्ते ।।७६।।

लोहिताक्षः—५८

यद्वर्चसो रूपमिहास्ति सूर्ये
चन्द्रेऽथवा तेन स लोहिताक्षः ।
चन्द्रार्कतो मूलमुपेत्य मर्त्यो
पित्तेन रक्तेन च लोहिताक्षः ।।७७।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रतर्दनः—५६

वधे प्रवृत्तो वधको यथात्र
नृशंसभावं न जहाति कामम् ।
प्रतर्दनो विष्णुरिहापि तद्वत्
मृतौ स्थितं मुंचति नैव मन्त्रैः ॥७८॥

प्रभूतः—६०

प्रभूतमात्रः स विभुः पुराण-
स्तस्मान्न तत्कर्मणि चाल्पतास्ति।
बहुः स्वयं सन् न सहायमीर्ते
जगच्च संख्यामतिवर्ततेऽतः ॥७६॥

त्रिककुब्धाम—६१

स एव त्रिककुब्धाम, दिशस्तिस्त्रः समश्नुते ।
दिशश्चापि विलीयन्ते, नान्तं यान्ति च ता विभोः॥८०॥

पवित्रम्—६२

अग्निस्तथा वायुरुतापि दर्भः
सूर्योऽथ चन्द्रश्च पवित्रवर्गः ।
पुनाति सर्वं स पवित्रनामा
पवित्रता विष्णुवशाद्धि लोके ॥८१॥
खिदन्ति कार्यं परितश्च रोगा
दोषाश्च देहं परिदूषयनि ।
तं दोषदूष्यं पवते पवित्रं
विष्णुः स्वयं नामसहस्त्रजापात् ॥८२॥

मंगलं परम्—६३

लुब्धस्य रुष्टस्य बुभुक्षितस्य
मनोजवेगेन परिप्लुतस्य ।
मानादिदोषैर्विहतस्य चापि
प्रज्ञापराधो विकरोति चित्तम् ॥८३॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

खिन्नोऽथ दीनोऽथ भयं गतो वा
श्रिया विहीनो किमु कान्तया वा ।
मर्त्यो ह्यभद्राणि सदा चिनोति
दोषा मतिं तस्य विकुर्वतेऽतः ॥८४॥

एवंविधोऽप्यस्तमतिर्मनुष्यो
जपन् स्तुवन् मङ्गलमेकचित्तः ।
तन्मङ्गलं ब्रह्म तमुच्चिनोति
साध्व्या, धिया चोत्क्रमते सदा सः ॥८५॥

ईशानः—६४

ईशानमेनं कवयः पुराणा-
श्चराचरस्याधिपतिं ब्रुवन्ति ।
तमाह्वयन्ते स हि सर्वशास्ता
स एव रक्षां कुरुते विपत्सु ॥८६॥

प्राणदः—६५

प्राणान् ददाति, किमु वा द्यति, दाति किं वा
प्राणान् विशोधयति, दापयतीति किं वा ।
सर्वत्र सर्वविधिना स हि विष्णुरेको
यः प्राणदोऽस्ति कथितः श्रुतिभिः पुराणः ॥८७॥

प्राणः—६६

प्राणं जगत् प्राणिति तत्प्रणुन्नः
प्राणः स उक्तः स शिवः स विष्णुः ।
प्राणेन विश्वं परितोऽस्ति गुप्तं
प्राणं विना नात्र विभाति किंचित् ॥८८॥

ज्येष्ठः—६७

सूर्यं प्रशंसन्ति नमन्ति लोकाः
सूर्योऽपि लोकं भ्रमयत्यशेषम् ।
न सोऽपि तत्पारमवैत्यनल्पो
ज्येष्ठात् परं ज्येष्ठमिहास्ति नान्यत् ॥८९॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रेष्ठः—६८

तस्मात् परः श्रेष्ठतमो न कश्चित्
तमो न तस्मिन् न रजोऽस्ति तस्मिन्।
वेदे स उक्तस्तमसः परस्तात्
श्रेष्ठः स विष्णुर्भुवि कीर्त्तनीयः ॥६०॥

प्रजापतिः—६६

स विश्वरेताः सकलं प्रसूते
स्वाभाविकज्ञानबलक्रियाभिः ।
स्वभावतः पाति जगत् समग्रं
प्रजापतिः सोऽभिहितोऽस्ति विष्णुः ॥६१॥

हिरण्यगर्भः—७०

हिरण्यगर्भः स विभुः स विष्णु-
स्तेनैव देहो विहितोऽग्निगर्भः ।
सर्वत्र रूपं निजकं विभाव्य
सोऽन्तर्दधे विश्वमिदं यथाण्डे ॥६२॥

भूगर्भः—७१

चतुर्विधा सृष्टिरियं विचित्रा
यामाश्रयीकृत्य जनिं दधाति ।
सा भूः समग्रस्य चराचरस्य
भूगर्भसंज्ञस्य च गर्भ आस्ते ॥६३॥

माधवः—७२

स एव पूर्व्यो भुवि माधवोऽस्ति
तमेव नाथन्ति[१] जना जनेशम् ।
स सर्ववित् पुष्पविधानविज्ञो
नानाविधां ज्ञापयते तनूं स्वाम् ॥६४॥
स्वाभाविकज्ञानबलक्रियाभिः
पुष्णाति पुष्पाणि पृथग् रसैः सः ।
स एव दुग्धे रसमादधाति
स माधवो वर्षति वारिवाहैः ॥६५॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स माधवो रूपमनिन्द्यमित्था
कवौ स्वयं तिष्ठति काव्यरूपः ।
तं माधवं स्तौति जगत् समग्रं
स दाशुषे यच्छति भोजनानि ॥९६॥

मधुसूदनः—७३

दुष्टस्वभावो वपुषोऽर्थदर्शी[1]
स्वैरो४ जनो वेदविरुद्धवादी ।
रक्षः स उक्तो मधुसंज्ञको वा
तं हन्ति विष्णुर्मधुसूदनोऽतः ॥९७॥
न हस्तपादैरुत वा शरेण
स हन्ति विष्णुर्वत मेधया तम् ।
पृथक् करोत्येव स निम्नदर्शी
स्वकैर्विकारैर्वधमेति भूयः ॥९८॥
सदैव रूपं मधुसूदनस्य
प्रजा-विनाशाय रुषानुविद्धम् ।
निरीक्ष्यते चातिजलप्रपाते
रोगानिले वा [1]हतभिक्षमात्रे ॥९९॥

ईश्वरः—७४

ऐश्वर्यभावेन जगत् समग्र-
मीष्टे स्वभावादत ईश्वरः सः ।
सर्वं समावास्य[2] स विष्णुरास्ते
तस्मिन् ह[3] तस्थुर्भुवनानि विश्वा ॥१००॥

विक्रमी—७५

स विक्रमी विष्णुरनन्तवीर्य-
श्छन्दांसि वेदानुत वा स्वरांश्च ।
लोकान् समग्रान् कुरुते यतो ह
पृथक् पृथक् सोऽर्हतमोऽस्ति नान्यः ॥१०१॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धन्वी—७६

स एव धन्वी, स बलिष्ठबाहु-
निर्हन्ति दुष्टान् धनुषा रुषाक्तः ।
तस्मै नमः स्यादुत तस्य दोर्भ्यां
प्रीतः स विष्णुः परिपातु चास्मान् ।।१०२।।

मेधावी—७७

आसूक्ष्मकीटादुत हस्तिगात्रं
जलेऽन्तरिक्षेऽपि सृतं च यद् यत् ।
मतौ धृतं तस्य जगत् समस्तं
मेधाव्यतोऽसौ कथितोऽत्र विष्णुः ।।१०३।।

विक्रमः—७८

भूराद्यमेकं पदमस्य भूम्नो
भुवर्द्वितीयं स्वरथो तृतीयम् ।
तुरीयपादेन च विक्रमोऽयं
कृताकृतं पश्यति लोकवृत्तम्[1] ।।१०४।।

क्रमः—७६

क्रमः स विष्णुः क्रमते स्वयं नो
विक्रम्यते तेन चराचरञ्च ।
निजं स्वरूपं प्रथते जगत्यां
सोऽन्तर्बहिश्चास्ति न याति तस्मात्।।१०५।।

अनुत्तमः—८०

न तेन कश्चित्सम उत्तमो वा
मर्त्यस्ततो ज्ञानबलक्रियाभिः ।
सोऽनुत्तमो वेदवचोभिरुक्तो
सर्वातिशायी जगदन्तरात्मा ।।१०६।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दुराधर्षः—८१

दुराधर्षः स विष्णुर्नः, पाति रक्षांसि धर्षयन् ।
कुरुते चाखिलं विश्वं, भूत्वा सर्वत्रभूः स्वयम् ।।१०७।।

कृतज्ञः—८२

स्मृतौ हि कर्त्ता निदधाति तद्व्रतम्[1]
कृतज्ञ उक्तः स हि सर्व-धामवित् ।
स एव संज्ञां कुरुते पृथक् पृथक्
क्रियाकलापस्य च सिद्धिसाधनः ।।१०८।।

कृतिः—८३

सर्वाः क्रिया लोकभवा हि या या-
स्तासां स एवास्ति कृतिर्महौजाः ।
कर्त्ता क्रिया कापि न तं विनास्ति
विष्णोः कृतिं गर्भविदो विदन्ति ।।१०९।।

आत्मवान्—८४

स 'आत्मवान्' राजति सत्त्वसंस्थो
नापेक्षतेऽन्यं स्वविधौ स्वकस्थः ।
तेनैव हेतोः सकलास्य सृष्टिः
स्वयं स्थिता राजति चात्मसंस्था ।।११०।।

सुरेशः—८५

नूनं सुरेशः कुरुते मनुष्यं
देवं वयस्येषु च सुश्रुवांसम्[1] ।
दातृत्वशक्तिं निदधाति तस्मिन्
स एव दाताक्षयमाप्रदाता ।।१११।।

शरणम्—८६

नूनं जनस्तच्छरणं[1] प्रपन्नो
हिनस्ति जन्मान्तरदुर्विपाकान् ।
शनैः शनैस्तज्जपदानयोगा-
च्छायामृतं तस्य, सुखं तदुक्तम् ।।११२।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यथा धनेशं कृपणः प्रपद्य
शनैः शनैरात्मनि याति तृप्तिम् ।
तथा जनस्तच्छरणं[1] प्रपद्य
हिनस्ति दुर्भावचयाननन्तान् ।।११३।।

शर्म—८७

स शर्म विष्णुर्न जरामुपैति
न चान्यदुःखोदयकर्तृबन्धान् ।
तच्छर्म तस्मात् कुरुते स्वभक्तं
दुःखैर्विमुक्तं निजसख्ययुक्तम् ।।११४।।

विश्वरेताः—८८

स विश्वरेताः सकलं प्रसूते
पृथक् पृथक् क्षेत्रमथापि बीजम् ।
तस्मात् स माता स पिता च तस्माद्
रेतः स्वरूपेण जगद् दधाति ।।११५।।

प्रजाभवः—८९

चतुर्विधा सृष्टिरियं विचित्रा
प्रजाभवोपात्तभवा विभिन्ना ।
यावानृजुर्यः स सुखप्रसूत-
स्तावान् परीदृश्यत एव लोके ।।११६।।

अहः—९०

अहः स विष्णुर्न जहाति कर्म
वेदे च यत्नेन बहुत्र गीतम् ।
अहःस्वभावस्य वशं गतो यः
स भासते सूर्य इवाप्रतर्क्यः ।।११७।।

संवत्सरः—९१

न कोऽपि कालाद् व्यतिरिच्य शेते
संवत्सरोऽयं किमु भार्कचक्रम्[1] ।
क्षणे क्षणेऽसौ स्मरणीय एव
सोऽधीक्षते कालमिषेण सर्वम् ।।११८।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यालः—६२

व्यालः स विष्णुः परितोऽभ्युपैति
स एव विश्वं परितो वृणोति ।
स भूषयत्येव जगत् समस्तं
यतः स्वयं भूषणभूषणः[1] सः ॥११९॥

प्रत्ययः—६३

इयं विचित्रा कृतिरस्य कर्त्तुः
प्रत्यायिकास्तीति मतं ध्रुवं मे ।
स प्रत्ययः प्रत्ययमात्रलभ्यो[1]
विष्णुः स्वयं रूपमवैत्यनन्तम् ॥१२०॥

सर्वदर्शनः—६४

स एव विष्णुः किमु सर्वदर्शनः
स विश्वतश्चक्षुरुतार्कलोचनः ।
स्वयं [1]चरैर्वा भुवनानि पश्यति
प्रमादलेशोऽस्ति न तद्व्यवस्थितौ ॥१२१॥

अजः—६५

'अजः' स विष्णुर्न जनिं दधाति
सोऽन्तर्बहिश्चास्ति विराजमानः ।
किं मातृगर्भे किमु हृद्गुहायां
न राजते तस्य महात्मनो भूः[1] ॥१२२॥
तस्मादजोऽसौ न जनिं दधाति
सोऽधीक्षते विश्वमिदं समस्तम् ।
स्वयं जरा-जन्म-विपाकहीनो
नित्यं जराजन्मवतः स पाति ॥१२३॥
अजं देवमुपासीनो, मुच्यते मर्त्यनिष्ठया[1] ।
[2]सत्त्वे [3]सत्त्व [4]मुपातिष्ठन्नजभूयाय कल्पते ॥१२४॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वेश्वरः—९६

सर्वेश्वरः सर्वमिदं समीष्टे
 [१]लोकेश्वराश्चापि तदंशयोगात् ।
स स्थानदः सर्वमिदं यथावद्
 व्यवस्थया स्थापयते समग्रम् ॥१२५॥

सर्वेश्वरोऽसौ सकलेश्वरोऽसौ
 महेश्वरोऽसौ भुवनेश्वरोऽसौ ।
इत्थं महेशं हृदि चिन्तयन् ना
 विमुक्तपापो भुवि राजते सः ॥१२६॥

सिद्धः—९७

विष्णुः स्वसिद्धौ न परं प्रमाणं
 कर्तारमेवं समपेक्षतेऽतः ।
'सिद्धः' स उक्तोऽखिलसिद्धिमूलः
 स्वयं श्रुतिश्चाथ जगत्प्रमाणम् ॥१२७॥

नानाविधा याः कृतयो महत्यो
 विचित्रवर्णाकृतिगन्धपूर्णाः ।
सिद्धं सदा तं विनिवेदयन्ति
 सिद्धादृते नास्ति कृतित्वसिद्धिः ॥१२८॥

सिद्धिः—९८

प्राप्तव्यवर्गे परमं प्रधानं
 'सिद्धि' र्हि तन्नामपरं वदन्ति ।
एतं विनाष्टाविह सिद्धयो या
 विघ्नन्ति भक्तं स हि साध्य एकः ॥१२९॥

सर्वादिः—९९

दिवं भुवं स्वर्दिनरात्रिनाथौ
 मरुज्जले वह्नीमनल्पशक्तिम् ।
[१]सर्वादिरोमाददते समग्रं
 यथाक्ष[२] आयच्छति बाह्यचक्रम् ॥१३०॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वादिरद्यापि तथैव सर्वं
स्तभ्नाति तस्मात् स हि विष्णुरुक्तः।
जगन्नियत्या[१] लभते विकारान्
नासौ जहात्येकरसस्वभावम्[२] ॥१३१॥

अच्युतः—१००

तमच्युतं शम्भुमनन्तवीर्यं
जगद् व्यनक्त्येव हिरण्यगर्भम् ।
च्युतो न सूर्यः किमु चन्द्रमा वाऽ-
च्युतेन कर्त्रास्ति जगन्निबद्धम् ॥१३२॥

नूनं मनुष्येण समस्तकृत्येऽ-
च्युतस्वभावेन सदैव भाव्यम् ।
च्युतस्वभावश्च्यवते व्रताच्च
विडम्बयन्त्येव जना मुहुस्तम्[२] ॥१३३॥

वृषाकपिः—१०१

वृषाकपिर्विष्णुरकम्पिताभवत्
वृषस्य धर्मस्य स कल्पकृत् क्षणात्।
[१]यो याथवा यत् कुरुते विकर्म[२]
यमाप्तिविघ्नः[३] क्षयमेत्यवार्यम्[४] ॥१३४॥

अमेयात्मा—१०२

विचित्र-रूपाकृति-वर्ण-देहव-
ज्जगत् स्वयं तत्प्रभया[१] प्रकाशते ।
पृथक् प्रमेयः[२] प्रमितिः[३] पृथक् ततः
प्रमाणकृच्चास्ति न तं विना पृथक्॥१३५॥

अमेय आत्मा श्रुतिभिः प्रकाशितः
'न मेय आत्मे' ति च वाऽसमासतः।
स एव सूर्यः स उ वा निशाकरः
गायन्त्यमेयात्मपदेन तं वा ॥१३६॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'अमेयात्मा' न शक्योऽस्ति मातुं मानेन केनचित्।
यथा मानं स्वकात्मानं मातुं नार्हति कर्हिचित्।।१३७।।

सर्वयोगविनिःसृतः—१०३

सर्वं विरच्यापि बहुप्रकारं
जगत् पुनर्योगशतैश्च बद्ध्वा ।
असङ्ग एवेति पुनस्तमीष्टे
नानाविधानस्य स सारभूतः ।।१३८।।

निरपेक्षो निराधारः, 'सर्वयोगविनिःसृतः' ।
स विष्णू रचयन् सर्वं, स्वयं सर्वं समीक्षते।।१३९।।

वसुः—१०४

य आत्मनेदं सकलं सुखात्मा[1]
वस्तेऽथवा वासयते[2] 'वसुः' सः ।
न तद्विनाष्टौ वसवोऽपि कामं
नरं क्षणं वासयितुं क्षमन्ते ।।१४०।।

वसुमनाः—१०५

नूनं 'वसुमना' विष्णुर्जीवं जीवं व्यवस्थया ।
आवास्यैव यथास्थानं, तन्मनाः[1] प्रतिबुद्ध्यते।।१४१।।

स्थानं न तद्यत्र न जीववासो
जीवोऽपि सर्वो न समानदेहः ।
शरीरभेदादुपकर्तृभेद-
स्तं तं यथास्थानमनक्ति[2] विष्णुः ।।१४२।।

सत्यः—१०६

सत्यः स विष्णुः सृजतीह यद्यत्
तत्तच्च सत्यं स्वगुणानुरूपम् ।
कार्यं स्वकर्त्तारमनक्ति[3] तद्वत्
कुम्भो यथा कुम्भकृतं व्यनक्ति ।।१४३।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समात्मा—१०७

आकीटगात्रात् स गजादिगात्रे
समानरूपेण विराजतेऽन्तः
अतो विशिष्टः स समात्मनाम्ना
नाऽऽकल्पमेतं प्रजहाति धर्मम् ॥१४४॥

सम्मितः—१०८

एकात्मता भानमिहास्ति यस्य
स सम्मितो विष्णुरनन्तकर्मा ।
सर्वं क्षयं याति विनाशयुक्तं
नैकोऽप्यलं मातुमिहास्ति कश्चित् ॥१४५॥

समः—१०९

समान-मानः स समोऽव्ययो वा
लक्ष्म्या च यो वा 'सहितः' 'समो' वा ।
लक्ष्मीर्हि लाभादुत लक्षणाद्वा
जगच्च 'मा' तत्सहितः 'समो' वा ॥१४६॥

अमोघः—११०

अमोघविष्णोर्न हि कर्म मुग्धं
न तद्व्यवस्था शिथिलत्वमेति ।
भक्तेन काम्यं तदु यद् भवितृ
[1]मोघांशमत्राशु जहात्यमोघः ॥१४७॥

पुण्डरीकाक्षः—१११

यश्चेतनः खैः कुरुते स्वकर्म
तस्यास्ति हृत्, तत्र निगूढ उक्तः ।
स पुण्डरीकाक्षपदेन विष्णु-
र्ज्ञेयो नृभिर्यो 'न कुतश्चनोनः' ॥१४८॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वृषकर्मा—११२

वृषो हि धर्मो धृति-लक्षणोऽसौ
करोति तद्येन धृतं जगत् स्यात् ।
तत् कर्म विष्णोर्वृषकर्म-नाम्नो
व्यस्तं क्षयायार्हति विश्वमेतत् ॥१४६॥

वृषाकृतिः—११३

यल्लोकलोकान्तरधारणोत्थं[१]
रूपं विभोस्तन्न जरामुपैति ।
वृषाकृतिः शम्भुरनामयोऽयं
सनातनं रूपमिदं बिभर्त्ति ॥१५०॥

रुद्रः—११४

यःसर्वलोकानुगतस्य विष्णो-
र्विधानमाद्यं जगतो भनक्ति[१] ।
तं रोदयत्येव स रुद्रकर्मा
विधानभंगोद्भवदुःखजालैः ॥१५१॥

दुःखस्य रुद्रस्य च सारमित्वा
प्रज्ञापराधाच्च भयं विमृष्य ।
नूनं नरः सत्त्वगुणप्रसूतान्
क्रियाकलापान् विदधीत भूयः ॥१५२॥

प्रबुद्धसत्त्वस्य महाशयस्य
दुःखानशेषानपहन्ति रुद्रः ।
भूपो यथा तुष्टमना विधिज्ञं
दुःखैरशेषै रहितं विधत्ते ॥१५३॥

बहुशिराः—११५

अनन्तवेदः स महान् मनस्वी
विधाय योनीर्विविधा विचित्राः ।
शिरःसु सर्वेष्वधिवास्य वेदं[१]
स्वकं बहुत्वं शिरसां करोति ॥१५४॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बभ्रुः—११६

अनन्तयोनीर्विविधेच्छबद्धा
वयश्च तासां विषमं पृथक्शः ।
पृथक् पृथक् भोग्यशतैश्च तास्ता
बिभर्ति 'बभ्रु' र्भगवान् स विष्णुः ।।१५५।।

विश्वयोनिः—११७

कैः कैरुपादानविभक्ततत्त्वै-
र्मर्त्यो मृगेन्द्रा झष-काक-यूकाः ।
आम्रो लता प्रस्तर-हेम-वज्रं
युवन्ति यो वेत्ति स 'विश्वयोनिः ।।१५६।।

शुचिश्रवाः—११८

न क्वापि दिक् यत्र न तं स्तुवन्ति
ध्वनिर्न सा या दिशमन्तरा स्यात् ।
भूतात्मसंकीर्त्तन-नाम-यज्ञा-
च्छुचिश्रवाः स प्रणवादिवाच्यः ।।१५७।।

अमृतः—११६

यः शोकमोहादिमनोविकारै-
र्जन्मादिबाल्यादिशरीरधर्मैः[1] ।
मुक्तोऽव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता
सनातनो विष्णुरिहामृतः सः ।।१५८।।
प्राणाः सदार्हन्ति निवासहेतो-
र्मर्माणि शारीरविकारजानि ।
न तानि शम्भोरमृतः स विष्णु-
र्जगच्छरीरेण विराजते सः ।।१५६।।

शाश्वतस्थाणुः—१२०

शश्वत् सदार्थेऽव्यय आत्मसिद्धः
सदाभवः शाश्वत एव विष्णुः ।
नगोऽचलः स्थाणुरनेकलिंगो
यः शाश्वतस्थाणुरसौ हि विष्णुः ।।१६०।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वरारोहः—१२१

ऋतं च सत्यं समुदीयतस्ततो
जगत्प्रसूतौ भवतश्च बीजे ।
न यद्विनारोहति बीजयुग्मं
फले 'वरारोह'[1] इहास्ति विष्णुः ॥१६१॥

महातपाः—१२२

महत्तपो ज्ञानमजस्य यस्मात्
महातपा विष्णुरजोऽमृतः सः ।
भवाद्यकालात् क्षणमद्य यावत्
बिभर्ति तेजांसि स खेचराणि[1] ॥१६२॥

सर्वगः—१२३

स्थानं न तद् यत्र न तस्य सत्ता
सोऽन्तर्बहिश्चास्ति सुवर्तमानः ।
स सर्वगो विष्णुरनन्तवीर्यो
जवेन सर्वं गमयत्यजस्त्रम् ॥१६३॥

सर्वविद्भानुः—१२४

स सर्वविद् विश्वमुखो मखोऽजः
सर्वं जगत् वेत्ति स विष्णुरुक्तः ।
गुप्तं न शम्भोर्भुवि किंचिदास्ते
जगत् समस्तं किल तत्र शेते ॥१६४॥
न यद्विना भाति तडित् कदाचि-
न्न यद्विना भान्ति खगाः समस्ताः ।
सोऽनन्तकर्मा स सखा स विष्णुः
स एव भाता सकलस्य भानुः ॥१६५॥
स सर्वविद्भानुरसौ विभाता
हृदन्तरा ज्ञानलवेन भाति ।
ज्ञानप्रभः सन्निखिलं विचष्टे
स [1]वाडवस्तापयते समुद्रम् ॥१६६॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विष्वक्सेनः—१२५

नभोऽथ वायुं पृथिवीं समुद्रं
प्रकल्प्य तद्दोषविनाशनानि ।
यथार्हशारीरविकारवन्ति
सृष्ट्वा स भूतानि विराजते तैः ॥१६७॥

अतो मुनीन्द्रैः कथितो हि 'विष्वक्-
सेनः' स विष्णुर्न विना तदाज्ञाम् ।
तदंगतोऽपीह हिनस्ति किंचिद्
वृथाकरोत्येव चमूः स विष्णुः ॥१६८॥

जनार्दनः—१२६

जनार्दनो विष्णुरयोनिजन्मा
युग्मोदयेनार्दयते स जन्तून् ।
न सज्जनं शंसति, दुर्जनं नो
हिनस्ति, तद्विक्रमणं हिनस्ति ॥१६९॥

वेदः—१२७

विष्णुर्हि नूनं तमसः परस्ता-
दतः स वेदः, स हि विद्यते वा ।
स लभ्यते वेदविदा च वेदः
स चेतनो वेदयतेऽथ वेदः ॥१७०॥

विचारपूर्वा कृतिरत्र शम्भो-
रतः स वेदो न हि तत्र दोषः ।
व्याख्याति विश्वे प्रतिवस्तु वेदं
विश्वस्य सूत्रं स्थितमस्ति वेदे ॥१७१॥

इदं जगन्नैव नरेण शक्यं
यथार्थतो ज्ञातुमदोषयुक्तम् ।
को नाम शक्नोति यथार्थशब्दै-
र्वक्तुं हि तज्ज्ञस्तु विना तदीशम्[1] ॥१७२॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वेदवित्—१२८

यथार्थतो वेदविदं तमाहु-
 र्यो वेत्ति वेदं जगदात्मसृष्टम् ।
पश्यन्न पश्यत्यपि बाह्यदृष्टिः
 पुरःस्थितं वस्तु नरो यथान्धः[1] ।।१७३।।

अव्यंगः—१२६

आसर्गतोऽद्यावधि योऽविरामं
 स्वाभाविकज्ञानबलक्रियाभिः ।
अव्यङ्गनामा कुरुते हि विश्वं[1]
 नाप्नोति साङ्गो न निजेन्द्रियैस्तम् ।।१७४।।

वेदांगः—१३०

वेदा यमंगन्त्यथवांगयन्ति
 वेदांगसंज्ञः स हि विष्णुरत्र ।
महान् स उक्तः परमेष्ठिसंज्ञो
 व्यक्तोऽपि विश्वेऽस्ति निगूढ एषः ।।१७५।।

वेदवित्—१३१

विन्ते स वेदानिति वेदवित् स
 सृष्टिञ्च तर्कानुगतां विधत्ते ।
चतुर्षु वेदेषु च बुद्धिपूर्वं
 न्यधात् स्वकं ज्ञानमनन्तवेदः ।।१७६।।

कविः—१३२

कविर्मनीषी भगवान् स विष्णु-
 श्चकार काव्यं श्रुति-विश्वरूपम्[1] ।
स्रोतःसु[2] गां[3] वीषु चतुष्पदेषु
 न्यधात् स वेधा नृषु गां च तुर्याम् ।।१७७।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लोकाध्यक्षः—१३३

सप्तोर्ध्वलोकानुत सप्त निम्ना-
नध्यश्नुते विष्णुरयोनिजन्मा ।
तथा यथा ज्ञानबलेन देहं
जीवोऽश्नुतेऽध्यक्षति चात्र विष्णुः ॥१७८॥

सुराध्यक्षः—१३४

यः श्रद्धया राति सुरः स देवः
सूक्त्याथवाताननुयाति विष्णुः ।
अध्यश्नुते विश्वसदः स दातृ-
नतः सुराध्यक्ष इहास्ति विष्णुः ॥१७९॥

धर्माध्यक्षः—१३५

न कोऽपि धाता भुवने विना तं
योऽध्यश्नुवीताऽखिलधर्मपालान् ।
तथाश्नुते धर्मपदानि विष्णु-
र्यथांगमंगं दृढसन्धिबद्धम्[1] ॥१८०॥

कृताकृतः—१३६

कृतं नियन्त्रा सकलं स्वबुद्धौ[1]
व्यवस्थितत्वादकृतं तथा स्यात् ।
यथा नियन्ता[2] विनियम्य यन्त्रं
सम्भाव्यमानानि निरीक्षतेऽत्र ॥१८१॥

कृताकृताह्वोऽमरमाननीयो
विष्णुः सनात् पश्यति यन्त्रबद्धम् ।
प्रवाहतो नित्यमिदं समस्तं
तथा यथा ज्ञानदृशा नियन्ता ॥१८२॥

चतुरात्मा—१३७

चतुर्विधां सृष्टिमुतापि लोकान्
विकल्प्य विष्णुश्चतुरात्मसंज्ञः ।
विराजते तत्र [1]विचित्रशक्ति-
रात्मानमञ्जन् स्वयमात्मना सः ॥१८३॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चतुर्व्यूहः—१३८

चतुर्व्यूहः स सर्वज्ञस्तर्क्यो भूतचतुष्टये।
विश्वयोनिर्दधन्नाम सर्वं पश्यन् विराजते ।।१८४।।

मेषादयो द्वादश नामभिन्ना
नवांकयोगेन सुवन्ति चान्यम् ।
जगच्चतुर्व्यूहमयं समस्तं
व्याप्तश्चतुर्व्यूहपदः स तस्मिन् ।।१८५।।

चतुर्दंष्ट्रः—१३९

नखी[1] यथाऽऽखेटमुपात्तवीर्यो
निगृह्य दंष्ट्राभिरमुं निहन्ति ।
विष्णुश्चतुर्दंष्ट्रपदेन वाच्य-
स्तथैव नूनं भुवनं प्रशास्ति ।।१८६।।

भुक्तं यथा पाकमुपैति जन्तोः
कृतं तथा कर्म च याति पाकम्।
विष्णुश्चतुर्दंष्ट्रपदेन वाच्यो
ददाति जीवाय यथार्हयोनीः ।।१८७।।

चतुर्भुजः—१४०

चतुर्विधं विश्वमिदं विक्लृप्तं,
भुनक्ति भुंक्ते भुजतीह विष्णुः ।
चतुर्भुजः स्वेन गुणेन विश्वं,
यथाव्यवस्थं गमयत्यजस्रम् ।।१८८।।

व्याख्याक्रमस्तस्य चतुर्भुजस्य
न्यस्तो यथाबुद्धिबलोदयाय ।
इयत्त्वमस्त्येव न तस्य विष्णो-
र्भुजाश्चतस्रश्च न तस्य दृष्टाः ।।१८९।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भ्राजिष्णुः—१४१

भ्राजिष्णुना विश्वमिदं समस्तं
देदीप्यतेऽतः स महः स विष्णुः ।
अनन्तता चापि च तस्य विष्णोः
पृथक् पृथक् भाति च वस्तुमात्रे ॥१६०॥

भोजनम्—१४२

परस्पराकर्षणसूत्रसंधृतं
जगत् समस्तं प्रतिवस्तु भोजनम् ।
स एव धाता सकलस्य यस्मात्
तस्मादनक्त्येव व भोजनाख्याम् ॥१६१॥

भोक्ता—१४३

भुनक्ति भुंक्ते भुजतीति 'भोक्ता'
पाको ह पक्तारमुपैत्यवश्यम् ।
सृष्ट्वा स 'भोक्ता' सकलं स्वजम्भै-
र्गृह्णन् जगत् स्वात्मनि वेत्ति वेद्यम् ॥१६२॥

सहिष्णुः—१४४

नृभिः सदुक्तं किमु वा दुरुक्तं
सर्वं विमृष्यन् सहते च विश्वम् ।
न यात्यधैर्यं भुवनानि मृष्यन्
लोके सहिष्णुः स हि विष्णुरेकः ॥१६३॥

जगदादिजः—१४५

जगत् समग्रं कुरुते स्वयंभू-
र्विराजते चापि स तत् पुरस्तात् ।
स एव विष्णुर्जगदादिजोऽव्ययो
घटात् पुरस्तात् घटकृद् यथास्ते ॥१६४॥

अनघः—१४६

अघो न विष्णावनघः स उक्तः
सोऽपापविद्धः स विशुद्ध उक्तः ।
न कापि शम्भोः कृतिरस्ति दुष्टा
कर्ताऽनघो [1]विश्वकृतेर्यतोऽतः ॥१६५॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विजयः—१४७

जयः स विष्णुर्विजयः स विष्णु-
व्याप्नोति विश्वं स विजेतृधर्मा ।
सत्ये जयो वा विजयोऽस्ति गुप्तो
यत्रास्ति धर्मो विजयोऽस्ति तत्र ।।१६६।।

जेता—१४८

स एव जेता सकलस्य लोके
न कोऽपि तं जेतुमिहास्ति शक्तः।
यो हन्ति विष्णोरचलां व्यवस्थां
सहस्रधा शातयते ह तं सः ।।१६७।।

विश्वयोनिः—१४६

स विश्वयोनिर्भगवान् वरेण्यो
वियौति संयौति च विश्वमात्रम् ।
सोऽदृश्यमानो विविधं प्रसूते
व्यनक्ति [1]जातस्तमु विश्वयोनिम ।।१६८।।

पुनर्वसुः—१५०

जातं पुनर्वासयते स विष्णुः
पुनर्वसुं चांकति जातमात्रम्[1] ।
यथैकधा यत् कृतमस्ति तत् तथा
पुनः पुनर्म्नाति[2] सनात् पुनर्वसुः ।।१६६।।

उपेन्द्रः—१५१

उपेन्द्रनामा भगवान् स विष्णुः
पूर्वापराभ्यां बध्नाति विश्वम् ।
ददाति वीर्यं निखिलौषधिभ्यः
[1]तन्मूलमूलाश्च भवन्ति जीवाः ।।२००।।

वामनः—१५२

यदत्र किंचिद् भुवि दृश्यमानं
ज्ञानेक्षणेनापि च चिन्त्यमानम् ।
तद् वामनेनात्र विक्लृप्तमेत-
ज्ज्ञानस्वरूपेण[1] निजात्मयोगात् ।।२०१।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जगत् [२]सिसृक्षुर्भगवान् स विष्णु-
विकल्पनैर्वामन आ विभाति[३] ।
जीवोऽपि तज्ज्ञानपथानुगः सन्
विकल्पनैस्तोषमुपैति भूयः ॥२०२॥

प्रांशुः—१५३

प्रांशुर्ह वेवेष्टि जगत् समस्तं
नोच्चैर्हि तस्मात् न परं च किंचित्।
तस्यैव गर्भे स्थितिमेति विश्वं
ह्रस्वायते तारकितं नभश्च ॥२०३॥

अमोघः—१५४

[१]अनल्पविद्ये न हि मोहसत्ता
सनातनो विष्णुरमोघ उक्तः ।
जगत् समस्तं महिमानमस्य
व्यनक्त्यमोघस्य बुधं सुनेत्रम्[१] ॥२०४॥

शुचिः—१५५

यदत्र विश्वे शुचिमत् स्वरूपं
स्वभावतो वा शुचिमत् प्रसिद्धम् ।
शुचिः स विष्णुः स्वयमास्थितः सन्
सर्गादितः शुच्यत एव सर्वम् ॥२०५॥

ऊर्जितः—१५६

यदत्र किंचिद् बलवत् प्रसिद्धं
विराजते प्राणयुतं च यद् यत् ।
तदूर्जितेनैव ततं समस्तं
सनाद्ध वै विष्णुरिहोर्जितः[१] सः ॥२०६॥

अतीन्द्रः—१५७

यदिन्द्रनाम्ना वरुणेन नाम्ना
यमेन नाम्नाऽथ सुपर्णनाम्ना ।
सूर्येण नाम्ना किमु वाग्निनाम्ना
कर्मास्ति वेदेषु बहुत्र गीतम् ॥२०७॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत् कर्मजातं ह्यतिवर्त्तते यः
स पावनो विष्णुरतीन्द्र उक्तः ।
स मातरिश्वा स यमः स उग्र-
स्तस्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा ॥२०८॥

संग्रहः—१५८

स 'संग्रहः' सर्वगतः स विष्णु-
र्गृहीतकेशो व[1] जगत् समस्तम् ।
संगृह्य, संग्राह उ संग्रहो वा
विश्वं विधत्ते स उ चैकनीडम् ॥२०६॥

सर्गः—१५६

सर्गः स शम्भुः समुदीर्णवीर्यो
रेतो विधायैव मनोमयं सः ।
ससर्ज विश्वं विविधस्वरूपं
कामः स विष्णुः स हि सर्ग उक्तः॥२१०॥

धृतात्मा—१६०

धृतात्मना विश्वमिदं समस्तं
धृतं विराजं स उ संविवेश ।
तथैव जीवोऽपि निजात्मयोगाद्
ध्रियन् वपुर्विष्णु[1] मनक्त्यनन्तम् ॥२११॥

नियमः—१६१ यमः—१६२

यमो विवस्वान् नियमो यमो वा
नियामके विश्वमिदं नियम्य ।
स मृत्युदूतः नियमेन सर्वं
जगद् व्यवस्थापयते ह विष्णुः ॥२१२॥
विष्णुर्नियन्ता नियमो यमोऽसौ
विष्णुर्नियन्ताऽनियमोऽयमः सः ।
प्रकाशते विश्वमिदं समस्तं
यमैर्नियामैश्च[1] कृतव्यवस्थम् ॥२१३॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वेद्यः—१६३

स एव वेद्यः सकलैः पुराणो
वेद्यं कविं तं कथयन्ति वेदाः ।
वेद्ये स्थितं विश्वमिदं समस्तं
तस्माज्जगच्चापि च वेद्यमाहुः ।।२१४।।

वैद्यः—१६४

विश्वस्य निर्माणकलामशेषां
विष्णुर्ह वेदेति स 'वैद्य' उक्तः ।
तं सर्वविद्यं य उ वेत्ति वैद्यं
विद्यामयः सोऽप्युपयाति वैद्यम् ।।२१५।।

सदायोगी—१६५

स वर्जनं निन्द्यकृते विधत्ते
युङ्क्ते स्वयं विश्वकृतौ विधाता ।
स विश्वमेतं परितो दधाति
स युज्यते सर्वकलासु दक्षः ।।२१६।।
एवं सदायोगमुपेयिवांसं
बुधाः सदायोगिनमाहुरग्रयम् ।
विष्णुं पुराणं सुलभं शुचिं तं
पश्यन्त आयुक्ततताँ सदैव ।।२१७।।

वीरहा—१६६

विरुद्धकर्तॄन् स हिनस्ति वीरान्
प्रज्ञापराधी विनिपातमेति ।
स मन्युमान् विष्णुरमेयकर्मा
स वीरहा लोक-हिताय युक्तः ।।२१८।।

माधवः—१६७

स ज्ञानवान् ज्ञानमयोऽथ विष्णु-
र्मात्वा जगद् धूनयतीह शश्वत् ।
लक्ष्मीस्तु मा, मा च हरस्य विद्या
तस्याः स ईष्टे स उ माधवोऽतः ।।२१९।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मधुः—१६८

न तत् स्थलं यत्र न सोऽस्ति सृप्तो
  न कर्म तद् यन्न स वेत्ति वैद्यः[1] ।
स एव मन्वान इदं समस्तं
  व्याप्नोति विष्णुर्मधुराप्तकामः[2] ॥२२०॥

अतीन्द्रियः—१६९

अतीन्द्रियो विष्णुरनल्पशक्ति-
  र्न शक्यते न्राऽविकलेन वक्तुम् ।
गायन्ति वेदास्तमुदात्तवीर्यं
  ध्रुवं महीयांसमशब्दरूपम् ॥२२१॥

महामायः—१७०

स सर्वविद्यो [1]निजकाभिरग्र्यो
  मायाभिराप्नोति बहुत्वमत्र ।
तं नैकरूपं[2] पुरुरूपकं वा
  विज्ञा महामायमुतामनन्ति ॥२२२॥
स व्याप्नुवन् विश्वमिदं समस्तं
  न यत्र मर्त्यस्य मनोऽपि याति ।
व्यनक्ति रूपैर्विविधैः स्वरूपं
  विष्णुर्महामाय[1] उ नैकमायः ॥२२३॥

महोत्साहः—१७१

विष्णुर्महोत्साह उ वा सहोऽसौ
  सोढं महोत्साहवता समस्तम् ।
बिभ्रत् सनादेव स भूरिभारः
  कदाचिदप्याश्रयते न तापम्[1] ॥२२४॥

महाबलः—१७२

यद् यद् बलं यस्य जगत् प्रसिद्धं
  तत् तद् बलं तस्य महाबलस्य ।
स धृष्णुषेणः स महान् शचीभि-
  र्व्याप्नोति विश्वं स बलः स विष्णुः ॥२२५॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स धृष्णुषेणः स सुषेण उक्तो
विश्वं समस्तं स हि पाति हन्ति ।
इन्द्रो ह राजा स चराचरस्य
तमेव विष्णुं प्रणमन्ति सेनाः ॥२२६॥

महाबुद्धिः—१७३

विष्णुर्महाबुद्धिरनन्तविद्यो
बुद्धेर्वितानं तत एव लोके ।
ज्ञानातियोगाद् ध्रियते स विश्वं
जीवेन कर्माणि च बुद्धियोगात् ॥२२७॥

महावीर्यः—१७४

स वीर्यवान् विष्णुरनन्तवीर्यः
लोकान् समस्तान् स्ववशे विधत्ते ।
यद् वीर्यमात्रं तदु तस्य वीर्यं
दिष्टो महावीर्यपदेन विष्णुः ॥२२८॥

महाशक्तिः—१७५

स मर्षणः शक्तिरसौ सहः सः
विष्णुर्महाशक्तिरिहास्ति गीतः ।
न शक्तिमद् दृष्टिपथेऽस्ति किंचित्
तस्मात्परं शक्तिमयं च यत् स्यात् ॥२२९॥

महाद्युतिः—१७६

यद् दीप्तिमज्ज्ञानदृशास्ति लभ्यं
प्रत्यक्षतो वा नयनेन दृश्यम् ।
महाद्युतिर्द्योतयते समस्तं
व्याप्नोति दीप्त्या भुवनानि विष्णुः ॥२३०॥

अनिर्देश्यवपुः—१७७

वपुर्विराट् तस्य महेश्वरस्य
तत् कोऽत्र शक्नोति गिरा प्रवक्तुम् ।
विराजते सर्वक एव विश्वे
[1]रामोऽस्त्यनिर्देश्यवपुः स विष्णुः ॥२३१॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विष्णुं जनुर्नापि जरा न मृत्युः
स्पृशन्ति [1]वैराजवपुर्यतः सः ।
स सर्वगः विश्वमदः ससर्ज
युवा स विष्णुर्न कुतश्चनोनः ।।२३२।।

श्रीमान्—१७८

शोभा हि सर्वत्र महेश्वरस्य
श्रीमानतो विष्णुरुदात्तशोभः ।
उच्छिष्टनाम्ना च स शम्भुरुक्तो
लक्ष्मीरुत श्रीश्च तदंकमंक्तः[1] ।।२३३।।

अमेयात्मा—१७६

[1]इयत्परिच्छिन्नवपुर्न कश्चित्
[2]सर्वोदरस्थं प्रभवेत् प्रमातुम् ।
उक्तो ह्यमेयात्मपदेन विष्णु-
र्व्याप्नोत्यमेयः स समस्तमेतत् ।।२३४।।

महाद्रिधृक्—१८०

महाद्रिधृक् विष्णुरधर्षणोऽसौ
धृष्णोति सर्वं भुवि चाद्रिमात्रम् ।
गुहा न तेषां भुवि कापि दृष्टा
महाद्रिधृक् यत्र न सत्तयास्ति ।।२३५।।

महेष्वासः—१८१

विष्णुर्महेष्वासपदेन वाच्यः
स विश्वमात्रं परिपाति हन्ति ।
यच्छक्तिमत्तद्धनुरस्य शम्भोः
युनक्ति तं कर्षणबृंहणाभ्याम् ।।२३६।।

महीभर्त्ता—१८२

महीं बिभर्त्येव सनात् स विष्णुः
सूर्यः स्वभूत्या च बिभर्त्ति तां वा।
धाता यथापूर्वमकल्पयच्च
महीं स दाधार बभार चाद्भ्यः ।।२३७।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीनिवासः—१८३

स श्रीनिवासः श्रियमादधाति
जगच्च तं विष्णुमनक्ति भूयः ।
तं श्रीनिवासं मनुजाः स्तुवन्ति
'स नो वसून्याभर' शब्दयन्तः ।।२३८।।

सतांगतिः—१८४

स सच्चिदानन्दगुणो ह विष्णुः
सतांगतिश्चापि स एव विष्णुः ।
सतां गतिर्ब्रह्माणि सत्स्वरूपे
भर्गः[1] स विष्णुः स शुचिः स बन्धुः ।।२३६।।

अनिरुद्धः—१८५

न केनचित् कर्हिचिदेव विष्णुः
शक्योऽत्र रोद्धुं प्रबलेन यस्मात् ।
तस्मात् सदा सोऽस्त्यनिरुद्ध उक्तो
विष्णुर्वरेण्यः स रुणद्धि[1] लोकान् ।।२४०।।

सुरानन्दः—१८६

विष्णुः सुरानन्द उ नन्दनः स
सुरान् सदा नन्दयते हृदिस्थः ।
[1]तद्व्याप्तिधर्मं च विकासयन्ती
धरा ददात्येव सहस्रशस्तम् ।।२४१।।

गोविन्दः—१८७

विष्णुः स गोविन्दपदेन वाच्यो
यं विन्दयन्तीह वचांसि भूयः ।
तेनोद्धृतेयं पृथिवी समुद्रात्
स्रवन्ति गावो ह पयांसि तस्मै[1] ।।२४२।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गोविदापतिः—१८८

न कापि वाक् प्राणिनि लब्धभेदा
न 'गोविदां वेत्ति' पतिस्तु यां स्यात्।
स सर्वविद्यः स हि सर्वलभ्यः
सर्वे यथावाक् तमु यान्ति विष्णुम् ॥२४३॥

मरीचिः—१८६

मरीचिरात्मानमनक्ति विष्णु-
र्यमस्वरूपेण स मृत्युदूतः।
न तस्य मत्युर्न जरा न जन्म
स वै मरीचिः सकलं विहन्ति ॥२४४॥

दमनः—१६०

विश्वं समस्तं दमनेन दान्तं
सर्वत्र सर्वस्य च मृत्युरुप्तः।
दण्डं स दम्यं च सहैव जज्ञे
विष्णुर्दमोऽसौ दमनः स दण्डः ॥२४५॥

हंसः—१६१

जीवो हि तादात्म्यमितो महेच्छुः
सोऽसावहं हंस उ वास्म्यहं सः।
विष्णुर्हि हंसः स उ हंसनेत्रो
व्याप्नोति विश्वं भुवनानि पश्यन् ॥२४६॥
तमेव वेदं पुरुषं पुराणं
विद्वान्समग्निं त्रिवृतं च हंसम्।
नानागुणैर्व्याप्तमनेकमेकं
ज्येष्टं वदन्त्येव बुधास्तु विष्णुम् ॥२४७॥

सुपर्णः—१६२

सृष्ट्वा जगत् सर्वविधं स तष्टा
विविक्तमात्रः स सुपर्ण एकः।
स एव दिव्यं गमयत्यजस्त्रं
सुपर्णमग्निं दिवि सूर्यसंघम् ॥२४८॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एकः स विष्णुर्विविधात्मशक्त्या
व्याप्नोति विश्वं विविधस्वरूपैः ।
तमेव सूर्यं तमु वा सुपर्णं
तमेव विद्वांसमलं ब्रुवन्ति ॥२४६॥

भुजगोत्तमः—१६३

गतेरधिष्ठानमिहास्ति वायुः
पतत्रिणो यान्ति यथेष्टवेगाः ।
वैमानिकाश्चापि पतत्रिमूला
जयन्ति नैते भुजगोत्तमं तम् ॥२५०॥
सर्पा भुजंगा भुजगास्त एव
तत्रापि नानाकृतिवर्णभेदाः ।
कौटिल्ययोगाद् भुजगास्त उक्ता
अत्येति विष्णुर्भुजगोत्तमस्तान् ॥२५१॥

हिरण्यनाभः—१६४

हिरण्यनाभो भगवान् स विष्णु-
श्चराचरं नह्यति विश्वमात्रम् ।
यथा स लोकान् भ्रियते तथात्मा
हिरण्यनाभो ध्रियतेऽथ गात्रम्[1] ॥२५२॥

सुतपाः—१६५

यथा स विष्णुः सुतपाः स्वयं सन्
सूर्यादिकानां सहतेऽथ तापम् ।
तथा स्वयं तापसुतप्तगात्रा
गर्भस्य तापं सहते च माता ॥२५३॥
स एव विष्णुः सुतपाः स्वयं सन्
गर्भे दधात्येव दिवाकरादीन् ।
मातापि तद्वत् 'सुतपा' यशोधृक्
गर्भान् दधात्येव यथार्हकालम् ॥२५४॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पद्मनाभः—१६६

स पद्मनाभो भगवान् विरामो[1]
ज्ञानेन संनह्यति वेद[2]-सृष्टिम् ।
यो यस्य यावल्लभते ह वेदं
स पद्मनाभं लभते ह तावत् ॥२५५॥

नाभिर्यथा नह्यति मर्ममात्रं
ज्ञानं तथा नह्यति भूतमात्रम् ।
पद्मप्रभं विश्वमिदं समस्तं
बध्नाति विष्णुः प्रतिकल्पमेतत् ॥२५६॥

प्रजापतिः—१६७

प्रजापतिः सर्वप्रजा जनित्वा
भोज्येन धामेन च पाति सर्वाः ।
स एव चायुर्निदधाति तासु
स ओत एवास्ति समग्रविश्वे ॥२५७॥

अमृत्युः—१६८

अमृत्युरस्त्यत्र स विष्णुरुक्तः
प्रवाहतोऽमृत्युरिदं समस्तम् ।
यथाकृतं यद् विभुना तथा तत्
क्रियाक्षमं मृत्युरतोऽयथात्वम् ॥२५८॥

सर्वदृक्—१६६

स सर्वदृक् विष्णुरमीलिताक्ष-
श्चन्द्रार्कनेत्रः सकलं विचष्टे[1] ।
यस्तं विभुं सर्वदृशं हृदिस्थं
जानाति नातिक्रमते स वर्त्म ॥२५६॥

सिंहः—२००

हिनस्ति यस्मात् प्रतिवस्तु वस्तु
व्याप्नोति विश्वं स हि सिंहशक्त्या।
न तद्विना कोऽपि क्षमोऽस्ति लोके
विरुद्धभूतानि नियोजयेद् यः ॥२६०॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्मात् स सिंहः प्रतिवस्तुनिष्ठो
विरुद्धभावैर्जगदातनोति ।
तं व्यापकं सर्वकलाभिरामं
विष्णुं वदन्त्येव च सिंहनाम्ना ।।२६१।।

संधाता—२०१

संधातृधर्मा भगवान् वरेण्यो
भेदं विना विश्वमिदं बिभर्त्ति ।
तथा यथा स्थानमभीप्सुरात्मा
सर्वांगरूढं नयते ह कायम् ।।२६२।।

सन्धिमान्—२०२

स सन्धिमान् विष्णुरनन्तकर्मा
जगद्विधत्ते बहुसन्धियुक्तम् ।
तं सन्धिमन्तं भुवनं स धाता
व्याप्नोति संधानगुणेन[1] नित्यम् ।।२६३।।

स्थिरः—२०३

स्थिरः स विष्णुर्गतिमद् विधाय
जगत् स्थिरत्वं न निजं जहाति ।
यथात्र यन्त्राणि विधाय कर्ता
मतेः स्थिरत्वं न जहाति मोहात् ।।२६४।।
यन्त्रं भ्रमन्तं सगतिं विधाय
स्वामी स्वयं तिष्ठति चाप्रकम्पः ।
यथा तथा विश्वमिदं विधाय
स्थिरो[1] नियच्छन् भुवनानि शास्ति।।२६५।।

अजः—२०४

अजः स सर्वत्र गतोऽस्ति विष्णु-
र्न तं विना स्थानमिहास्ति किंचित् ।
तं सोम-सम्मुग्धगुणो ह भक्तो
रारन्धि सोमेति च जोहवीति ।।२६६।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
यः सत्यरूपस्य गुहागतस्य
जगद्विधातुर्न विहन्ति मार्गम् ।
स एव भक्तो, न तु गान-रक्त-
स्तं सत्यबुद्ध्याजति, पाति, शम्भुः ।।२६७।।

दुर्मर्षणः—२०५

दुर्मर्षणो विष्णुरयं विविक्तो
जगद्विधत्ते सुगमादबोधम् ।
तन्नाल्पविद्या अतपाः क्षमन्ते
दुर्मर्षणं तेन कृतं समस्तम् ।।२६८।।

शास्ता—२०६

शास्ता स विष्णुरसकृत् प्रकल्प्य
जगन्नितान्तं नियतं प्रशास्ति ।
ग्रहाः स्वमार्गं न परित्यजन्ति
मृत्युश्च शिष्टः क्रमतेऽनुभक्ष्यम् ।।२६९।।
शास्ता गुरुर्विष्णुरपापविद्धः
शिष्यं जगद् वेदपथेन शास्ति ।
य एव लोकं बहुधा विचष्टे
स वेद तत्त्वं बहुधात्र वेत्ति ।।२७०।।

विश्रुतात्मा—२०७

स विश्रुतात्मा बहुधाभिधानै-
र्गीतोऽस्ति वेदे स उ विष्णुरुक्तः ।
स एव शुक्रः स उ चन्द्रमा च
स एव वायुः स उ चाग्निरुक्तः ।।२७१।।

सुरारिहा—२०८

सुरारिहा सर्वजगत्प्रसिद्धो
विष्णुर्हि नूनं परितो रुणद्धि ।
सुरान् जिघांसुर्मनुजोऽत्र यस्तान्
सदीपकं ध्यायति[1] 'पाहि नोग्ने' ।।२७२।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गुरुः—२०९

गुरुर्हि विष्णुः स जगत् समस्तं
यथायथं न्यासितपादपद्मम् ।
वेदोपदेशेन[1] गृणाति नित्यं
जगत् स्वयं वक्ति गुरोः कृतिं च ।।२७३।।

गुरुतमः—२१०

न कोऽपि तस्मादधिकोऽस्ति वक्ता
ज्ञानस्य [1]तज्ज्ञानमिहास्ति सृप्तम्[2] ।
गुरुः स विष्णुस्तमपा[3]तिशेते
गुरुं ग्रहं चापि च विश्वमात्रम् ।।२७४।।

धाम—२११

धामात्मकं ब्रह्म दधाति सर्वं
धामात्मके ब्रह्मणि विश्वमेतत् ।
ज्योतिर्हि सूर्यः स उ धाम उक्तः
विष्णुर्हि धामाश्नुत[1] एव सर्वम् ।।२७५।।

सत्यः—२१२

जगत् समस्तं गतिमत् स्वरूपं
यज्ञात्मकं विश्वमिदं च तस्य ।
स तत्र यज्ञेऽविचलस्वरूपः
सत्यो ह्यतो विष्णुरिहास्ति गीतः ।।२७६।।

सत्यपराक्रमः—२१३

स सर्वजित् सत्यपराक्रमः स;
स्थिरं पराक्रान्तमिदं हि तेन ।
नश्यत्सु सर्वेषु न नाशमेति
कृतं हि यत् सत्यपराक्रमेण ।।२७७।।

निमिषः—२१४

नियम्य विश्वं सकलं विधाता
गुणोच्चिकीर्षु[1]र्जगदातनोति ।
एकं ह्यनेकं विदधन्निमेष[2]
निमेषमात्रः[3] स बिभर्त्ति विष्णुः ।।२७८।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनिमिषः—२१५

विश्वं विधत्ते स जगद्यथार्थं[1]
न कोऽपि तं स्पर्द्धयितुं क्षमोऽस्ति ।
स एव विश्वेऽनिमिषः पुराण-
स्तमेव विष्णुं कवयन्ति वेदाः ।।२७६।।

स्रग्वी—२१६

अनन्तपारं विविधस्वरूपं
सूत्रे शिवे[1] संग्रथितं समस्तम् ।
तं स्रग्विणं विष्णुमुदात्तभासं
शोभायमानं कुरुते प्रकामम् ।।२८०।।

वाचस्पतिरुदारधीः—२१७

स भूतमात्रस्य हृदन्तरस्थो
निशम्य वाचः परिपाति सर्वान् ।
बलान्वितान् हीनबलान् विधत्ते
हीनानलक्ष्येण च पाति नाम्ना ।।२८१।।

वाचस्पतिर्वाचि विराजमानो
वाचा[1] जगच्छास्ति च निर्विकल्पः ।
वाचं स सर्वेषु निधाय विश्वं
व्याप्नोति तस्मात् स हि विष्णुरुक्तः ।।२८२।।

उदारधीर्विष्णुरुदारबोधो
विश्वं प्रियं ज्ञानमयं विधत्ते ।
पश्यन्ति तं काव्यधियं पुराणं
न तत् परोऽन्यः कविरस्ति लोके ।।२८३।।

अग्रणीः—२१८

यदत्र किंचिद्विभुनास्ति सृष्टं
तदग्र एवानयतेऽग्रणीः सः ।
ग्रहैः समां [1]यातिमुपैति विश्वं
यथागमं[2] विष्णुरनक्ति[3] चाग्रे ।।२८४।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग्रामणीः—२१९

स ग्रामणीर्विश्वमिदं समस्तं
समूहरूपेण नयन् बिभर्ति ।
[1]विश्वं वपुस्तस्य यतोऽस्ति विष्णोः
सर्वांगमात्रं नयते स एकः ।।२८५।।

श्रीमान्—२२०

श्रीमान् स उक्तो भगवान् वरेण्यः
श्रिया जगद्व्याप्तमिदं समस्तम् ।
सा श्रीरजस्त्रं विभुमद्वितीयं
वृणोति लक्ष्मीश्च तथैव तद्वान् ।।२८६।।
स श्रीपतिः श्रीश उ श्रीनिवासः
शोभापतिर्भूतिपतिस्तथैव ।
स जातवेदा विधिवद् वृतः सन्
युनक्ति लक्ष्म्या पुरुषं स्तुवन्तम् ।।२८७।।

न्यायः—२२१

न्यायेन विश्वं परितोऽस्ति नीतं
न्यायः स्वयं नो क्रमते कुतश्चित्।
स सर्वव्याप्तो न कुतश्चनोनः
सनातनो न्याय इहास्ति विष्णुः ।।२८८।।

नेता—२२२

यदत्र किंचिद्भुवि दृश्यमानं
नेत्रास्ति सर्वं पथि नीयमानम् ।
स एव नेता सकलस्य लोके
यतः स विष्णुर्वयुनानि वेद ।।२८९।।

समीरणः—२२३

समीरणो विष्णुरनन्तकर्मा
समीरयन्नोति जगत् समस्तम् ।
सनात् स्वकां पालयति व्यवस्थां
समीरणो विष्णुरिहास्त्यतः सः ।।२९०।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सहस्रमूर्धा—२२४

सहस्रमूर्धा भगवान् स विष्णुः
सहस्रमूर्धानमकल्पयत् सः ।
लोकं समग्रं पुरुषस्तथा तं
सहस्रमूर्धानमनक्ति विष्णुम् ॥२६१॥

विश्वात्मा—२२५

यदत्र किंचिद् भुवि दृश्यमानं
तद् ब्रह्मणा व्याप्तमिहास्ति सर्वम्।
विश्वं शरीरं गमयत्यजस्रं
विश्वात्मनामास्त्यत एव विष्णुः ॥२६२॥

सहस्राक्षः—२२६

विष्णुः सहस्राक्षपदेन वाच्यो
विकल्पयन् गोचरगोलकानि ।
स एव विज्ञानवितानंनिष्ठः
सनातनः पश्यति भूतमात्रम् ॥२६३॥

सहस्रपात्—२२७

सहस्रधा पादवितानविज्ञः
सहस्रपात् पादशतैर्विभक्तम् ।
अथाप्यपादो विविधस्वरूपं
जगत् प्रक्लृप्यास्ति स तत्र विष्णुः ॥२६४॥

आवर्त्तनः—२२८

आवर्त्तनो विष्णुरदृश्यमानः
शक्त्या स्वया वर्त्तयते समस्तम् ।
जातो विकारान् समुपैति विद्वान्
नान्तायतेऽनन्तधिकस्य *कर्म ॥२६५॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निवृत्तात्मा—२२६

जज्ञे स विश्वं स बिभर्ति विश्वं
सखा स जीवस्य समानशाखः ।
नाश्नन् जगज्जातरसानशेषान्
निवृत्तमात्रोऽश्नुत एव सर्वम् ।।२६६।।

संवृतः—२३०

स संवृतो विष्णुरनन्तलोकान्
समानभावेन ववार जातान् ।
तस्मिन्निदं सं च वि चैति सर्वं
विश्वं भवत्येकगृहं च तस्मिन् ।।२६७।।

सम्प्रमर्दनः—२३१

स विश्वकृद् विश्वमिदं चिकीर्षु-
र्मृद्नाति सम्यक् सबलं ह्यजां ताम्।
तथा यथा कुम्भकृतो प्रवृत्तौ
मृदं प्रमृद्नाति समस्तशक्त्या ।।२६८।।
विष्णुः स्वयं सर्वकलासु निष्ठो
क्षुभ्नाति विश्वञ्च करैरसंख्यैः ।
स रुद्र उक्तो भयकृत् स उक्तो
यमोऽयमः सःस उ काल उक्तः।।२६६।।
तं कालनेमिं प्रणमन्ति सर्वे
तं चाप्रमत्तं द्युचरा द्रवन्ति ।
मृत्युर्भयादत्ति जगच्च तस्य
वह्निर्भयाद् यात्यवनेरथोर्ध्वम् ।।३००।।

अहःसंवर्त्तकः—२३२

{लोकज्ञो न च वेदज्ञो वेदज्ञो न च लोकवित् ।
एकपक्षखगस्येव, वाक्य तस्यावसीदति ।।३०१।।
जगद् वेदस्य व्याख्यानं, वेदो विश्वप्रकाशकः।
तस्माद्वेदं विजानीयाल्लोकाच्छास्त्राच्च यत्नतः।।३०२।।}

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वतः प्रमाणानि भवन्ति वेदाः
स्वतः प्रमाणं च जगत् समस्तम्।
न वेदगाथामनुयाति विश्वं
विश्वे भवं वेदवचः प्रमाणम् ।।३०३।।

स प्रत्यहं विश्वमिदं विधाता
संवर्तयन्नात्मगुणैः सदास्थैः ।
विष्णुः स्वयं स्वं न जहाति धर्मं
जगच्च नो धर्मगुणौ जहाति ।।३०४।।

विष्णुः स्वयं सत्यपरायणः सन्
सत्येन धर्मेण जगद् युनक्ति ।
सर्गाद्यकाले गुणवद्यथैतत्
तथैव चाद्यापि जगद् विभाति।।३०५।।

वह्निः—२३३

वह्नीः स विष्णुर्जगदाप्य सर्वं
फलेन कर्त्तारमलङ्करोति ।
उप्तं यथा वापमुपैति बीजं
जगच्च तं विष्णुमुपैति तद्वत् ।।३०६।।

अनिलः—२३४

अतन्द्रितो विष्णुरतन्द्रितं जगत्
गतिं व्यवस्थापयतेऽनिलोऽतः ।
स प्राणयन् विश्वमिदं समस्तं
स एव वायुं च युनक्ति गत्या।।३०७।।

धरणीधरः—२३५

विष्णुर्हि लोके धरणीधरोऽस्ति
स एव दाधार स पाति धातॄन्।
पतिर्यथा पाति धरित्रिरूपां
पत्नीं तथा विश्वमिदं च पुत्रम्।।३०८।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुप्रसादः—२३६

यः सुप्रसादस्तमसः परस्ता-
च्छब्देन वेदेऽस्ति बहुत्र गीतः ।
दिग्देशकालैः स न याति बन्धं
प्रसादेयच्चापि जगन्निबध्नन् ॥३१०॥

प्रसन्नात्मा—२३७

सूर्योद्गते विश्वमिदं प्रसन्नं
सूर्याभिमुख्ये च मनः प्रसन्नम् ।
मध्यागतैश्चाथ [1]विजातियोगै-
र्द्रष्टाथ दृश्यं लभते विकारम् ॥३११॥
न तत्र देवेऽस्ति विकारजातं
न मध्यपाती च विहन्ति तं कम्[1] ।
तस्मात् प्रसन्नात्मपदेन वाच्यो
विष्णुस्तनोत्येव जगत् प्रसन्नम् ॥३१२॥

विश्वधृक्—२३८

उत्पत्तिभेदैरुत कालभेदैः
प्रसूनभेदैरथ पर्णभेदैः ।
रसस्य भेदैर्वयसश्च भेदैर्धृष्णोति
विश्वं स कविः स विष्णुः ॥३१३॥

विश्वभुक्—२३६

स विश्वभुग् विश्वमिदं सनाद्वै
भुनक्ति भुंक्ते भुजतीति तज्ज्ञाः ।
वदन्ति, नानागणितप्रयोगै-
र्ग्रहानुरूपैः श्रुतिमन्त्रपूर्व्यैः ॥३१४॥

विभुः—२४०

चराचरे ज्ञाननयेन वेद्यो
विभुर्भवत्येव विचित्ररूपैः ।
स एव सूर्यः स उ चन्द्रमा वा
सोऽग्निः स इन्द्रः स उ वा गरुत्मान् ॥३१५॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्याप्ते विभौ विश्वमिदं समस्तं
　　लोके भवत्येकगृहेण तुल्यम् ।
तथा यथा वाप[1]-गुणेन युक्ता
　　भवन्ति पुत्रा विविधाश्च पौत्राः ॥३१६॥

एवं स विष्णुर्विविधस्वरूपै-
　　र्विभावयत्येव निजं स्वरूपम् ।
व्यवस्थया विश्वमिदं दधानो
　　विदत्सु बुद्धिं दृशये युनक्ति ॥३१७॥

सत्कर्त्ता—२४१

कर्त्ता विकारान् कुरुते प्रकृत्या
　　विकार्यकर्त्रोश्च समानसत्ता ।
सत्कर्तृशब्देन स विष्णुरुक्तो
　　जगच्च तं सत्कुरुते सदैव ॥३१८॥

सत्कृतः—२४२

स सत्कृतो विष्णुरनन्तकर्मा
　　पूर्वैर्नवैश्चाप्यृषिभिः सदैव ।
स्तुतोऽथ गीतो विविधेन साम्ना
　　तं सत्कृतं विष्णुमुदीरयन्ति ॥३१९॥

साधुः—२४३

स साधुकर्मा स हि विश्वकर्मा
　　स साधनैः साध्यमिदं तनोति ।
सारल्यसद्भावमुपेत्य विश्वं
　　तत् तं स्तुवन् विष्णुमनक्ति साधुम् ॥३२०॥

सुज्ञानमेवं सुलभं सुगम्यं
　　कर्मास्ति देवस्य ततः स साधुः ।
तज्ज्ञानसिद्धौ मनुजोऽपि तद्वत्
　　साध्नोति यन्त्राणि यथार्थकानि ॥३२१॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जह्नुः—२४४

जहाति दोषानुत वापि दूष्यान्
जह्नुः स विष्णुः स विशुद्धरूपः ।
अकाय उक्तः स विशोक उक्तो
भर्गः स उक्तस्तमसः परस्तात् ॥३२२॥

स जाह्नवं विश्वमिदं वितन्वन्
दोषापहृत्यै कुरुते च खानि ।
यथार्हदोषस्य परापसृत्यै
स्रोतांस्यनल्पानि च वा तनोति ॥३२३॥

स स्थावरेऽनन्तविभेदभिन्ने
वृक्षे लतायां किमु वापि गुल्मे ।
यथाप्तदोषस्य विमोक्षणाय
पत्रावपातं नियतं विधत्ते ॥३२४॥

नारायणः—२४५

नारास्तु यं स्तम्भमुपेत्य गुप्ता[1]
नारायणं तं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
यथाश्रयत्येव जलाप्तगर्भं
माता तथा विष्णुरिदं जलाप्तम् ॥३२५॥

नरः—२४६

प्रवाहतो विश्वमिदं समस्तं
नृणाति विष्णुर्नर उच्यतेऽतः ।
जीवोऽपि सर्वांगसमूढकायं
नृणन्नराख्यां लभते सदैव ॥३२६॥

असंख्येयः—२४७

विष्णुस्त्वसंख्येयपदेन वाच्यो
विश्वं प्रशास्त्येकरसेन वर्त्मना[1] ।
न तत्समः कोऽपि च दृष्टपूर्व-
स्तस्मान्न संख्याविषयोऽस्ति विष्णुः ॥३२७॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नैकात्मा नैकमायश्च, नैकरूपोऽथ नैकधः ।
एकात्मैकश्च नामानि, व्याख्यातानि प्रसङ्गतः ।।३२८।।

अप्रमेयात्मा—२४८

को वा स्वयं स्वेन निजात्मकं वा
प्रमाणमात्रैः प्रभवेत् प्रमातुम् ।
अतोऽप्रमेयात्मपदेन विष्णुः
सनातनः सर्वगतो ह बोध्यः ।।३२९।।

यथा जलं जलेनैव मातुं नार्हति कर्हिचित् ।
मातृमेयप्रमाणानां सत्ता नास्ते पृथग्यतः ।।३३०।।
न तद् दृश्यं न तच्छ्रव्यं विष्णुर्यत्र न विद्यते ।
अप्रमेयस्वरूपोऽतः परमात्मात्र गीयते ।।३३१।।

विशिष्टः—२४९

बहुत्र वेदेषु स एक एव
विशेषणैर्गीत इहास्त्यनेकैः ।
लोकेऽर्थिनो ज्ञानधनाप्तमर्थ्यं
स्तुवन्त्यलंकारशतैः[1] पुनस्तम् ।।३३२।।

शिष्टकृत्—२५०

स्वल्पान्तरैर्विश्वमिदं विभिन्नं
यद्यौन[1] भेदैश्च विभूषितं यत् ।
प्रवाहतः शिष्टमिदं समस्तं
स शिष्टकृत् तत् कुरुतेऽप्रकम्प्यम्२ ।।३३३।।
प्रवाहतोऽशेषधरेण वीणाः[1]
सूर्यादयो यान्ति विना प्रमादम् ।
न नूतनं शास्ति न कार्यजातं
शिष्टानुशिष्टं विधिवद् विधत्ते ।।३३४।।

शुचिः—२५१

शुचिर्हि विष्णुः शुचिमद् विधत्ते
जगत् सदा वारिधरप्रपातैः[1] ।
आमर्त्यकीटान्तमिदं समस्तं
स्नात्वा वपुः शुच्यति याति चौजः ।।३३५।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सिद्धार्थः—२५२

सिद्धस्य तस्याखिलशब्दवाच्य-
स्यात्माप्तकामस्य महाविभूतेः ।
सिद्धार्थता भाति तथैव यद्वत्
सिद्धः स्वयं भाति च सूर्य एकः ।।३३६।।

सिद्धसङ्कल्पः—२५३

स सिद्धसङ्कल्प इदं विधत्ते
गुणेन 'सामर्थ्य' इतीरितेन ।
ऋतञ्च सत्यञ्च विमिश्रितञ्च
नपुंसकस्त्रीपुरुषस्वरूपे ।।३३७।।

तं सत्यसन्धं कवयो हृदिस्थं
पश्यन्ति नित्यं भुवने त्रिनेत्रम्।
तं सिद्धिदं स्तोत्रशतैरनेकैः
सिद्धाः स्तुवन्त्यात्मरजोविमृष्ट्यै ।।३३८।।

आस्थावरं तारकितं नभो यत्
स्वं सिद्धसंकल्पकितिं व्यनक्ति ।
रूपं स्वभावो गुणवीर्यवत्त्वं
न सिद्धसंकल्पमतीत्य किञ्चित् ।।३३९।।

सिद्धिदः—२५४

स सिद्धिदः साधनदोऽथ गीतः
स साधनैः सिद्धमिदं तनोति ।
यथा स युक्त्वा समनोभिरक्षै-[1]
र्जन्तुं प्रचाराय करोति शक्तम् ।।३४०।।

तथैव साध्यैः स उ देवसिद्धैः
सिद्धैः प्रवाहेण सदास्तिमद्भिः ।
करोति विश्वं विविधं वितन्वन्
स सिद्धिदो विष्णुरिहास्ति गीतः ।।३४१।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तं सिद्धिदं सर्वमनोऽभिराम
रामं विराम[2] च नमन्ति देवाः ।
तस्यानुकृत्या मनुजः स्वसृष्टिं
तन्तन्यमानस्तनुते सहायान्[2] ॥३४२॥

सिद्धिसाधनः—२५५

स साधनः साधनवर्गमुख्यो,
न तं विना साधनमत्र किञ्चित् ।
सूर्यो यथात्मा सकलस्य लोके
तस्यात्मभूत[1]: स उ विष्णुरेकः ॥३४३॥
सिद्धिसाधन आख्यातो, विष्णुः प्राणेन सम्मितः ।
भुक्तं व्याप्तञ्च प्रत्यङ्गं च, सर्वं पुष्णाति वर्ष्म तत् ॥३४४॥

वृषाही—२५६

वैश्वानरः प्राणिगतोऽभिधीयते
तथाब्धिगो वाडवनामवाच्यः ।
दावानलः काष्ठगतस्तथेति
धत्ते स नामानि तदाप्तिभेदात् ॥३४५॥
विभाति भानुप्रभया विभावसु-
र्विभावसुश्चास्ति विनात्मभासा ।
[1]स्वयम्प्रभासाद्रविरेति भासं
विष्णुर्वृषाहीति निगद्यतेऽतः ॥३४६॥

वृषभः—२५७

वृषत्वधर्मेण जगन्निबद्धं,
विभाति चाकल्पत अद्य यावत् ।
तं सर्ववन्द्यं विविधार्थयुक्तं
नमन्ति देवा वृषभाख्यविष्णुम् ॥३४७॥

विष्णुः—२५८

निष्पापबुद्ध्या य उ विश्वमात्रे
भर्गस्य देवस्य कृतेर्बहुत्वम् ।
पुनः पुनः पश्यति तत्त्वदर्शी
स सर्वविष्टं मनुते ह विष्णुम् ॥३४८॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विष्णुर्हि सूर्यः स हि त्रैधमित्वा
त्रिभिः पदैः क्रामति विश्वमात्रम् ।
सोऽग्निः स मित्रः स उ इन्द्र एको
न चास्ति विष्णोः परमत्र किञ्चित् ।।३४९।।

वृषपर्वा—२५९

वृषो ह्यग्निरथो धर्मो, द्वयोः सन्धिश्च पर्व तत्।
स विष्णुरग्निधर्माभ्यां, विश्वं व्याप्नोति पर्ववत् ।।३५०।।

वृषोदरः—२६०

वृषोदरो विष्णुरनन्तरूपो
विश्वं व्यवस्थाप्य करोति वह्निम् ।
मध्ये शरीरस्य तथोदधौ च
पृथ्वी च वह्निं बहुशो व्यनक्ति ।।३५१।।
एषा व्यवस्था हि वृषोदरस्य
विज्ञं विधिज्ञं क्षणशो व्यनक्ति ।
अग्नौ स्थिते जीवितमाहुरर्च्यं[1]
वृषोदरो वर्षति वह्निमन्तः[2] ।।३५२।।
वृषो वाग्निर्विषं वाग्निर्यथादृश्यं वनस्पतौ।
तथा वृषोदरः श्रीमान्, विष्णुर्विश्वं समश्नुते।।३५३।।

वर्धनः—२६१

स वर्धनो विष्णुरनन्तशक्ति-
र्विश्वं समग्रं नयते चिराय ।
समग्रलोकानुत जीवदेहा-
नाभूतृणान्[1] मेरुपदं[2] च यावत् ।।३५४।।

वर्धमानः—२६२

स वर्धमानः सकलं जनित्वा
यथार्हकालं स्थितिमद् विधत्ते ।
नित्यो हि विष्णुर्नियतं[1] विचिन्वन्[2]
कला स्वका व्याप्य विराजते च ।।३५५।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विविक्तः—२६३

सृष्ट्वा जगत् सर्वविधं विधाता
स्वयं विविक्तो ह्यजरोऽमरः सः ।
सहस्रशीर्षा स सहस्रदृष्टिः
स सर्वबन्धुः[१] स पृथक् च दृश्यात्२ ।।३५६।।

श्रुतिसागरः—२६४

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः
समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
तथा श्रुतीनां बहवोऽर्थकल्पा
विष्णुं विना नान्यमियन्ति कञ्चित् ।।३५७।।

सुभुजः—२६५

बह्वर्थमेतत्सुभुजेति नाम
तं वक्ति विष्णुं विविधस्वरूपम् ।
भुनक्ति भुङ्क्ते भुजतीति यस्माद्
विश्वं स तस्मात् सुभुजोऽत्र गीतः ।।३५८।।
नूनं हि मन्ये सुभुजोऽत्र विश्वं
यथार्थसिद्ध्यै विविधान् प्रदाय ।
भुजान् समेभ्यः प्रतिपालशक्तं
कृत्वा स्वयं तिष्ठति निर्विकल्पः ।।३५९।।

दुर्धरः—२६६

यथा शरीरं गतिमद्विधत्ते
[१]मनोऽर्थवज्जीव उ दुर्धराख्यः ।
तथार्थवद्[२] भेषु[३] जगद्विभक्तं
स [४]दुर्धरस्तद् गतिमद्विधत्ते ।।३६०।।

वाग्मी—२६७

यथार्थवाचः श्रुतयो वदन्त्य-
स्तं वाग्मिनं सर्वगतं स्तुवन्ति ।
जगत् समस्तं नियतार्थबद्धं[१]
तं वाग्मिनं वक्ति यथार्थवाचम्[२] ।।३६१।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महेन्द्रः—२६८

इन्द्रो ह सूर्यो य उ मध्यतो दिवं
गोले स्वकात् पश्यति मध्यतो जगत् ।
महेन्द्र-नामा भगवान् स वर्धनो[1]
विश्वं जगत्[2] पश्यति मध्यमः स्थितः ।।३६२।।

विभ्राजमानस्य गुणेन लोके
सर्वस्य मूलं स महेन्द्र एकः ।
विश्वं समस्तं स समश्नुवानो[3]
यथायथं शास्ति च विश्वमात्रम् ।।३६३।।

वसुदः—२६६

सृष्ट्वा जगद्विष्णुरनेकरूपं
पृथक् पृथक् साधनवद्विधत्ते ।
लोके प्रसिद्धो 'वसुदः' स एव
स एव सूर्यः स उ चाग्निरुक्तः ।।३६४।।

यो वस्त्र-दाता,[1] य उ चान्न-दाता
यो वास्ति भूमेरुत तोयदाता ।
ज्ञानस्य दाता किमु धैर्यदाता
स्वयं निमग्नो[2] वसुदोऽस्ति तेषु ।।३६५।।

वसुः—२७०

वसुः स्वयं विष्णुरजा[1] निबध्नन्[2]
वसौ[3] च रूपं स्वकमाततान ।
लोकेऽर्थ्यतेऽतो वसुमान्[4] वसुर्वा[5]
जगच्च मन्ये[6] वसुनास्ति गुप्तम्[7] ।।३६६।।

नैकरूपः—२७१

आब्रह्मकीटान्तमिदं निबद्धं
पुंस्त्रीप्रयोगेण जगत् समस्तम् ।
पृथक् स शुक्रं स पृथग्रजो वा
भिनत्ति भुक्तैकरसश्च सत्त्वम् ।।३६७।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स नैकरूपो भगवान् वरेण्यो
विश्वं सृजन्नैकविधं विधत्ते ।
यो नैकरूपं तमु हृद्गुहास्थः
पश्यञ्जगत् पश्यति वीक्षते सः ॥३६८॥

बृहद्रूपः—२७२

यो रूपतां विश्वमियर्ति[1] नित्यं
यो वा च गर्भे तमु[2] आदधाति ।
रूपेण विश्वं बृहता स विष्णु-
र्जगद् दधद् रूपमयं[3] विधत्ते ॥३६९॥

शिपिविष्टः—२७३

उदीयमानः प्रपलं[1] पतंगो[2]
गोलें[3] जनानां समुपैति दृष्टिम् ।
विष्णुः स्वयं वै शिपिविष्ट-नामा
जगद् विधत्ते शिपिविष्टरूपम् ॥३७०॥
पशुर्जगत् पश्यतिमात्रहेतो-
र्विष्णुर्विशन् ख्यापयते तनूं स्वाम्।
अतोऽस्ति लोके शिपिविष्ट उक्तो
नमन्ति तं वीक्ष्य जना जगत्याम्॥३७१॥

प्रकाशनः—२७४

प्रकाशनो विश्वमिदं समस्तं
प्रकाशयन् सर्व-जगद्[1] बिभर्ति ।
स्वयंप्रकाशः स उ सर्ववन्द्य-
स्तेजांसि[2] सर्वाणि च तं नमन्ति ॥३७२॥
प्रकाशते दीप्तिमतः प्रदीप्त्या
सूर्यः शशाङ्कोऽपि तथा तयैव ।
प्रकाशनं तं प्रणमन्ति सर्वे
ग्रहाः समस्ताः स्वविकारयुक्ताः[1] ॥३७३॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ओजस्तेजोद्युतिधरः—२७५

ओजस्तेजोद्युतिधरस्तथा, व्याप्य जगत् स्थितः।
यथा जीवो वपुर्नित्यं, व्याप्नोत्योजोभिरान्तकम्[1] ॥३७४॥

प्रकाशात्मा—२७६

[1]प्रकाशकानामपि योऽन्तरात्मा
स्वयं स्वरूपेण च यः प्रकाशः ।
विश्वस्य सर्वस्य गतौ रतस्य
प्रकाशभूतः स उ चाऽऽत्मभूतः ॥३७५॥

प्रतापनः—२७७

प्रतापनो विष्णुरनन्तरूपः
[1]प्रतापभेदैश्च जगत् समस्तम् ।
प्रतापयन् सौति[2] शुभाप्तये[3]ऽदस्-
तपस्विनं स्वीकुरुते च विद्या ॥३७६॥

ऋद्धः—२७८

ऋद्धः स्वयं स भगवान् वरेण्यो
विश्वं समग्रं कुरुते ह वृद्धम् ।
ऋध्नोति चार्थ्यान्[1] बहुधार्थिनः[2] स
काया[3] तमृद्धं प्रपदं विचष्टे ॥३७७॥

स्पष्टाक्षरः—२७९

स्पष्टाक्षरो विष्णुरसंख्य-भेषु[1]
नद्ध्वा ग्रहान् नह्यति विश्वमेतत्[2] ।
स्पष्ट्रा निबद्धं जगदात्ममानं[3]
नयन् जगन्नह्यति विश्वमात्रम्[4] ॥३७८॥

मन्त्रः—२८०

ज्ञानात्मना विश्वमिदं समस्तं
मन्त्रेण गुप्तं[1] तदु याति कल्पम् ।
वो वेद मन्त्रं स उ वेद विश्वं
[2]मन्त्रेण गुप्तेन [3]समूढमेतत् ॥३७९॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चन्द्रांशुः—२८१

चन्द्रांशुराह्लादयते समस्तं
चन्द्रांशुरन्तःकरणानि यौति[१] ।
चन्द्रांशुमन्तर्विततं ह लोके
पश्यन्ति कर्माणि च तस्य विज्ञाः[२] ॥३८०॥

भास्करद्युतिः—२८२

प्रकाशकानां स उ एक एव
प्रकाशकः सर्वजगद्वरेण्यः ।
यथा शरीरस्य उ सूर्य आत्मा
प्रकाशकोऽस्यापि[१] तथैव विष्णुः ॥३८१॥

अमृतांशूद्भवः—२८३

जलं स विष्णुस्तपसा विभिन्दन्
जगत् प्रकाश्यं[१] कुरुते ह नित्यम् ।
तञ्चामृतांशूद्भवनामगेयं[२]
जगत् समस्तं प्रपदं विचष्टे[३] ॥३८२॥

भानुः—२८४

भानुर्हि विष्णुः स विभाति विश्वे
चरेऽग्निरूपेण विभाति काये ।
स चित्रभानुः स उ विश्वभानुः
स भास्वतां चापि विभासकोऽत्र ॥३८३॥

शशविन्दुः—२८५

जिज्ञासवस्तं शशविन्दुमग्र्यं
मनोजवेनैव विदन्ति वेद्यम् ।
गतिं स विश्वे प्रणिधाय सर्वां
गत्यैव सर्वानणुशो युनक्ति ॥३८४॥

सुरेश्वरः—२८६

चरं नृलोके पुष्णाति तस्थिवान्
स्थिरं[१] च पुष्णाति चरँस्तथैव ।
सुरेश्वरोऽयं भगवान् वरेण्यो
सुरं जगत्[२] शास्ति सनात् पुराणः ॥३८५॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हित्वा च यो दानविधिं विमुग्धो
जिजीविषेद्दीर्घमथापि कालम् ।
तं नष्टबुद्धिं भगवान् जहाति
तं प्राणवायुश्च जहाति सद्यः ।।३८६।।

औषधम्—२८७

ओषस्य पित्तस्य यथाविधस्य
प्रकल्पनं ब्रह्म चकार पूर्वम् ।
तथाविधं नैव शशाक कर्तुं
प्रकल्पनं ना [1]भगणैरनेकैः ।।३८७।।
तस्यौषधस्यापि च पात्रभूतं
कलामयं[1] ब्रह्म चकार जालम् ।
चरं समस्तं किमु वाचरं वा
तमौषधं विष्णुमुपस्तुवन्ति ।।३८८।।
ओषो हि सूर्यः स उ तं ज्वलन्तं
स्वकोदरे ब्रह्म दधाति नित्यम् ।
अतोऽस्ति विष्णुः कथितः पुराणैः
स औषधं ब्रह्म च तत् स देवः ।।३८९।।

जगतःसेतुः—२८८

यथा जगद् भेषु[1] निबद्धमेतत्
तथैव जन्तुश्च कशेरुदण्डे ।
कशेरुकाणामथ तारकाणां[2]
मर्त्येऽस्ति साम्यं श्रुतिसम्मतं तत्।।३९०।।
को नाम शक्नोति विना महेशं
कर्तुं ह सेतुं जगतां[1] यथार्थम्।
प्रभासते तत् प्रतिजन्तु-कायं
विष्णुर्ह उक्तो जगतां स सेतुः।।३९१।।
यथा नभोगा उडुमार्गबद्धाः[1]
करैः स्वकैर्विश्वमिदं विभान्ति[2] ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तथात्र वंशाक्त-शिर:स्थितानां
खानां च भासा[४] प्रतिभाति काया।।३६२।।

सत्यधर्मपराक्रमः—२८६

षड्भिर्विकारैः प्रतिवस्तु युक्तंऽ
यथाप्तकालं परिरक्षते यः ।
तं सत्यधर्मेषु पराक्रमन्तं
विष्णुं ह लोकः प्रपदं गृणाति[१] ।।३६३।।

भूतभव्यभवन्नाथः—२९०

नाथः स विश्वस्य जगन्नियन्ता
त्रिकालभेदेन विभक्तमात्रम् ।
त्रिलोचनः पश्यति काल-भक्तं[१]
तथा यथा विश्वमिदं दिनेशः ।।३६४।।

पवनः—२९१

स विश्वकृत् सर्वजगन्नियन्ता
विश्वं पवित्रं कुरुते ह सर्वम् ।
शुद्धः स विष्णुः स पुनाति लोकान्
परस्परं शुद्धमुशन्ति विश्वम् ।।३६५।।

पावनः—२९२

स पावनो विष्णुरनन्तशक्ति-
र्विश्वं मिथः पावयते समस्तम् ।
तं पावनं नौति जगत् समस्तं
नेनीयते विश्वमिदं च तेन ।।३६६।।

अनलः—२९३

विष्णुर्विरूपं[१] कुरुते ह विश्वं
स्वयं विगन्धः कथितो विरूपः[२] ।
अनन्तकर्तुर्भुवने[३] न शक्तो
जीवः कदाचित् परमाप्तुमस्य[४] ।।३६७।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कामहा—२६४

विष्णुः स्वयंभूर्न कुतश्चनोन-
स्तज्ज्ञस्य[1] कामान्[2] स निराकरोति ।
[3]रसेन तृप्तः स नरोऽत्र लोके
विष्णोः पदं गायति चाप्रमत्तः ॥३६८॥

कामकृत्—२६५

व्यृद्धः समृद्धार्थमुपैति यद्वत्
तद्वद् ह विष्णुं समुपैति जीवः ।
कामान् स तेषां हृदयस्थितः सन्
पुष्णाति गीतः स उ कामकृत्[1] कः[2] ॥३६६॥

कान्तः—२६६

कान्तः स विष्णुः सुखरूप उक्तः
स विश्वरूपः प्रतिवस्तुसंस्थः ।
विद्वांस्तमीशं विविधस्वरूपं
पश्यन् मुहुर्हृष्यति वीतमोहः ॥४००॥

कामः—२६७

संकल्पप्रभवः कामः, संकल्पः काम एव वा ।
संकल्प-वृक्ष-संक्लृप्तं, जगद् भोगाय कल्पते ॥४०१॥
कामो हि विष्णुः स ससर्ज विश्वं
रूपाणि कामो विविधानि वव्रे ।
तत्कामक्लृपतः समनस्कमात्मा
खानां सहायेन तनोति तन्यम् ॥४०२॥
स कामदेवः स उ कामपालः
कामी स उक्तः स उ कामदश्च ।
स एव विश्वं विविधं विधत्ते
भाशांशयुक्तैः प्रतिवस्तुनिष्ठैः ॥४०३॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कामप्रदः—२९८

अग्निः समस्मै प्रददाति कामान्
कामेन युक्तश्च[1] विभाति जन्तुः।
[2]कामप्रदो विष्णुरिहास्ति गीतः
कस्तं विनाग्निं ज्वलयेच्च काये ॥४०४॥

प्रभुः—२९९

सामर्थ्ययुक्तस्य विभोर्जगत्यां
विना प्रभुत्वेन[1] न किंचिदस्ति ।
[2]प्रभुर्हि विष्णुः स समस्तमित्वा
जगत् समस्तं कुरुते सशक्तम्[3] ॥४०५॥

युगादिकृत्:—३००

पृथक् स्थितान् विश्वहिते समर्थान्
ग्रहानुडून्, भानि[1] दिशोऽथ कालम्।
संयोज्य चक्रं कुरुते सलीलं
युगादिकृत् तं कथयन्ति विष्णुम् ॥४०६॥

युगावर्तः—३०१

आवर्तयन् सोऽत्र युगं युगस्थं
विष्णु 'र्युगावर्त' इहास्ति गीतः ।
यथादिकालं भगणं[1] युनक्ति
सोऽद्यापि विष्णुस्तमु तं तथैव ॥४०७॥

नैकमायः—३०२

इन्द्रो महान् दीधितिभिः स्वकाभि-
र्मानं स एकं कुरुते ह्यनेकम्।
यथास्थिमानं कुरुते स बाहौ
तथास्थिमानं कुरुते च सक्थ्नि ॥४०८॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महाशनः—३०३

मृत्युर्न तृप्तिं भजते कदाचित्
मृता यतन्ते न च देहलब्ध्यै।
भुक्तं ह्यभुक्तं कुरुते ह विश्वं
महाशनं विष्णुमियर्त्ति भोज्यम्।।४०६।।

अदृश्यः—३०४

स विष्णुरन्तः प्रतिप्राणिसंस्थो
विद्योतयत्यात्मविभूतिमन्तः ।
तथा यथा जन्तुरनन्यबुद्धि-
र्गुह्यानि कुर्वन् न जनैर्हि दृश्यः।।४१०।।

व्यक्तरूपः—३०५

सोऽव्यक्तरूपो हि महान् वरेण्यो
व्यनक्ति रूपं प्रतिवस्तुसंस्थम् ।
तं व्यक्तरूपं प्रतिवस्तुसंस्थं
विजानते ज्ञानदृशः समन्तात् ।।४११।।

सहस्रजित्—३०६

सेना यथा स्वाम्युपदिष्टनेत्रा
जयत्यशेषान् द्विषतां महौघान्।
तथैव देही सकलाङ्गयुक्तो
जय्यं पराजित्य च मोमुदीति ।।४१२।।

अनन्तजित्—३०७

अनन्तजिद् विष्णुरनन्तलोकान्
वशे स्ववीर्येण दधाति नित्यम्।
तथा यथा ना निजसिद्धशक्त्या
विघ्नाननन्तान् निहतान् विधत्ते।।४१३।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इष्टः—३०८

यज्ञेन देवा अयजन्त यज्ञ-
मिष्टो हि तस्मादिह विष्णुरुक्तः ।
यज्ञेन विश्वं परिवर्त्तमानं
गर्भे स्वके तत्[१] कुरुते ह यज्ञः[२] ॥४१४॥

अविशिष्टः—३०९

समानरूपेण स जन्तुमात्रं
युनक्त्यशेषैः करणैः समानैः ।
लोकेऽविशिष्टः कथितोऽस्ति विष्णु-
स्तथैव वृक्षादिषु कल्पनीयम् ॥४१५॥

शिष्टेष्टः—३१०

शिष्टा हि साध्या अयजन्त यज्ञं
यज्ञो हि विश्वं परितोऽभ्युपैति ।
शिष्टेष्ट-नाम्ना च स विष्णुरुक्त-
स्तं चानुकुर्वन्ति नराश्च शिष्टाः ॥४१६॥

शिखण्डी—३११

शीङ्ह्रस्वमाप्नोति च खेन युक्त-
श्चूडा शिखा खे शयनात् सदुक्ता[१] ।
उणादिसूत्राणि च यानि तत्र
शब्दस्य सिद्ध्यै बहुलप्रयोगः ॥४१७॥
अनन्तपारस्य च शब्दराशे-
र्यथाकथं पारमवाप्तुमत्र ।
अण्डन्विधानं[१] कुरुते पुरस्तात्
तज्ज्ञापयत्येव बहुत्वमस्य ॥४१८॥
शेते यथा खे वरुणस्य[१] हेति-
स्तथैव लोके नयनस्य वर्त्म ।
सूर्यो हि तद्वान् कथितः शिखण्डी
चक्षुश्च तद्वत् कथितं शिखण्डि ॥४१९॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नैकस्य वर्णस्य यथा निवेशो
रुद्रस्य हेतौ प्रपदं ह दृश्यः ।
तथा मयूरस्य च बर्हिमात्रे
बहुत्वमन्वेति च वर्णकानाम् ।।४२०।।

आग्नेयधर्मा कथितो मयूर-
स्तथाग्निधर्मानुसृतञ्च चक्षुः ।
बुधो यथार्कस्य तथात्र नासा
सख्यं[1] विधत्ते नयनस्य नित्यम् ।।४२१।।

विष्णुः शिखण्डी स्वगुणं ततानो
विश्वे समस्ते कुरुते च दृश्यम् ।
निजं स्वरूपं कवयः प्रसन्नाः
पश्यन्ति नित्यं हृदि सन्निविष्टम्।।४२२।।

नहुषः—३१२

यदत्र धात्रा विहितं पुरस्तात्
बद्धं स्वरूपात् किमु वाप्यबद्धम् ।
तथैव तन्नह्यति निर्विकल्पं
विपर्यये नाशमियात् समस्तम् ।।४२३।।

यथा खगा[1] नामस्वरूपभिन्नाः
सन्तोऽपि राशेः परियन्ति वर्त्म[2] ।
तथैव देहे पृथगिन्द्रियाणि[3]
देहं निबद्धं परियन्ति चैकम् ।।४२४।।

वृषः—३१३

वृषोऽग्निरेको बहुधा विक्लृप्तो
विश्वं समस्तं परियाति धत्ते ।
नष्टोऽति वोग्रो कुरुते विनाशं
'वेदे त्वमग्ने[1] कथितोऽसि रुद्रः' ।।४२५।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सोऽग्निः समस्त सभभावमाप्तः
स तत्स्थभावेन युनक्ति विश्वम् ।
अग्नेर्विधानं य उ वेत्ति विद्वान्
कामानशेषान् स उ दोग्धि तस्मात् ।।४२६।।

क्रोधहा—३१४

स क्रोधहा विष्णुरनन्तशक्ति-
र्नाप्नोति कोपं न च मन्युमेति ।
अकाय उक्तो न हि तत्र मन्ये
द्वन्द्वोदयो जीव इवाभ्युपैति ।।४२७।।

दैव-प्रकोपोऽयमिति ब्रुवाणाः
आत्माल्प-विज्ञान-बलादिहेतोः ।
बम्भ्रम्यमाणाश्च निजार्थनाशै-
र्निन्दन्ति नन्दन्ति च तं महेशम् ।।४२८।।

यदत्र विश्वे प्रतिसूर्यलग्नं
स्पृश्यं च वा श्रव्यमथापि दृश्यम् ।
तत् सर्वकं मर्त्यकृतेऽस्ति नित्यँ
सूते यथा सव्यमनिन्द्य-योनिः ।।४२९।।

स क्रोधहा विष्णुरजेयशक्तिः
पुष्णाति विश्वं निजमार्गबद्धम् ।
न क्रोधमन्वेति न हर्षमेति
कर्मानुबद्धं च युनक्ति भोगैः ।।४३०।।

क्रोधकृत्कर्त्ता—३१५

विकारकर्तॄन् स उ हन्ति नित्यं
विकारभावं स निराकरोति ।
जगत् समस्तं स समे प्रकुर्वन्
सव्येन साकं कुरुतेऽपसव्यम् ।।४३१।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विश्वबाहुः—३१६

स विश्वबाहुर्भगवान् वरेण्यो
व्याप्नोति मथ्नाति गुणेन नित्यम्।
तं विश्वबाहुं कवयः सदैव
ध्यायन्ति कर्माणि च बाधमानाः ।।४३२।।

यथैव बाहू सकलं तथैव
युग्मेन युक्तं कुरुते ह विष्णुः ।
तस्मान्मयोक्तं बहुधाऽत्र भाष्ये
यो वेत्ति लोकं स उ वेत्ति वेदम्।।४३३।।

महीधरः—३१७

महोऽत्र पूजार्थविधानसिद्धोऽ-
यं प्राप्य गौरादिषु चैति ङीषम्।
द्यावापृथिव्योरुत वाचि भूमौ
नूनं प्रसिद्धो गवि चापि वेदे ।।४३४।।
तां योऽप्रमादं विविधार्थसिद्धां
महीं सदा धारयते स विष्णुः ।
महीधरं तं कवयो विधिज्ञाः
पश्यन्ति नित्यं कमलासनस्थम् ।।४३५।।
महीधरो विष्णुरनन्तकर्मा
महीं सदा धारयते यथैव ।
तथैव देहो प्रकृतेर्विकारं
वहन् नितान्तं तमु वक्ति विष्णुम्।।४३६।।
देहाद्यथा देहमुपैति देही
तथैव भाद् भं समुपैति सूर्यः ।
सूर्यो यथाऽऽत्मा सकलस्य लोके
तथा शरीरे स उ सूर्य आत्मा ।।४३७।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अच्युतः—३१८

वशी वसिष्ठः स उ चात्मकल्पै-
गुणैर्निबध्नन् जगदावृणोति ।
न तत्र किंचिच्च्यवते स्वधर्मात्
प्रकाशयच्चाच्युतमर्च्यमर्कैः[1] ॥४३८॥

प्रथितः—३१९

प्रख्यातवीर्यः स उ विश्ववन्द्यो
लोकेऽस्ति गीतः 'प्रथितः' स विष्णुः ।
तं रोदसी, तं च समुद्रयुग्मं[1]
व्यंजन्ति नित्यं प्रथितं पुराणम् ॥४३९॥

स नेति षड्भावविकारसंघं
चक्रं क्रमन्तं कुरुते स नित्यम् ।
यथाविधं यच्च कृतं विधात्रा
तथाविधं कर्तुमिहास्ति नान्यः ॥४४०॥

प्राणः—३२०

प्राणः स विष्णुः स उ वस्तुमात्रं
युनक्ति सूर्यस्य कलाभिरन्तः ।
सूर्यो यथा विश्वमिदं दधाति
प्राणस्तथा विश्वमिदं दधाति ॥४४१॥

[1]कफोढकाभ्यामनुयन्ति केचिद्
यथा मनुष्याः पशवो वयश्च ।
त्वचा परे प्राणमुषन्ति लोके
मीनादयो वारिचरा यथा के ॥४४२॥

त्वक्फुफ्फुसाभ्यां बलमर्हयन्ति
केचिद् यथा दर्दुरकोऽत्र लोके ।
एवं त्रिधा प्राणिति सर्वजन्तुः
प्राणात्मके ब्रह्मणि वर्त्तमानः ॥४४३॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्राणदः—३२१

स प्राणदो भूतविकारयुक्तान्
प्राणेन जीवान्, किमु लोकमात्रम् ।
चिराय वस्तु[1] कुरुते, पृथक् च
मृत्युश्च प्राणान् द्यति सर्वकस्य ।।४४४।।

वासवानुजः—३२२

वासुर्हि विष्णुः स उ चान्तरङ्गः
स्वाभीद्धतापस्य विकारभूते ।
ऋतञ्च सत्यञ्च पृथग् जनित्वा
ताभ्यां प्रपञ्चं कुरुते समस्तम् ।।४४५।।

एवं हि यो वेत्ति स वेत्ति विश्वं
विष्णुं स वा पश्यति सर्वयातम् ।
तं [1]वासवानूजमनन्तशक्तिं
तातन्यमानं कवयः स्तुवन्ति ।।४४६।।

अपांनिधिः—३२३

अपां निधिर्विष्णुरशेषबन्धु-
र्द्वैधं स पाथांसि ससर्ज चैकः ।
स पार्थिवानां निधिरम्भसां वा
स खेशयानाञ्च निधिर्जलानाम् ।।४४७।।

अधिष्ठानम्—३२४

स एव विष्णुः प्रपदं समग्रं
स्वस्मिन्नधिष्ठापयते ह विश्वम् ।
तस्मादधिष्ठानमिति गृणन्तो
गायन्ति देवास्तमचिन्त्यशक्तिम् ।।४४८।।

अप्रमत्तः—३२५

स विश्वबन्धुर्न पुरा न पश्चात्
प्रमादमैच्छत् न करिष्यते वा।
तथा यथा भानुरचिन्त्यवीर्यः
प्रमादमन्वेति न दृश्यमानः ।।४४६।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तं चाप्रमत्त प्रपदं ह विष्णु
विश्वेऽथ देहेऽथ नियुक्तमात्रम् ।
सन्नद्धकर्मानुरतं ह विश्वं
दृष्ट्वा प्रसीदन्ति नमन्ति तं वा ।।४५०।।

प्रतिष्ठितः—३२६

सनातनो विष्णुरिदं[1] सिसृक्षुः
प्रतिष्ठितः पश्यति विश्वमात्रम् ।
यावन्तमन्वेति सभा स्वकालं
तावत्सभेशोऽपि[1] प्रतिष्ठितः स्यात् ।।४५१।।

प्रवाहतोऽनादिमदस्ति विश्वं
विश्वव्यवस्थाकृतबन्धहेतोः ।
प्रतिष्ठितो विष्णुरिहास्ति गीतो
दिग्देशकालानतिवर्त्तमानः ।।४५२।।

तं सर्ववन्द्यं प्रपदं ह विष्णुं
पश्यन्ति सर्वत्र ततं जगत्याम् ।
तथा यथात्मा स्वरथे[1] स्थितः सन्
शक्त्या स्वया स्थापयते ह कायम् ।।४५३।।

स्कन्दः—३२७ स्कन्दधरः—३२८

स्कन्दः स विष्णुः प्रतिजन्तुनिष्ठः
शुष्कद्रवाभ्यां कुरुते शरीरम् ।
तं सर्वदृश्यं मुनयः पुराणं
गायन्ति नित्यं भुवने त्रिनेत्रम् ।।४५४।।

स्कन्द-व्यवस्थाकृतविश्वरूपं
यश्चाप्रमत्तो धरते स विष्णुः ।
लोके नराः स्कन्दधरं पुराणं
गायन्ति पश्यन्ति च तं गुहास्थम्[1] ।।४५५।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यस्तत्त्वतः शोधगती विविच्य
यन्त्राणि कर्तुं यततेऽप्रमत्तः ।
शिल्पी स विश्वं विविधोपकारै-
र्युञ्जन् स्वयं याति च शर्म दिव्यम् ।।४५६।।

धुर्यः—३२६

सर्वाग्रगामी भगवान् स विष्णुः
सङ्कीर्त्यते धुर्यपदेन विज्ञैः ।
निर्दिश्य मार्गं सकलस्य नेता
स सर्वमुख्यः सकलान्तरात्मा ।।४५७।।

वरदः—३३०

विष्णुर्वरेण्यो वरदस्तथास्ति
यथा वरेप्सुर्वृणुते वदान्यम् ।
विपश्चितस्तं बहुधा स्तुवन्ति
वर्च्चः प्रजाः सम्पदमाप्तुकामाः ।।४५८।।

वायुवाहनः—३३१

वायुवाहननामायं, लोकानां सुखदुःखदः।
प्रवर्त्य बहुधा वातं, लोककर्मानुसारतः ।।४५६।।
क्वचिन्महावातमथापि मन्दं
वायुं प्रवर्त्यातियते त्रिलोकीम् ।
स [1]सातसक्लेशयुगं दधानो
जीवेषु जीवात्मकृतानुसारम् ।।४६०।।
स एव सूर्यो जगदात्मरूपः
स एव जीवः प्रतिवर्ष्मनिष्ठः ।
स एव प्राणादिभिदा प्रभिन्नः
प्रवर्तको जीवगणस्य विष्णुः ।।४६१।।

वासुदेवः—३३२

सर्वं वसानो निवसन्नशेषे
नियम्य सर्वं विजिगीषया च ।
विद्योतमानः स्तुतिमोदमानः
स वासुदेवेति बुधैः प्रदिष्टः ।।४६२।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बृहद्भानुः—३३३

विष्णुर्बृहद्भानुपदाभिधानः
प्रसार्य तेजांसि बृहन्ति विश्वे ।
वागादिरूपाणि समिन्धरूपः
ज्योतिर्मयं सर्वजगद् विधत्ते ।।४६३।।

आदिदेवः—३३४

यथोर्णनाभोऽथ यथा च सूर्य-
स्तन्तूंस्तथांशून् पुनराददाते ।
सृष्ट्वा तथैतत् पुनराददानो
विष्णुर्बुधैरुक्त इहादिदेवः ।।४६४।।

पुरन्दरः—३३५

पुरन्दरो विष्णुरनन्तशक्तिः
पुरं स दत्त्वा प्रभिनत्त्यथाऽन्ते ।
पूरेव चात्रास्ति वपुर्हि वेद्यं
तद्दारकश्चात्र पुरन्दरोऽस्ति ।।४६५।।

पुरन्दरं तं सकलानुसृप्तं
जीवोऽनुकुर्वन् कुरुते तथैव ।
विचित्रचित्राभरणं विराजं
दृणाति कालेन पुरन्दरः सः ।।४६६।।

पुरन्दरं विष्णुमिदं समस्तं
जगत् सदानक्ति शरीरमूलम् ।
तथा यथा लिङ्गिनमन्तरस्थं
व्यनक्ति गात्री निजलभ्यलिङ्गैः ।।४६७।।

अशोकः—३३६

तमोगुणे शोक उदेति नित्यं
ज्योतिःस्वरूपे च न शोकलेशः ।
क्लेशोदयो यश्च यथा मनुष्ये
सज्ज्ञानरूपे न तथास्ति विष्णौ ।।४६८।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यः क्लेशकर्माशयबद्धजन्तु-
लोकेऽस्ति दृष्टः स हि याति शोकम्।
यथा मनुष्याः पशवोऽपि तद्वत्
क्लिश्यन्ति शोकेन निपीडिताङ्गाः ॥४६६॥
परन्तु नैतत्सकलानुयाते
सन्दृश्यते ब्रह्मणि वीतशोके ।
अतोऽस्ति लोके कथितः पुराणै-
र्विष्णुर्ह्यशोको न कुतश्चनोनः ॥४७०॥
यस्तत्त्ववित् पश्यति देवकाव्यं
शृणोति देवस्य[1] च वेदकाव्यम् ।
स शोकसन्तानवितानभावं
नाप्नोति, शान्तो रमतेऽमृते स्वे ॥४७१॥

तारणः—३३७; तारः—३३८

स तारणो विष्णुरनन्तशक्तिः
सदा जराजन्मनिबद्धजीवम् ।
परादिदं दृश्यतटं तथास्मात्
तटात् स जीवं नयते परञ्च ॥४७२॥
यथात्र लोके कवयः पुराणा
नवं नवं पारमवाप्तुकामाः ।
वाञ्छन्ति नित्यं [1]गहनानुकूल्यं
तितीर्षुरेवं च सदात्र जीवः ॥४७३॥

शूरः—३३९

शूरो हि विष्णुः स ददाति सर्वऽ
पदैस्त्रिभिर्विश्वमिदं मिमानः ।
स कालदिग्देशविभागमुक्तः
त्रिधा स्थितं विश्वमिदं बिभर्ति ॥४७४॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शौरिः—३४०

शौरिर्हि विष्णुः स्वकृतेऽत्र कल्पे
न कञ्चिदप्येकरसं विधत्ते ।
वृद्धिक्षयाभ्यां किमुतांशरूपै-
र्नित्यं युनक्त्येकरसः स्वयं सः ॥४७५॥

जनेश्वरः—३४१

स सर्ववित् सर्वविधानकर्ता
विश्वस्य विक्रान्तिमितस्य भर्ता ।
अतोऽस्ति लोके मुनिभिः स गीतः
सदा सदा सर्वजनेश्वरः सः ॥४७६॥

अनुकूलः—३४२

यथा जलं कूलयुगानुसृप्तं
नदीति संज्ञां लभतेऽनवद्याम् ।
तथा नगं गच्च जगत् समस्तं
द्यावापृथिव्योरनुयाति कूलम् ॥४७७॥

यथा नदी कूलमलङ्करोति
तथान्तराले [1]दहरं विभाति ।
मनो निवासो हृदयेऽस्ति नूनम्
चित्तं प्रतिष्ठं च हृदन्तराले ॥४७८॥

सर्वत्र बीजेषु वितत्य यौग्म्यं
धाता सना शास्ति च विश्वमात्रम् ।
पितोपरिष्टादधरा च धात्री
द्यौरूर्ध्वमुर्व्याः पृथिवी ह्यधस्तात् ॥४७९॥
अधः शयानो जनको न वामा-
मलं भवेत्तर्पयितुं कदाचित् ।
उच्चैः पिता द्यौः कथितोऽस्ति वेदे
धरा ह्यधस्ताद् धरणीव योषा ॥४८०॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१ वेद्यञ्च यो वेत्त्यनुकूलसांज्ञं
तं विघ्नबाधा न विहन्ति मर्त्यम्।
सुखं शयानः पदमप्रमेयं
पश्यन् सदा नन्दति वीतशोकः ॥४८१॥

शतावर्तः—३४३

विष्णुः शतावर्तपदप्रसिद्धो
विश्वं सचक्रं कुरुतेऽनवद्यम् ।
यो वेत्ति विश्वं स उ वेत्ति कायं
यो वेत्ति कायं स उ वेत्ति वेदम्॥४८२॥
निर्दोषमुक्तं श्रुतिनिष्ठतत्त्वं
जगच्छ्रुती कूलयुगस्वयम्भोः ।
जगत् सदुक्तं श्रुतिभाष्यमानं
श्रुतिश्च विश्वस्य समाससूत्रम् ॥४८३॥

पद्मी—३४४

पद्मी स शम्भुर्विविधानुसृप्तं,
ज्ञानं स्वकं ज्ञापयतेऽवदातम् ।
एवञ्च यः पद्मिनमन्तरस्थं
जानात्यसौ तुष्यति युग्ममुक्तः ॥४८४॥

पद्मनिभेक्षणः—३४५

विष्णुः स सङ्कोचविकासशीलं
जगत् सृजन् पद्मनिभेक्षणोऽस्ति।
तदीक्षणोद्भूतमिदं समस्तं
तमेव विष्णुं प्रपदं व्यनक्ति ॥४८५॥

पद्मनाभः—३४६

स पद्मनाभोऽनुपमप्रकाशो
दृश्यः सदा कर्मभिरस्ति विज्ञैः ।
तं पद्मनाभं सनमोवचोभिः
स्तुवन्ति विज्ञाः स्वहृदासनस्थम्॥४८६॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

येऽतर्क्यमेतद् भगवत्स्वरूपं
तर्कप्रमाणेन तदाप्तुकामाः ।
वृथाप्रयासा न सदुक्तवन्तः
क्लिश्यन्ति ते सूर्यदृशोऽधिरात्रौ ।।४८७।।

एवं य विद्वांस्तमु सर्वकालं
सन्तं तथासन्तमभीष्टदोहम् ।
ज्ञानत्रिनेत्रं सकलाधिवासं
पश्यत्यनिन्द्यं स भवत्यशोकः ।।४८८।।

अरविन्दाक्षः—३४७

अरविन्दाक्षः स वै विष्णुर्यो ज्योतींषि नियच्छति।
चक्षुर्हि वारविन्दाक्षं, मनो वा देवतानुगम् ।।४८६।।

एवं हि यो वेत्ति वरेण्यमीशं
लोकेऽरविन्दाक्षपदप्रसिद्धम् ।
स एव विष्णुं परितोऽभ्युपैति
मनश्च चक्षुः शुचि संविधत्ते ।।४६०।।

पद्मगर्भः—३४८

स पद्मगर्भो नियतायुरर्ह्यै-
र्भोगैर्यथाकर्म युनक्ति जीवान् ।
विज्ञाः शुभं कुर्वत एव कर्म
शुभेप्सवस्तं नमसा गृणन्तः ।।४६१।।

बीजो यथा गर्भगतोऽप्यदृश्यः
समेधते मातरि कालबद्धः[1] ।
तथात्र विश्वं नियतायुरर्थ्यै-
र्युञ्जन् समिन्धे ननु पद्मगर्भे ।।४६२।।

शरीरभृत्—३४६

शरीरभृद् विश्वमिदं समस्तं
स्वतेजसा दीपयते प्रसह्य ।
तथा यथा जीव इदं शरीरं
बिभर्ति, युक्तञ्च शुभाशुभाभ्याम् ।।४६३।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शरीरभृद् विष्णुरिदं समस्तं
विरच्य जीवान् गमयत्यजस्त्रम् ।
शुभोदयाप्त्यै दुरितापसृप्त्यै
लीलायते [1]सर्वखगानुबन्धुः ॥४६४॥

महर्द्धिः—३५०। ऋद्धः—३५१। वृद्धात्मा—३५२

महर्द्धिरन्तः स उ वा बहिश्च
स एव चर्द्धस्तमु वा स्तुवन्ति।
वृद्धस्वरूपः सकलाप्तगर्भो
विश्वं भवत्येकगृहञ्च तस्मिन् ॥४६५॥

मूले तथा जीवति वृद्धरूपे
पुत्रादितज्जञ्च पृथक्स्वभावम् ।
रूपेण वृत्त्या च तथैव भिन्नं
तस्मिन् भवत्येकगृहं समस्तम् ॥४६६॥

एवं खगोले शतशोऽथ गोलान्
गत्या च भिन्नान् किमु धामभिन्नान्।
बध्नाति वृद्धात्मनि सूत्रवत्तान्
वृद्धस्वरूपः स हि बन्धुदृष्टिः ॥४६७॥

महाक्षः—३५३

विष्णुर्महाक्षो ग्रहगम्यगोले
स्थितान् ह लोकान् गमयत्यजस्त्रम्।
तथा यथा देहमिमं महाक्षं
जीवोऽश्नुते कर्मसु[1] चार्थसार्थः[2] ॥४६८॥

गरुडध्वजः—३५४

सूर्यो हि लोके गरुडध्वजोऽस्ति
विश्वं निगृह्णन् कलते स सर्वम् ।
उत्पाद-संहार-विकार-जातै-
र्विश्वं नियच्छन् गरुडध्वजोऽसौ ॥४६९॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अतुलः—३५५

स विश्वनाथोऽतुलवीर्यविद्यो
विश्वं ह्यतुल्यं कुरुते समस्तम् ।
रसेन वीर्येण गुणेन किञ्चा-
तुल्यं विधत्ते वयसा च सर्वम् ॥५००॥
एवंविधे राजति विश्वमात्रे
कः संमिमीते तुलया नरस्तम् ।
शक्ताऽतुलं तं संख्या न भेत्तुं
संख्या स्वयं भेदमियर्त्यतोऽतः ॥५०१॥

शरभः—३५६

शाणायसोर्घर्षणजा शराभा
या भा तयासौ शरभोऽत्र विष्णुः ।
तं सर्वसंस्थं शरभं शरण्यं
नमन्ति पश्यन्ति च देवसंघाः ॥५०२॥

भीमः—३५७

प्रकम्पयन् विष्णुरिदं समस्तं
विधानबद्धं त्वचलं विधत्ते ।
भीमाभिधो भीममनाश्च मृत्यु-
मर्त्यं भयार्तं कुरुते स्वभोज्यम् ॥५०३॥
सर्वं जगद् भीमपदेन युक्तं
सद् भीमभीतं रमतेऽप्रमत्तम् ।
स्वयं भयं नार्हति भीतभीतम्
शम्भुः स्वकान्तो[1] भयमेति भीमः ॥५०४॥

समयज्ञः—३५८

विष्णुः स एकः समयज्ञ उक्तः
स एव जानाति शुभाशुभे च ।
मन्वन्तराणामित उत्तराणां
कल्पेऽह्नि जागर्ति सदाप्रमत्तः ॥५०५॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तञ्चानुकुर्वन् मनुजोऽपि तद्वत्
बध्नाति कालस्य सदैव यातिम्[1] ।
परन्तु दोषोपहतस्वभावः
प्राप्नोति शैथिल्यकृतावरोधान् ।।५०६।।
नैवंविधं दोषमुपैति शम्भु-
र्विश्वं नियच्छन्निह कालरज्ज्वा ।
तं कालबन्धं स हि कालबन्धुः
सर्गान्तमित्त्वा विदधाति सर्वम् ।।५०७।।
अतः स लोके समयज्ञ उक्तो
गतिर्हि काले स पलैर्हि कल्यः ।
कालो गतिर्वा गणकेन शक्या
संख्यातुमत्राविरतं यतित्वा ।।५०८।।

हविर्हरिः—३५६

यदत्र विश्वे विभुना निबद्धं
तत्सर्वकं स्वैरभिधानमन्त्रैः[1] ।
ह्वातारमभ्येति स विष्णुरुक्तो
हविर्हरिर्विश्वमुखोऽक्षिबाहुः ।।५०६।।

सर्वलक्षणलक्षण्यः—३६०

विश्वं समस्तं [1]सकलप्रसूर्भू-
र्व्यनक्ति सा स्वात्मभवैर्विकारैः ।
स्वभावभिन्नैः क्षणभंगुरैश्च
विष्णुस्तथा [2]लक्ष्मभिरस्ति गम्यः ।।५१०।।

लक्ष्मीवान्—३६१

लक्ष्मीर्यदङ्कं समुपैति लौल्यात्
तत्पार्श्वमभ्येति पदञ्च विष्णोः ।
विष्णोर्हि लक्ष्मीः कथितास्ति पत्नी[1]
तद्वान् तया विश्वमिदं बिभर्ति[2] ।।५११।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समितिञ्जयः—३६२

समानमानाः स्वसमानमानै-
युध्यन्त आत्मेष्टमवाप्तुकामाः ।
एकेन साकं शतिनो यदा स्युः
सहस्त्रिणो वा किमु वाप्यनल्पाः ॥५१२॥
एको हि यस्तान् हतभान् विधत्ते
न तत्र मर्त्योद्भवमस्ति वीर्यम् ।
तत्रास्ति शम्भोः समितिञ्जयस्य
बलं ह्यजय्यं हृदि सर्वभानोः ॥५१३॥
स एव मर्त्ये किमु जीवमात्रे
सामर्थ्यमाधाय निजं ह्यधृष्यम् ।
नित्यं विधत्ते समितिञ्जयन्तं
तं विश्ववन्द्यञ्च नमन्ति तस्मात् ॥५१४॥

विक्षरः—३६३

स विक्षरः सर्वगुहानुसृप्तः
स्वाभाविकज्ञानबलक्रियाभिः ।
न क्षीयते नान्यमुपैति भावं
तमक्षरं विष्णुमिहार्चयन्ति ॥५१५॥

रोहितः—३६४

स रोहितो विष्णुरिदं समस्तं
युगे युगे रोहयतीह [1]दृश्यम् ।
तथा यथा [2]बीजमनन्तमन्तः-
सुप्तं[3] स्वभावेन[4] भवेच्च दृश्यम्[5] ॥५१६॥

मार्गः—३६५

अशेषलिप्साविषयः स एको
मार्गाभिधानः सकलाध्वभूतः ।
बह्वन्तरालव्यवधानसत्तं
स[1] ब्रह्मतत्त्वं कुरुतेऽधिगम्यम् ॥५१७॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हेतुः—३६६

हेतुर्हि विष्णुः स हि कामरूपो
विश्वं सृजन् तत्प्रभवैर्विकारैः ।
व्यनक्ति हेतुत्वमचिन्त्यरूपै-
स्तथा यथा मूलकमात्मरूपैः ॥५१८॥

दामोदरः—३६७

सूत्रानुसूत्रैर्वलितं हि यत् स्याद्
दामेति संज्ञां लभते तदेव ।
यथा तथा प्राणकलांशयुक्तो
राशिस्तथैवास्ति च मास उक्तः ॥५१६॥
ग्रहा निबद्धाः किल राशिभोगैः
कालो निबद्धो दिनरात्रिमासैः ।
एवं हि जीवा रदनैर्निबद्धा
ये ते च बद्धा उदरान्त्रजालैः ॥५२०॥
अतः स विष्णु कथितः सुविज्ञै-
र्दामोदरः सर्वजगत्प्रसृप्तः ।
यथा सदन्तास्तरवस्तथैव-
मूलैर्जटाभिश्च निबद्धपादाः ॥५२१॥
एवं जगद्दामनिबद्धमन्त्रै-
र्दामोदरं ख्याति च पुष्पहासम् ।
दामोदरस्यानुचरंश्च शिल्पी
करोति यन्त्राणि सबन्धनानि ॥५२२॥

सहः—३६८

सहो हि विष्णुः कुरुते च सर्वं
सहिष्णु दृश्यं किमु वाप्यदृश्यम् ।
यथाबलं यत् सहते तथा त-
ज्जगद् व्यनक्त्येव सहं सनात्तम् ॥५२३॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महीधरः—३६६

महीधरो विष्णुरचिन्त्यशक्तिः
प्रजाः सवाचो विदधात्यशेषाः।
[1]साम्ना स्तुवत्यो विविधेन वाचा
[2]पदं तृतीयं गमयन्त्यनिन्द्यम् ।।५२४।।

वाणीधरं ये भुवि भारभूता-
स्त्यक्त्वा नरा मर्त्यमरं स्तुवन्ति।
ते स्वप्रयुक्तां वृथयन्ति वाचं
मर्त्येन साकं म्रियते च वाक् सा।।५२५।।

महाभागः—३७०

स एव सूर्यः स हि सर्वगः स-
न्नंशैः स्वकैर्विश्वमिदं बिभर्ति ।
तं सत्यसन्धाः कवयः पुराणं
स्तुवन्ति नित्यं [1]बहुभागमर्कैः ।।५२६।।

वेगवान्—३७१

स वेगवान् विष्णुरनन्तवेगो
निजेन वेगेन जगत्समस्तम् ।
तथा विधत्ते गतिमद् यथा ना
प्राप्तव्यमर्थं गमयेच्च वेगात् ।।५२६।।

अमिताशनः—३७२

अशक्यमानस्य च जीवराशेः
कृतां व्यवस्थां स हि भोजनस्य ।
जानाति विष्णुर्न परोऽस्ति वेत्ता
नमन्ति गायन्त्यमिताशनं तम् ।।५२७।।

सर्वे हि तृप्यन्ति यथा स्वशक्ति
जीवा मृता वा किमु यद्गता वा ।
परन्तु मृत्युर्न हि याति तृप्तिं
लोकेऽस्ति मृत्युर्ह्यमिताशनोऽतः ।।५२८।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उद्‌भवः—३७३

सूर्यो यथेहोद्भवतीह नित्यं
जीवस्तथेहोद्भवतीह नित्यम् ।
य उद्‌बुभूषोः कुरुते व्यवस्थां
ण्यन्तार्थगम्यं तमनक्ति[1] सर्वम् ॥५३०॥

क्षोभणः—३७४

स क्षोभणो विष्णुरिमान् समग्रान्
संक्षोभयन् लोकगणान् बिभर्ति ।
तथा यथान्त्राणि[1] च जग्धमन्नं
संक्षोभ्य पुष्णन्ति समस्तगात्रम् ॥५३१॥

देवः—३७५

देवः स्वयं स्वेन गुणेन युक्तो
जगद् विधत्ते बहुभूतिमत् सः ।
तं देवमीड्यं सवितारमर्च्यं
नरा नमोभिर्बहुधा स्तुवन्ति ॥५३२॥

श्रीगर्भः—३७६

श्रीगर्भ उक्तः स उ विश्वयोनिः
श्रीस्तत्र गुप्ता स उ वा कुबेरः ।
स विश्वमात्रं नियतार्थबद्धं
युनक्ति [1]तत्काम्यमनोविकारैः ॥५३३॥
यस्यास्ति सव्ये स उ विश्वमूर्तिः
स एव दाता स उ वा धनेशः ।
यथा सगर्भा यदुपैति धाम
स्वगर्भगर्भं कुरुते गृहं तत् ॥५३४॥
सहस्त्रिणां वाप्यथ लक्षिणो वा
प्रवेशमात्रेण गृहं चकास्ति ।
तथा स शम्भुः कमनीयकान्त्या
श्रिया सदाभासयतीह विश्वम् ॥५३५॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परमेश्वरः—३७७

य ईश्वरो यस्य सनात् स्वकस्य
यस्तं मिमीते परमेश्वरः सः ।
एवं स विष्णुर्जगदश्नुवानो
रूपं समञ्जन् सकलं बिभर्ति ।।५३६।।

करणम्—३७८

कामो मनः सर्वसमीहितार्थे
प्रजाजनानां कुरुते सहायम् ।
आत्मा नियुंक्ते तदु चार्थसिद्ध्यै
लोके प्रसिद्धः करणेन विष्णुः ।।५३७।।
कामो हि सङ्कल्पविकल्पयुक्तं
मनो जगद्भेदभिदा प्रभिन्नम् ।
व्यनक्ति विष्णुं करणेन नाम्ना
व्याप्तं मनः स्यूतमिदं हि तेन ।।५३८।।

कारणम्—३७९

निमित्तमुद्दिश्य समस्तभूतं
मनःप्रचारं कुरुते क्रियासु ।
तत्कारणं सर्वजगत्प्रसृप्तं
ब्रह्मैव तत् त्यं कुरुते च सार्थम्।।५३९।।

कर्ता—३८०

स कारयन् सर्वमिदं प्रकृत्या
कर्तेतिसंज्ञां लभते महेशः ।
मनो विधत्ते विविधाः क्रियाश्च
कामप्रणुन्नं करणैकबन्धुः ।।५४०।।

विकर्ता—३८१

मनो हि सङ्कल्पविकल्पयुक्तं
विलक्षणं कर्म करोति नित्यम्।
कामानुविद्धो जगति प्रसृप्तो
विष्णुर्विचित्रं कुरुते च विश्वम्।।५४१।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गहनः—३८२

स गाहते विश्वमिदं समस्तं
तथा यथा साधनसिद्धपाणिः ।
मथ्नाति मथ्यं बहुशोऽप्रमत्तो
जन्यं [1]मनोज्ञं [2]कमनीयमीप्सुः ।।५४२।।

नित्यः स विष्णुर्गहनः स्वभावाद्
विश्वं समञ्चात्मसमं विधत्ते।
तथा यथा मूलिन आत्मभृत्यै
गाहन्त आप्यं[1] समयानुकूलम् ।।५४३।।

गुहः—३८३

स लीलया संवृत एव विष्णु-
र्व्याप्त्यावृणोत्यत्र जगत्तु सर्वम्।
गुहं स्तुवानाः कवयः पुराणाः
संवृण्वते स्वं चपलं मनश्च ।।५४४।।

व्यवसायः—३८४

स शम्भुरेको व्यवसायनामा
सर्वञ्जगत्तेन निबद्धमास्ते ।
वैशिष्ट्यमस्त्येव च तस्य विष्णो-
र्बद्धोऽप्यबद्धं मनुते निजं ना ।।५४५।।

व्यवस्थानः—३८५ संस्थानः—३८६

व्यवस्थानो महेष्वासो भगवान् विष्णुरूर्जितः।
संस्थानः स्थानदश्चापि गुणैः सर्वत्र दृश्यते।।५४६।।
य एवं वेत्ति तं स्तुत्यं प्रत्यक्षं सर्वव्यापकम्।
निर्ममो निरहङ्कारो ब्रह्मभूयाय कल्पते ।।५४७।।

स्थानदः—३८७

द्यावापृथिव्योरिह मध्यगं यत्
तत्स्थानदेनास्ति यथा विभक्तम्।
तथा स धामानि ददाति गात्रे
तदाशयेभ्यो न च याति मोहम् ।।५४८।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ध्रुवः—३८८

स्वयं ध्रुवो विष्णुरमेयकर्मा
ध्रुवत्वधर्मेण जगच्चलं सः ।
प्रवाहसिद्धं कुरुतेऽचलं तत्
यथोदितं मृत्युरुपैत्यवश्यम् ।।५४६।।

परर्द्धिः—३८६

परर्द्धिनामा भगवान् स विष्णु-
र्ऋद्ध्या समृद्धं कुरुते समस्तम् ।
नैतद् विधातुं क्षमते तदन्य-
स्ततं तयर्द्धयेदमनन्तचक्रम् ।।५५०।।

परमस्पष्टः—३६०

बध्नाति विष्णुः स जगद्यथा त-
न्निर्बन्धवद् भाति दृशा सुबद्धम् ।
तथा यथा कान्तमिदं शरीरं
बद्धं स्वतन्त्रञ्च मृतञ्च बद्धम् ।।५५१।।
दृढं स्पशानः परमेति पूर्वः
स्पष्टाभिधानः परमेश्वरोऽत्र ।
तथा शरीरं स्पशते स जन्तो-
र्यथा न विश्लिष्यति तन्मृतञ्च[1] ।।५५२।।

तुष्टः—३६१

तुष्टः स विष्णुः कुरुते ह तुष्टं
जगत् समस्तं परिपूर्णमर्थैः ।
यस्यां स्थितौ तुष्यति यच्च यत्र
तस्यां स्थितौ तुष्यति तच्च तत्र ।।५५३।।

पुष्टः—३६२

विष्णुर्हि पुष्टः कुरुते ह पुष्टं
जगत् समस्तं परिपुष्टिमत् सः ।
यद्भोजनो यश्च कृतोऽस्ति तेन
तद्भोजनः पुष्यति तत्र सक्तः ।।५५४।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शुभेक्षणः—३६३

शुभेक्षणो विष्णुरिदं समस्तं
जगद्विधत्ते शुभनेत्रयोगी ।
यस्यास्ति सूर्यः शुभयोगयुक्तः
तथैव चन्द्रः स सुलोचनो ना ॥५५५॥

रामः—३६४

रामः स विष्णुः सकलं[1] हि विश्वं
प्रस्थाय तस्मिंल्लभते विरामम् ।
स्वतन्त्रवत्तद् रमयत्यजस्त्रं
बद्धं तथा भाति यथा स्वतन्त्रम् ॥५५६॥

विरामः—३६५

विरामसंज्ञो भगवान् वरेण्यो
जगद्विधत्ते स विरामशीलम् ।
सूर्योऽप्रमत्तो भ्रमणे प्रसक्तः
कालात्यये खे रमते विरामे ॥५५७॥
विष्णुर्विरामः कुरुते ह विश्वं
विरामधर्मं प्रलयेऽनिवार्ये ।
यथोदितोऽलङ्कुरुतेऽस्तकालं
तथा विरामं लभते ह जन्तुः ॥५५८॥

विरतः—३६६

रजो न तस्मिन्न तमश्च तस्मिन्
सत्त्वस्वभावो हि स विष्णुरुक्तः ।
सोऽस्ति स्वभावादमितप्रकाशो
वेदेऽस्ति गीतस्तमसः परस्तात् ॥५५६॥

मार्गः—३६७

मार्गः स विष्णुः स हि भर्ग उक्तः
शुचिः स विष्णुर्विरजाः स एव ।
स एव शुद्धस्तमु वा स्तुवन्ति
रामं विरामं सकलेशमर्च्यम् ॥५५६॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नेयः—३६८

सर्वप्रमाणाविषयः स विष्णु-
नेयो मनोभिर्मननीय एकः ।
तमन्तरा चेह न किञ्चिदाप्यं
यच्छ्रेयसे स्यात् सुतरां नराणाम्।।५६१।।

नयः—३६६

नयः स विष्णुः स्वकृते ह विश्वे
रूपं निजं प्रापयते हि नित्यम् ।
स सच्चिदानन्दमयः प्रकृत्या
सच्चिन्मयं चापि जगद् विधत्ते ।।५६२।।

अनयः—४००

विष्णुर्नयः सन्ननयः स उच्यते
कूटस्थनित्यो गमको जगत्याः ।
यथाविधानं गमयत्यजस्त्रं
जातोऽमरो नास्ति यथात्र तद्वत्।।५६३।।

वीरः—४०१

वीरः स विष्णुः प्रपदं जगत्यां
गतिं दधानः क्रमतेऽविरामम् ।
यस्मिन् हि यावान् क्रमते तदंशः
स मर्त्यभूतोऽपि न रिष्यतेऽर्थात्।।५६४।।
सूर्यो हि वीरः स निजांशयोगाद्
ग्रहान् यथास्थानगतान् युनक्ति ।
बलेन दीप्त्या निजराशिवर्गे
स्थितांस्तथा दीप्ततमान् करोति ।।५६५।।
हिनस्ति तेजः स सधस्थयातु-
र्वीरो यथा शत्रुगणान् क्षिणोति ।
अतोऽस्ति वीरः परमादरार्हः
पदञ्च विष्णोः कवयः स्तुवन्ति ।।५६६।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शक्तिमतां श्रेष्ठः—४०२

शक्तिर्हि या प्राणिनि वा जगत्यां
तामादिधाता स महान् सहिष्णुः।
स शक्तिमत्स्वाकथितः प्रशस्यः
श्रेष्ठं तमाहू रविमात्मसंस्थम् ॥५६७॥

धर्मः—४०३

धर्मो हि विष्णुः स हि वास्ति सूर्यः
सूर्यात्मधर्मेण जगद्धृतं वै ।
सूर्यञ्च यो धारयते स विष्णुः
तस्मिन्ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा ॥५६८॥
व्यवस्थितौ यो नियुनक्ति विश्वं
नक्षत्रसूर्यादिगणान् समस्तान् ।
स विष्णुरेकः क उ तं विना स्याद्
धर्मोऽस्ति संख्यातुमिह प्रवृत्तः ॥५६६॥

धर्मविदुत्तमः—४०४

स धर्मविद् धर्मविदां वरेण्यः
स एव सन्धीन् कुरुते विचित्रान्।
स एव तान् वेत्ति च सन्दधाति
स एव मर्त्येन च गेय[1] एकः॥५७०॥

वैकुण्ठः—४०५

चराचरं विश्वमिदं समस्तं
यत्तेजसा याति गतेर्बहुत्वम् ।
तत्तेज एवारभते च कुण्ठां
वैकुण्ठनामा स महान् वरेण्यः ॥५७१॥
सदेकभावान्म्रियते न शम्भुः
सदेकभावान्न स जायते वा ।
सर्वत्र सद्भावमितः स शम्भु-
र्न कुण्ठते नापि विकुण्ठते वा ॥५७२॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इयं विसृष्टिर्विभुना प्रणुन्ना
वैकुण्ठ्यकुण्ठ्ये विजहाति याति ।
रविर्यथा यात्युदयास्तहीनो
दिनं निशां वा कुरुते दिनेशः ॥५७३॥

पुरुषः—४०६

सोऽभीद्धतेजाः पुरुषः पुराणः
सूर्यादिकान् दीप्तिमतः करोति ।
एवं स शिल्पी कुरुतेऽर्थवन्ति[1]
धातूत्थरूपाणि निजार्थकानि[2] ॥५७४॥
गर्भेऽर्भकं पाति यथा स शम्भुः
तस्याह्र्ययोगैर्विदधाति वृद्धिम् ।
लोके तथैवास्य पथोऽनुगन्ता
कर्ता च कृत्यानि[1] सदा करोति ॥५७५॥

प्राणः—४०७

न चास्ति किञ्चिद्भुवि दृश्यमानं
किं वापि चित्तेन विचिन्त्यमानम् ।
न यत्र शक्त्या स भवेत् प्रपूर्णः
पूर्णात्मके पूर्णमिदं[1] दधाति ॥५७६॥

प्राणदः—४०८

पूर्णः स्वयं शम्भुरचिन्त्यशक्तिः
विश्वं विधत्ते बहुशः[1] प्रपूर्णम् ।
तथा यथा पूर्णमिदं शरीरं
दोषैर्मलैर्धातुभिरातनोति ॥५७७॥
तं प्राणदं पश्यति वीतशोको
निजे स्वरूपे स पुनर्बहिस्तम् ।
पश्यन् दृशा याति तथैव हर्षं
यथा शिशुर्मातरमत्र पश्यन् ॥५७८॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

को नाम मूढः परिहृत्य विष्णो-
रङ्कं [1]सुखापूर्णमियादपूर्णम् ।
[2]इयत्त्वमात्रं जगदस्ति सर्वं
तत्प्राणदेनाततमित्यबुद्ध्वा[3] ।।५७६।।

प्रणवः—४०६

स एव नूनं प्रणवोऽत्र विष्णु-
र्यो व्याप्य विश्वं कुरुते विचित्रम्[1] ।
तमेव वेदास्तमु विश्वदेवाः[2]
स्तुवन्ति गायन्ति नमन्ति यान्ति[3] ।।५८०।।

पृथुः—४१०

पृथुः स विष्णुः प्रथते ह सर्वं
चराचरं विश्वमिदं समस्तम् ।
सोऽनन्तधर्मा कुरुते ह्यनन्तं
चराचरं तस्य[1] दृशा च सान्तम् ।।५८१।।
पृथुं हि यो पश्यति पार्थदृष्टिः
स एव देहं मनुते च विष्णुम् ।
चन्द्रं मनः सूर्यमसौ स्वनेत्रम्
विराजमानस्य[1] विराट् शरीरम् ।।५८२।।

हिरण्यगर्भः—४११

हिरण्यगर्भः स उ विष्णुरेको,
देहे यथात्मा मत एक एव ।
रथे स्थितः सन् स रथी शरीरी
हिरण्यगर्भोऽपि तथात्र विष्णुः ।।५८३।।

शत्रुघ्नः—४१२

विश्वे कृता या विभुना व्यवस्था
तां यो [1]विभज्याकुरुते क्रियाः स्वाः ।
स एव दण्ड्यः किमु वा स घात्यः
शत्रुघ्ननाम्ना कथितः स विष्णुः ।।५८४।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्याप्तः—४१३

व्याप्नोति विश्वं स्वक एव गर्भे
माता यथान्तर्निदधाति गर्भम् ।
व्याप्तेन नाम्ना स ततोऽत्र विष्णुः
सङ्कीर्तितो वेदविदां वरेण्यः ।।५८५।।

वायुः—४१४

स्थानन्न तद्यत्र न वाति शम्भुः
स्थानन्न तद्यत्र न तस्य सत्ता ।
स वायुरूपं प्रपुनाति विश्वं
विश्वान्तरः प्राणयते ह विश्वम् ।।५८६।।

अधोक्षजः—४१५

जनैर्यथास्थानगतैः स सूर्यः
सुप्रान्तरिक्षादधरादुदायन् ।
निरीक्ष्यतेऽधोक्षजमेनमाहु-
र्विष्णुं रविं भानुमनेकसंज्ञम् ।।५८७।।
न जायते नापि च लीयतेऽयं
दिवि श्रितो द्योतत एव नित्यम् ।
यो वाऽर्कराशिः स्पृशतीव गोंऽशं
निरीक्ष्यते लग्नमतस्तमाहुः ।।५८८।।
लग्नं कलांशैः स्फुटयन्ति तज्ज्ञाः
शुभाशुभं लग्नवशाद्धि मर्त्यः ।
भुङ्क्ते यथाकालकृतं च नैजं
लग्नातिरिक्तं न हि किञ्चिदस्ति ।।५८९।।
यद्वा द्यौरक्षं पृथिवी चाधस्तयोः प्रादुर्भवन्निव।
दृश्यते लोहितार्कोऽयं ततोऽधोक्षज उच्यते।।५९०।।
अधोक्षजो विष्णुरनन्तशक्ति-
श्चतुर्विक्लृप्तं जनयत्यकल्यम् ।
पिता यथा द्यौः पृथिवी च माता
तयो रविर्जायत एव दृश्यः ।।५९१।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
एवं बुधा सर्वसरं तमाद्यं
सर्वास्ववस्थासु तमेव विश्वे ।
पश्यन्ति, शृण्वन्ति, गृणन्ति तं वा
ज्ञानेक्षणा ज्ञानमियन्ति तस्य ॥५६२॥

लोकेऽस्ति दृश्यं सकलं प्रसूतं
पुंस्त्रीप्रयोगेण कृतं गुणाख्यम् ।
अधोक्षजो विष्णुरिदं विरच्य
जगत् स्वयं तिष्ठति निर्विकल्पः ॥५६३॥

ऋतुः—४१६

ऋतुस्वभावात् प्रतिमासमेति
रसोदयश्चापि भवेद्विभिन्नः ।
लोकेऽस्ति दृश्यं विविधौषधीनां
जनित्वमह्नाञ्च समासभेदात् ॥५६४॥
भूगोलकृच्चापि रसोदयानां
भेदोऽस्ति दृश्यः पृथिवीस्वभावात् ।
उपोर्मिमद् यन्न तदस्ति मेरौ
प्रभाकरस्यैव मरीचिभेदात् ॥५६५॥

सुदर्शनः—४१७

सुदर्शनो विष्णुरिदं विरच्य
जगत्स्वयं पश्यति सूर्यनेत्रः ।
शिल्पी यथा यन्त्रकृतौ प्रवृत्तः
स्वयं हि तज्जानि सुखानि भुंक्ते ॥५६६॥

कालः—४१८

कालः स विष्णुः कलयन् समस्तं
स्वभावसिद्धञ्च युनक्ति सर्वम् ।
सूत्याऽथ धृत्या ग्रसनेन चापि
स्वयञ्च नोपैति सदैकभावात् ॥५६७॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परमेष्ठी—४१६

स एव विष्णुः परमेष्ठिधर्मा
विश्वं समस्तं दिवि सन्दधाति।
तथा यथोर्ध्वं कुरुते स खाना-
ञ्चयञ्च तान्यास्फुटयन्ति विष्णुम्।।५६८।।

परिग्रहः—४२०

सूर्यो यथाऽनादित एव विश्वं
गृह्णाति शक्त्या निजया समन्तात्।
तथैव गृह्णाति च विष्णुरेक-
श्चराचरं चित्तमथापि तद्वत् ।।५६६।।

उग्रः—४२१

उग्रे यथार्के निचितं हि विश्वं
विष्णौ तथोग्रे निचितञ्च सर्वम् ।
विष्णोर्यथोग्रे निचितं हि सर्वं
चित्ते तथोग्रे निचितं प्रजानाम् ।।६००।।

संवत्सरः—४२२

संवत्सरो विष्णुरमोघकर्मा
करोति विश्वं निजधर्मसिद्धम् ।
एवं हि यो वेत्ति महेशमाद्यं
स विष्णुभूतः परमेति धाम ।।६०१।।

दक्षः—४२३

दक्षः स विष्णुः कुरुते सदैव
विश्वं समस्तं गतिमत्प्रणुन्नम् ।
स एव दक्षः किमु दक्षिणो वा
स विश्वपूर्वः स महान् स भर्गः ।।६०२।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विश्रामः—४२४

स विश्रमो विष्णुरनन्तलोकान्
दधाति गर्भे तपसा पुनस्तान् ।
संक्षोभ्य संयोज्य समेध्य शक्त्या
पुनर्भवायैव च तान् युनक्ति ॥६०३॥
तथैव लोकेऽपि च मातृगर्भे
जीवः शयानः स्वकृतानि जानन् ।
विश्रम्य कालं निजयोनिसिद्धं[1]
चेखिद्यमानो बहिरेति धाम ॥६०४॥

विश्वदक्षिणः—४२५ विस्तारः—४२६

विश्वं समस्तं कुरुते स्वगर्भे
विस्तारनाम्ना कथितः स विष्णुः ।
वटं स बीजे निदधाति यद्वत्
तद्वत् स बीजं कुरुतेऽर्थवृत्तम्[1] ॥६०५॥

स्थावरस्थाणुः—४२७

स स्थावरः सर्वजगन्नियन्ता
नियम्य विश्वं कुरुते स्थिरं वै ।
तथा यथा मातरि गर्भ एवं
चलत्सु मार्गश्च न याति चालम् ॥६०६॥
स्थाणुर्हि विष्णुर्विविधं विधाय
विश्वं गुणैस्तिष्ठति चाप्रमत्तः ।
बीजो यथा चात्मगुणैर्द्रुमाङ्गै
तिष्ठन्ति लिङ्गानि च कार्यकाले ॥६०७॥
स स्थावरस्थाणुरनन्तलोकान्
दूरेऽवरे मर्त्यदृशा च दृश्यान् ।
निर्माय तत्रैव करोति धाम
स्वकं यतो वेत्ति स विश्वविश्वम् ॥६०८॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रमाणम्—४२८

स विश्वकर्मा मिषतो वशी वा
विश्वं मिमीते च मिमित्समानः ।
तस्यानुमानं कुशलीह शिल्पी
कुर्वन् मितीते कुरुतेऽथ कार्यम् ।।६०६।।

बीजमव्ययम्—४२६

ब्रह्माव्ययं तेन कृतञ्च बीजं
सदाव्ययं सद्भिरिहास्ति गीतम् ।
फलात्स विष्णुः कुरुते ह बीजं
बीजात्फलं वेद स एव मूलम्[1] ।।६१०।।

अर्थः—४३०

अर्थः स विष्णुः प्रपदं व्यनक्ति
गम्योऽहमत्रास्मि जगद्वशे मे ।
तथा यथा यन्त्रमुदीर्य[1] शिल्पी
[2]तस्योच्चनीचे[3] कुरुतेऽधिनैजम् ।।६११।।

अनर्थः—४३१

अर्थार्थिनस्तं भुवने शयानं
स्तुवन्ति याचन्ति जगन्ति वाग्भिः ।
तस्मादनर्थो[1] भगवान् वरेण्यो
ह्यल्पार्थता क्लेशयतीह मर्त्यम् ।।६१२।।

महाकोशः—४३२

लोके महाकोशपदेन विष्णु-
र्गीतः पुराणैः स यतोऽस्ति वेदः ।
न क्षीयते तस्य कृता व्यवस्था
जगत्[1] स कोशप्रसु[2] संविधत्ते ।।६१३।।

महाभोगः—४३३

उक्तो महाभोगपदेन विष्णु-
र्भुनक्ति विश्वं महतः स कालात् ।
तत्रैव तद्भोजनमादधाति
साक्षी स्वयं पश्यतिमात्रमात्रः ।।६१४।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महाधनः—४३४

कश्चित्सुवर्णं यवकांश्च कश्चित्
वस्त्राणि कश्चित् द्रुमयांश्च कश्चित्।
कश्चिद् गुडूर्चीं मधुयष्टिकां वा
कश्चित्पशून् वा विनिमातुमेति ॥६१५॥

स एव विष्णुः कुरुते निधानं
धनस्य सर्वत्र कृतेऽत्र विश्वे ।
महाधनः स्वेन गुणेन युक्त्या
धनेन तुल्यं कुरुते समस्तम् ॥६१६॥
एवं हि सर्वत्र धनं स विष्णु-
र्महाधनो व्यापयति प्रसह्य ।
तं बुद्धिमन्तः स्वधिया [1] विशेष्य
महाधनं तं स्तुवते महान्तः ॥६१७॥

अनिर्विण्णः—४३५

उक्तो ह्यनिर्विण्णपदेन विष्णुः
समीक्ष्य विश्वं बहुधा ततं यत् ।
सूर्यो न निर्वेदमुपैति भेषु [1]
न चोर्मिमाली न धरा च नैजे [2] ॥६१८॥

स्थविष्ठः—४३६

नूनं स्थविष्ठः स हि विष्णुरेव
यतोऽस्ति सर्वत्र गतः स्वयं सः ।
व्याप्य स्थितः सर्वमतो वशिष्ठो
दीपो यथा रश्मिभिरावृणोति ॥६१९॥
एवं हि यो ध्यायति [1] सत्यबन्धुं
स्थूलाच्च वृद्धं परियातमन्तः ।
देहे यथात्मा विभिनत्ति [2] रूपं
तथा स्थविष्ठः कथितः स एव ॥६२०॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अभूः—४३७

अभूः स विष्णुर्ह्यजरोऽमरो वा
न तत्परः कोऽपि न तस्य शास्ता ।
सम्पद्विपद्भ्यां च न सोऽस्ति सक्त-
स्तथा यथा व्योम जगत् प्रसृप्तम् ।।६२१।।

धर्मयूपः—४३८

स धर्मयूपः कुरुते विचित्रं
जगत् बहुत्वे कृतबुद्धिरन्तः ।
स वा मनःकामनया च शम्भुः
पुंस्त्रीप्रयोगेण[1] जगद् बभार[2] ।।६२२।।

महामखः—४३९

महामखो विष्णुरनन्तबोधो
जङ्गज्जगद्दोषगणेन[1] युञ्जन् ।
चयप्रकोपप्रशमांश्च कुर्वन्
यज्ञायते विश्वमिदञ्च सर्वम् ।।६२३।।
शीतोष्णसाम्यैरवनेः प्रदेशा
वसन्तसन्तापगुणान् वहन्तः ।
पृथग्विभक्तौषधिवर्गजातान्
विकास्य पुष्पैरथवा फलैश्च ।।६२४।।
महामखत्वं हि महामखस्य
व्यवस्थया यत्र वितानवृद्धम् ।
व्रते समस्तं न परं हि तस्मा-
न्महामखो विष्णुरतोऽस्ति गीतः ।।६२५।।

नक्षत्रनेमिः—४४०

नक्षत्रनेमिर्भगवान् स विष्णु-
र्व्यवस्थया नह्यति नेमिभूतः ।
नक्षत्रताराग्रहमण्डलानि
ध्रुवे निबद्धानि च तानि तेन ।।६२६।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नक्षत्री—४४१

नक्षत्रलोकस्य यतोऽस्ति शम्भु-
विंधायकोऽतः कथितः स तद्वान्।
देहे मनः सर्वशरीर आत्मा
विराजते तस्य पदं दधानः ।।६२७।।

क्षमः—४४२

क्षमः स विष्णुः प्रवितत्य विश्वं
क्षमत्वधर्मेण जगच्च युञ्जन् ।
स्वयं क्षमः सन् सहते ह सर्वं
जगत्क्षमं तं [1]पदशोऽनुयाति ।।६२८।।

क्षामः—४४३

क्षामः स्वयं सर्वमिदं विधाय
विष्णुः स्वयं तत्कुरुते क्षयार्हम् ।
पुनश्चिकीर्षुं समयेऽन्तराले
क्षामेति नाम्ना कवयः स्तुवन्ति ।।६२९।।

समीहनः—४४४

समीहनो विष्णुरिहास्ति गीतः
कर्तुं स विश्वं कुरुते समीहाम् ।
तथैव जीवः कुरुतेऽनुयान[1]
समीहमानः पुरुरूपभूत्यै[2] ।।६३०।।

यज्ञः—४४५

यज्ञात्मकं विश्वमिदं समस्तं
यज्ञो ह विष्णुः कुरुते प्रयत्नात्।
संश्लेष-विश्लेषमयं हि विश्वं
[1]तस्मात् [2]प्रचारार्थमिहैति सर्वम्।।६३१।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इज्यः—४४६

इज्यः स विष्णुः सकलैषणेन
मन्त्रैः सकामैः किमु वाप्यकामैः ।
नाम्नापि हव्यः स उ एक एव
साम्नाऽथ गीत्या स्तुतिभिश्च सोऽर्हः ।।६३२।।

महेज्यः—४४७

विष्णुर्महेज्यः कुरुते ह नित्यं
विश्वं महत् संयजनेन तुल्यम् ।
तथा यथा देहमिमं महेज्यो
धात्वाशयैर्यन्त्रमयैर्विधते ।।६३३।।

क्रतुः—४४८

करोति नित्यं सवनं जनानां
करोति नित्यं मरणं जनानाम्[1] ।
नित्यक्रियं विश्वमिदं समस्तं
सर्गान्तमन्वेष्यति विष्णुगर्भम्[2] ।।६३४।।

सत्त्रम्—४४६

सत्त्रं स विष्णुः कुरुते हि सर्वं
गत्यानुविद्धं प्रपदं स्थिरं तत् ।
सिरानुविद्धं हृदयं स्थिरं सत्
सत्त्रायते जीवयितुञ्च जन्तुम् ।।६३५।।

सतांगतिः—४५०

यदस्ति लोके तदिहास्ति गच्छद्
गतेर्विना तस्य च नास्ति सत्ता ।
सतांगतिर्विष्णुरिदं विरच्य
सम्भ्रामयन् मोहयतीह विश्वम् ।।६३६।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वदर्शी—४५१

स सर्वदर्शी भगवान् वरेण्यः
पश्यञ्जगज्ज्ञानदृशा बिभर्ति ।
सूर्यो यथा विश्वमिदं विचष्टे
तथैव देही निजकर्मचक्रम् ॥६३७॥

विमुक्तात्मा—४५२

गीतो विमुक्तात्मपदेन विष्णु-
रन्तर्बहिश्चास्ति स वर्तमानः ।
तथा यथा भूतविकारदेहा-
दात्मा विमुक्तो निजलिङ्गभेदात्[1] ॥६३८॥

सर्वज्ञः—४५३

स एव सर्वज्ञपदेन गीतो
विष्णुः पुराणो भुवने शयानः ।
यस्मिन् हि यत्तस्य स वेत्ति तत्त्वं
विश्वं हि तस्मिन् स्थितिमेति यस्मात् ॥६३९॥

ज्ञानमुत्तमम्—४५४

ज्ञेयं क्षितावस्ति जनेन किन्तत् ?
तस्यैव गूढस्य विशुद्धरूपम् ।
ज्ञानोत्तमे ब्रह्मणि सत्यबोधे
सत्यस्वरूपे निखिलं हि यस्मात् ॥६४०॥

सुव्रतः—४५५

स सुव्रतो विष्णुरमोघबोधो
विश्वं नियच्छन् कुरुते व्रते तत् ।
व्रती ह सूर्यो वशयंश्च विश्वं
सु-सुव्रतं विश्वमतोऽस्ति सर्वम् ॥६४१॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुमुखः—४५६

विज्ञा विधिज्ञाः सुमुखं तमाहुः
समुद्रखातं बहुशश्च दृष्ट्वा ।
तस्यानुयानं मुखमस्ति जन्तो-
र्मुखैस्तु तैर्ज्ञाप्यवरः स एकः ।।६४२।।

सूक्ष्मः—४५७

स सूक्ष्मनामा भगवान् वरेण्यो
विष्णुः स्वयं सूचयते प्रसह्य ।
जनाय बोधं[1] निजमात्मरूप-
मनन्तगात्रेषु विराजमानम् ।।६४३।।

एवं हि यो ना प्रपदे वशिष्ठं
गुहाशयं पश्यति वीतशोकः ।
स स्थूलभूतोऽपि शरीरयोगात्
सूक्ष्मायते सूक्ष्मविचारमग्नः[1] ।।६४४।।

विद्यामयोऽसौ न तिरोदधाति
रूपं निजं विश्वमयं हि तस्य ।
विश्वं हि यो वेद स वेद विष्णुं
[1]तदेव सूत्रस्य च सूत्रमुक्तम्।।६४५।।

सुघोषः—४५८

सुघोषनाम्ना भगवान् मनोज्ञो
घोषं व्यवस्थापयतीह विश्वे ।
सद्घोषमात्रे विमलं स्वरूपं
निजं व्यनक्त्येव सुघोषरूपम् ।।६४६।।

एवं हि यो गायति तस्य घोषं
शब्दः स्वयं गायकमाप्तुकामः ।
तस्यैव रूपं विविधं व्यनक्ति
तथा यथा चित्रकृतं[1] तु रेखाः।।६४७।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

घोषो हि कण्ठ्यः, स तु घोषभेदात्
षड्जादिकानात्मनि सन्दधाति ।
तानान् बहून् मूर्च्छनया विभक्तान्
तमेव तत् सर्वमिदं व्यनक्ति ।।६४८।।

सुखदः—४५६

स एव लोके सुखदः पुराणो
लोकान्वितं खातमयं शरीरम् ।
जीवाय नित्यं प्रददाति सर्गाद्
न मोहमाप्नोति सुखं ददानः ।।६४६।।
निर्दोषमेवं किमु वस्तु युक्तं
खं यस्य लोके स सुखी मनुष्यः ।
तस्मै ददात्यात्मपदं सुगुप्तं
गीतस्तु तज्ज्ञैः सुखदः स विष्णुः ।।६५०।।
सुखं विना क्लेशपदं हि यत्तत्
स्वयं निगृह्णन् कुरुते स्वकस्थम् ।
यस्तं स्वसव्ये कुरुते सदास्थं
स एव मर्त्यः सुखदेन गोप्यः[1] ।।६५१।।

सुहृत्—४६०

सुहृत् स विष्णुः सकलं वसानो
मित्रस्य दृष्ट्या परिपाति विश्वम् ।
तं मित्रभूतं सुहृदं पुराणं
ध्यायन्ति नित्यं गतवैरदोषाः ।।६५२।।

मनोहरः—४६१

मनोहरो विष्णुरिमां वितन्वन्
सृष्टिं विचित्राकृतिरूपयुक्ताम् ।
मनोहरत्वेन करोति रम्यां
कृत्वा विसृष्टिं[1] परिपाति भुंक्ते[2] ।।६५३।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवं मनुष्योऽपि मनोहरस्य
कार्यानुकारी कुरुते विसृष्टिम् ।
यथाभिलाषं त्रिगुणोदयां तां
यतः स्वभावात्त्रिगुणात्मकः सः[१] ।।६५४।।

जितक्रोधः—४६२

विश्वे जितक्रोध उ विष्णुरेकः
सोऽकाय उक्तस्तमसः परस्तात् ।
तस्मिन्न जागर्ति विकारवर्गो
यथा मनुष्ये कृतबुद्धिदोषे ।।६५५।।

वीरबाहुः—४६३

स वीरबाहुर्विधमन् समस्तं
विश्वं जनित्वा कुरुते स्ववश्यम् ।
जन्तुस्तदीयेन गुणेन युक्तो
निजाप्रियं बाधत एव नित्यम् ।।६५६।।

विदारणः—४६४

विदारणो विष्णुरदृश्यमानो
गर्भे विदार्यैव बहिष्करोति ।
सर्वाङ्गसम्पूर्णविभक्तगात्रं
बीजे च मज्जां कुरुते विभक्ताम् ।।६५७।।

स्वापनः—४६५

स स्वापनो विष्णुरतन्द्रितः सन्
रात्रिं विधत्ते शयनाय जन्तोः ।
रात्रौ तमः श्लेष्मबलञ्च रात्रौ
निद्रा यतः श्लेष्मतमोभवोक्ता ।।६५८।।
विश्वस्य सर्गो दिनमुक्तमार्यै
रात्रिर्हि विश्वस्य तमोऽभ्यधायि ।
न स्वापनो याति कदापि निद्रां
तथा यथा याति रविर्न निद्राम् ।।६५९।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्ववशः—४६६

स विष्णुरुक्तः स्ववशः पुराणो
विश्वं युनक्त्येव पृथक् पृथक् सः।
तैः साधनैर्यैरलमस्ति कर्ता
तथा यथा पक्षयुगेन[1] पक्षी ॥६६०॥

व्यापी—४६७

व्यापी स विष्णुः प्रपदं हि दृश्यो
यथा रविं पश्यति सर्वलोकः।
खपञ्चके ज्ञानसमृद्धमुच्चै-
र्यथा तथा मध्यकरांघ्रिषूह्यम् ॥६६१॥

नैकात्मा—४६८

आमृत्यु कर्माणि करोति जन्तु-
र्नैकात्मरूपेषु विभक्तसंज्ञः।
[1]स एव पुत्रः स पिता स भर्ता
स एव शिष्यः स गुरुः स बन्धुः ॥६६२॥
स एव भृत्यः स सखा स राजा
स एव निद्राङ्कमितो विमूढ़ः।
स एव नेता स कविः स गोप्ता
एको ह्यनेकात्मगत[1]स्तथा सः ॥६६३॥

नैककर्मकृत्—४६६

आमृत्यु कर्माणि करोति जन्तु-
स्तं नैककर्माणमजं विपश्यन्।
स एव पुत्रः स पिता स भर्ता
स एव शिष्यः स गुरुः स बन्धुः॥६६४॥
स एव भृत्यः स सखा स राजा
स एव निद्राङ्कमितो विमूढः।
स एव नेता स कविः स गोप्ता
एवं विपश्यन् न स मोहमेति ॥६६५॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वत्सरः—४७०

संवत्सरो वासयति स्वगर्भे
विष्णुर्हि विश्वं सकलं यथार्हम् ।
तथा यथा गर्भगतं हि माता
सैवास्य सूते स्वगुणैर्वसन्तम् ॥६६६॥

स सद्वचोभिर्नमसा स्तुवन् वा
सदा सदाचारविहारयुक्तः ।
तमेव निःशङ्कमुपैत्यशङ्कः
संवत्सरो सर्वगतोऽस्ति यस्मात् ॥६६७॥

एवं हि यो वेत्ति पदं गुहस्य
मातेव विष्णुं बहिरन्तराप्तम् ।
तमानुकुर्वन् हृदयान्तराले
विश्वे च वा पश्यति निर्विकल्पः ॥६६८॥

वत्सलः—४७१

स वत्सलो विष्णुरिदं समस्तं
विश्वं निजेऽङ्के कुरुते सदातः ।
तं योऽतिहीनो भजते वचोभि-
र्भावेन वा वत्सल एति साक्ष्यम् ॥६६९॥

स वत्सलो विष्णुरुदारवीर्यः
समग्रशक्त्या हृदयं बलेन ।
सत्येन धैर्येण च साहसेन
गुणेन संयोज्य करोति वाङ्के ॥६७०॥

तदङ्गमाप्तः स विभुं स्तुवानः
मातासि धातासि पितासि शब्दैः ।
तमेव गायन् तमुपैति पश्यन्
विश्वे ततं वत्सलमेकरूपम् ॥६७१॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वत्सी—४७२

वत्सी स विष्णुर्वदतां वरेण्यः
स एव माता स पिता स बन्धुः।
तं वत्सिनं सत्यवचोभिरेष्य
स्तुवन्ति गायन्ति नमन्ति यान्ति।।६७२।।

रत्नगर्भः—४७३

स रत्नगर्भो रमयन् स्वगर्भे
विश्वं समस्तं विविधप्रसूतम्[1] ।
[2]विश्वप्रचाराय विचित्रचित्रां
सृष्टिं वितन्वन् रमते स्वसत्त्वे[3] ।।६७३।।

यो लौकिको गर्भ इहास्ति दृश्यः
स गर्भधिं प्राप्य सुखेन शेते ।
मातापि नित्यं रमते स्व-सत्त्वे
तद् रत्नगर्भस्य पदं वृणीते ।।६७४।।

रत्नानि सर्वाणि दधाति शम्भु-
र्गर्भे स्वके सर्वमिहास्ति रत्नम्।
कश्चिद्धनाप्त्यै यतते च तस्मात्
वधूकृते कोऽपि करोति यत्नम् ।।६७५।।

कश्चित्कृषिं कर्षति सर्वयत्नैः
क्रीणाति गामश्वमथापि कश्चित्।
कश्चिच्च यन्त्राणि करोति यत्ना-
ल्लब्ध्वा स्वकार्हाणि सुखेन शेते ।।६७६।।

यो रत्नगर्भं भजते मनुष्यो
जानाति वा सूत्रतमस्य वाच्यम् ।
स रत्नगर्भो भवतीह मर्त्यः
पश्यन् विकीर्णानि च रत्नकानि ।।६७७।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न मोहमभ्येति स रत्नकेषु
न संचयं वा कुरुते च तेषाम् ।
न वस्तुहीनो भवतीह खिन्नो
न हर्षमभ्येति च रत्नगर्भः ॥६७८॥

मन्येऽत्र नूनं बहुजन्मयोगात्
सद्योऽपि वा तत्त्वविदोऽनुबन्धात् ।
संल्लब्धसिद्धिर्मनुजो भवेऽस्मिन्
मनुष्यरूपे भगवान् स्वयं सः ॥६७९॥

रत्नानि गर्भे निपतन्ति तस्य
रत्नत्वमस्मास्विदमस्ति भान्ति ।
पदार्थजातानि वदन्ति तस्मै
स रत्नगर्भो रमते सुकर्णः ॥६८०॥

धनेश्वरः—४७४

धनेश्वरो विश्वमिदं समस्तं
समेध्य धन्यत्वगुणेन तस्मिन् ।
करोति चाशुत्वमथापि यस्मात्
तस्मात्प्रसिद्धा चपला च लक्ष्मीः ॥६८१॥

धनानि शम्भुः स्ववशे विधत्ते
धनेश्वरः सन् स्तुतिमभ्युपैति ।
तमेव याचन्ति च लिप्सितार्थाः
स भोजनीयेन युनक्ति विश्वम् ॥६८२॥

धर्मगुप्—४७५

स धर्णगुब् विश्वमिदं वितत्य
मूलञ्च गोपायति तस्य यत्नात् ।
तथा यथा बीजमथापि वृक्षं
बीजाच्च वृक्षं तरुतश्च बीजम् ॥६८३॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धर्मकृत्—४७६

स धर्मकृद् विश्वमिदं विधाय
गोप्तापि नूनं स्वकृतस्य बोध्यः ।
अतोऽस्ति गीतः कविभिः पुराणैः
स धर्मगुब् धर्मकृत[1] विजानन् ।।६८४।।

धर्मी—४७७

धर्मी स विष्णुः कुरुते समस्तं
धर्मेण युक्तं व्यभिचारहीनम् ।
एवं हि यः पश्यति धर्मिणं तं
स सर्वगं पश्यति विष्णुमेकम् ।।६८५।।

सद्—४७८

सन् विष्णुरेकः स्वकृते च विश्वे
सर्वं सता योजयते ह नित्यम् ।
नित्यो हि देही नियतं हि सत् सः
कायो विकारी स तु सत् विकृत्या।।६८६।।

असत्—४७६

वैकारिकं तस्य न सत्स्वरूप-
मसत्-सदुक्तः कविभिः पुराणैः ।
एवं हि यो वेत्ति पदं गुहस्य
स [1]मृत्स्नमूर्तौ न मनो दधाति ।।६८७।।

क्षरम् ४८०; अक्षरम्—४८१

क्षरं जगद् दृश्यदृशास्ति दृश्यं
क्षराणि नामानि च तस्य विष्णोः।
दिने महेन्द्रः सविताऽग्निरेवं
मासानुपातेन पृथक् पृथक् सः ।।६८८।।
एवं हि यो वेत्ति पदं क्षरस्य
क्षरेऽक्षरं पश्यति तस्य चक्षुः ।
तथा यथा यन् मनुजो पदाभ्याम्
चलाचलेनैति पदेन धाम ।।६८६।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्राक्षरो जीव इलामभीप्सुः
क्षराक्षरे तत्र चरे क्षरे ते ।
विक्लृप्तिरेषा भुवनेऽस्ति दृश्या
न चाक्षरे ब्रह्मणि सञ्चलत्वम् ॥६६०॥

अविज्ञाता—४८२

ज्ञानोदयो विष्णुरमोघधर्मा
करोति पूर्णं न कुतश्चनोनम् ।
यद्यत् कृतं तेन भवेऽस्ति दृश्यं
तत्तत् तमाख्याति च निर्विकल्पम् ॥६६१॥
जगत् सिसृक्षुः प्रकृतेर्विकारान्
पिलिप्पिलारूपमुपाददानः ।
करोति विश्वं मनुजैरतर्क्यं
स्वयं ह्यविज्ञातृपदं दधानः ॥६६२॥
नरोऽनुकुर्वन् निजकर्मसिद्ध्यै
पिलिप्पिलं रूपमुपाददानः ।
करोति रूपाणि यथार्हकाणि
स्मरन् ह्यविज्ञातृपदं हृदिस्थम् ॥६६३॥

सहस्रांशुः—४८३

सहस्रदीप्तिर्भगवान् प्रसिद्धः
सहस्रबोधोऽपि स एव तस्मात् ।
सूर्यो यथासंख्यकरैर्व्यनक्ति
स्वं विश्वमेतच्च सहस्ररश्मिः ॥६६४॥

विधाता—४८४

धातुर्विधाता भगवान् स विष्णु-
र्जायाञ्च जन्यञ्च[1] समानकाले ।
दधाति पुष्णाति पृथक् पृथक्[2] सः
धाता विधाता कथितः स सन्दृक्[3] ॥६६५॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कृतलक्षणः—४८५

स विष्णुरेकः स्वमनिन्द्यसत्त्वं
प्रकाशयन् लक्षणमातनोति ।
तथा यथा व्यक्ततरं विकारं
बहिर्गतं लक्षणमातनोति ।।६६६।।

कृता व्यवस्था सुखदेन[1] येन
सुखे[2] शरीरे किमु वा जगत्याम्।
गायन्ति याचन्ति यथाभिलाषं
नमन्ति तं वा कृत[3] लक्षणं ते ।।६६७।।

सैषा व्यवस्था प्रतिवस्तु वीक्ष्या
मूलं त्वरिष्टस्य समग्रमस्मिन् ।
यत्तत्त्वविद्भिः प्रपदं व्यकारि[1]
शास्त्रे, तदर्हं निचितं हि यत्नात्।।६६८।।

एवं हि यो वेत्ति स वेत्ति सूक्ष्मं[1]
स्वयं भवे दुर्मतिमास्थितो वा ।
ज्ञानं पवित्रं कुरुते पवित्रं
तैर्दुर्गतैर्दुर्गमितं मनुष्यम् ।।६६९।।

ज्ञानान्यनेकानि निरञ्जनं तं
व्यञ्जन्त्यसक्तं भुवने शयानम् ।
सच्छ्रद्धया नम्रतया च तज्ज्ञान्
संसेव्य पृच्छेत् परमादरेण ।।७००।।

ज्ञानस्य लिङ्गम्, तपसश्च लिङ्गम्
नपुंसकं लोकमतं प्रसिद्धम् ।
भोगान् परित्यज्य मनो निदध्यात्
शास्त्रे गुरूणां वचने च यत्नात्।।७०१।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गभस्तिनेमिः—४८६

गभस्तिनेमिः कथितो ह सूर्यः
प्रकाशकोऽनन्तमयूखगर्भः ।
तस्यापि यो भासयिता स विष्णु-
र्गीतो बृहद्भानुपदेन वेदे ॥७०२॥

आत्मा शरीरेऽस्ति गभस्तिनेमिः
पृथु प्रभावत्कुरुते शरीरम् ।
मृतं शरीरं सकलं यथावत्
सच्चापि तेजोरहितं यतस्तत्[1] ॥७०३॥

एवं हि यो वेत्ति गभस्तिनेमिं
स दीपकानां कुरुते विकासम् ।
ज्योतिः पुरस्कृत्य तदर्थलिङ्गं
गभस्तिनेमौ रमते विशङ्कः ॥७०४॥

सत्त्वरस्थः—४८७

सत्तैव सत्त्वं हृदयं मनो वा
सत्त्वं गुणो वा सततप्रकाशः ।
तं योऽधिकुर्वन् स्थितिमातनोति
'सत्त्वरस्थ'नाम्ना भगवान् स विष्णुः ॥७०५॥

यः शुद्धसत्त्वो भजते स्वकान्तः
सत्त्वरस्थभावं लभते स मर्त्यः ।
रजस्तमो वा निजवर्गयुक्तं
तं सत्यसन्धं न वियौति मार्गात्[1] ॥७०६॥

सिंहः—४८८

सिंहः स विष्णुर्हि जगद् विरच्य
करोति तत्क्षारगुणेन युक्तम् ।
स्वयन्न तत्रापि स सेचितोऽस्ति
योऽह्यक्षरः श्चास्ति स एव सिंहः ॥७०७॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भूतमहेश्वरः—४८६

महेश्वरो भूतपदादिमोऽयं
विना विरामं त्वरया युनक्ति[1] ।
विश्वं समस्तं रसभावमायन्
स्वयं स्थिरः[2] पश्यति हेमगात्रः[3] ॥७०८॥

आदिदेवः—४६०

स आदिदेवो भगवान् वरेण्यो
विक्रीडयन्नेति[1] जगत्समस्तम् ।
आदानमादिर्निहितं हि यस्मिन्
ददाति चान्तं स उ देव एकः ॥७०६॥

महादेवः—४६१

विष्णुर्महादेवपदेन गीतः
स दीप्यमानः स्तुतिमभ्युपैति ।
तथा यथा भूषणभूषिताङ्गं
वपुस्तमाख्याति च भूषणं स्वम् ॥७१०॥

देवेशः—४६२

विष्णुः स देवेश इहास्ति बोध्यः
सूर्योऽपि देवेश इहास्ति सिद्धः ।
मनोऽपि देवेशमुदाहरन्ति
देवेश आत्मा कथितः स देही ॥७११॥

देवभृद्गुरुः—४६३

स देवभृद् विष्णुरिदं विरच्य
सहैव लोकेन च वक्ति कालम् ।
भूतं भवन्तं बहुधा च भव्यं
तच्छाकुनं शास्त्रमुदाहरन्ति ॥७१२॥
वृष्टिर्यदा सामयिकी न भूता
दुर्भिक्षतायाः कथनं तदेतत् ।
रोगोदयो राष्ट्रविनाशकर्ता
पापेऽतिवृद्धे तदरिष्टमाहुः[1] ॥७१३॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स देवभृत् पक्षिमुखैर्ब्रुवाणः
स्वं नाम सार्थं कुरुते मतं मे ।
तथा यथा सर्वसमृद्धगात्रः
क्रियाः समस्ताः कुरुते [1]सनात्मा ॥७१४॥

उत्तरः—४६४

स उत्तरो विष्णुरिदं समस्तं
वितत्य तत्रास्ति न तेन लिप्तः ।
तथा यथात्मा कथितोऽस्ति देही
देहेन नाक्तस्तत उत्तरः सः ॥७१५॥

गोपतिः—४६५

स गोपतिर्विष्णुरुदात्तवीर्यो
गां पाति भूमिं बत पाति वाचम् ।
आत्मा मनः खानि वपुश्च सर्वं
गौस्तन्मिथः पाति जगत् प्रसिद्धम् ॥७१६॥
एवं हि यो वेत्ति गवां पतिं तं
विष्णुं जगत्यां विततं समन्तात् ।
स एव योगी स हि पण्डितो वा
स एव गोपालपदेन गीतः ॥७१७॥

गोप्ता—४६६

गोप्ता स लोकस्य सनातनोऽजः
कर्तापि लोकस्य यतः स विष्णुः ।
माता प्रसूते परिपाति सव्यं
गोप्तारमाख्याति दिने-दिने सा ॥७१८॥

ज्ञानगम्यः—४६७

स ज्ञानगम्यः, कथितः पुराणो
ज्ञाने समाप्तिं लभते हि सर्वम् ।
ज्ञानात्प्रसूतं सकलं हि दृश्यं
तस्मिन् समायाति च बोधगम्ये[1] ॥७१९॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुरातनः—४९८

पुरातनो विष्णुरिदं समस्तं
पुरातनं सन्ततयन् सदावत् ।
पुरातनस्तत्र पुरातनेऽस्मिन् विश्वे
[1]सदाभाति पुरा च यद्वत् ॥७२०॥

शरीरभूतभृत्—४९९

शरीरभूतभृल्लोके, गीतः सोऽस्ति पुरातनः ।
स बिभर्ति सदा सूर्यं, मृत्युं निद्रां श्रियं तथा ॥७२१॥
एवं वेत्ति च यो लोके, व्याप्तं सत्यं सनातनम् ।
स तमेवैति तत्त्वज्ञः, सत्ये सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥७२२॥

भोक्ता—५००

भोक्ता स विष्णुः कुरुते ह विश्वं
भुनक्ति तत् सर्वमिदं स एव ।
स एव सर्गं कुरुते स्वगर्भे
तथा यथा पाकमुपैति[1] पक्ता ॥७२२॥

कपीन्द्रः—५०१

नूनं कपीन्द्रः स हि विष्णुरेकः
कल्पान्तवासाय मनो दधानः ।
सूर्यादिकान् सर्वनिजोपकार्यान्
सम्भ्रामयन् कल्पमिदं वितस्थौ ॥७२४॥

भूरिदक्षिणः—५०२

सन्तं चरन्तं स हि विष्णुरेको
वृद्ध्याथ शैघ्र्येण युनक्ति नूनम् ।
तस्यानुमानं प्रपदं हि दृश्यम्
भूरिः स उक्तः खलु दक्षिणान्तः ॥७२५॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सोमपः—५०३

स सोमपो भानुरनागसो वा
नियन्त्रितः सोमपमाह विष्णुम् ।
अन्नं स लोकाय ददाति सोमं
धाराप्रपातेन पृथग् धरांशे ।।७२६।।

अमृतपः—५०४

छाया यथा छायिनि नित्यसंस्था
तथामृतं पीतमिवास्ति सूर्ये ।
विष्णुर्व्यवस्थां कुरुते यतोऽत-
स्तेनैव नाम्नाऽमृतपः स उक्तः ।।७२७।।

सोमः—५०५

सोमः स विष्णुः कथितः पुराणैः
शान्ता भवन्त्येव तु तं विदित्वा ।
यो वेत्ति लोके विततं हि सोमं
स एव देहस्य च वेत्ति सोमम् ।।७२८।।

पुरुजित्—५०६

स विष्णुरेकः पुरुजित् पुराणः
विश्वं समस्तं कुरुते वशं सः ।
आत्मापि तद्वत् पुरुजिन्मनोजित्
सिद्धोऽथ सिद्धैर्बहुधोपगीतः ।।७२९।।

पुरुसत्तमः—५०७

सत्ता हि सर्वस्य विनाशलीला
योऽतीत्य सर्वं न जहाति सत्ताम् ।
स एव लोके कथितः पुराणैः
शब्देन विष्णुः पुरुसत्तमेन ।।७३०।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विनयः—५०८

स शम्भुरेको विनयः पुराणः
स एव वैविध्यविभक्तविश्वः ।
तस्यानुगानं सुमनाः सुमेधाः
करोति नित्यं कविधर्ममाप्तः ॥७३१॥

जयः—५०६

जयः स विष्णुः स हि सर्वयातः
स एव सर्वान् प्रपुनाति लोके ।
जयः स सूर्यः पृतनेव सर्वा-
ञ्जयत्यतः सर्वजयो जयः सः ॥७३२॥

सत्यसन्धः—५१०

स सत्यसन्धो भगवान् वरेण्यः
सत्येन विश्वं परितो दधाति ।
एषा हि तस्यास्ति च सत्यसन्धा
सोऽहं पुरा योऽस्मि सुते वदामि ॥७३३॥

दाशार्हः—५११

उक्तः स दाशार्हपदेन विष्णुः
स एव दात्रे प्रददाति भोज्यम् ।
शुभाशिषा तञ्च युनक्ति भूम्ना
तमेव मर्त्या बहुधा नमन्ति ॥७३४॥

सात्वतां पतिः—५१२

स सात्वतानां पतिरस्ति लोके
स एव जीवान् मनसा युनक्ति ।
मनस्तरङ्गान् विषमान् समान् वा
अपां समत्वेन तदोपयाति ॥७३५॥
शुभोर्मिमत्स्यान्मन आत्मसंस्थं
जीवः स्वयं प्रार्थयतेऽतिमन्त्रैः ।
मनो जविष्ठं विविधेऽप्सु[1] तच्च
[2]जीवैरनेकैः पुरुषं स शास्ति ॥७३६॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नक्षत्रभेदादुत पादभेदात्
भस्यांशभेदादुत दृष्टिभेदात् ।
स्थानस्य भेदाद् गतिभेदभेदात्
कालस्य शुक्रस्य च लभ्यभेदात् ।।७३७।।

मनोनदी रूपमयी दुरन्ता
जीवेषु सर्वत्र तरङ्गिणी सा ।
विश्वं ह्यनन्तेषु गमेषु गन्तुं
[1]प्रकाशछन्नं कुरुते समग्रम् ।।७३८।।

दुरन्तपाराममृतां नदीं यो
नियम्य विश्वं परिपाति सम्यक् ।
स सात्वतामत्र पतिर्महात्मा
ज्ञाने समास्थाप्य भवत्यलिङ्गः[1] ।।७३९।।

एवं हि यो वेत्ति महेशमेनं
चराचरे व्याप्तमचिन्त्यवीर्यम् ।
स सात्वतानां पतिमेव पश्यन्
न क्लेशमायाति न चैति हर्षम् ।।७४०।।

आनन्दसिन्धुर्भगवान् स्वयम्भूः
पिपर्ति तान् ये सुखयन्ति जीवान् ।
स सात्वतां चास्ति पतिर्यतोऽतः
[1]तत्रार्पयन्त्येव कृतं स्वकर्म ।।७४१।।

एवं हि यो लौकिककर्ममग्नो
दिवानिशं [1]कार्मणमातनोति ।
कर्माणि लिम्पन्ति न कारकं तं
स एव शेते गतभीरलिप्सुः ।।७४२।।

निराशीः कर्मसंयुक्तान् सात्वतांश्चाप्यकल्पयन् ।
सात्वतज्ञानद्रष्टाऽहं सत्वतः सात्त्विकीपते ।।७४३।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यो दृश्यमेतत्पुरुषस्य काव्यं
समीक्षते नित्यमतन्द्रितः सन् ।
ज्ञातुं स शक्नोति विभक्तरूपां
विचित्रचित्रां प्रकृतिं त्रिरूपाम्[1] ।।७४४।।

तां योऽविभक्तां कुरुते विभक्तां
स एव लोके पतिरस्ति तस्याः ।
एवं दृशा पश्यति योऽत्र मर्त्यः
स सात्वतानां पतिमेति पश्यन् ।।७४५।।

स सात्वतान् संयममात्रनिष्ठान्
यथार्हभोगेन युनक्ति काले ।
पतिर्यतोऽसौ सकलस्य लोके
कुतो न पायान्निजसात्वतान् सः ।।७४६।।

जीवः—५.१३

जीवः स विष्णुर्मिथुनेन विश्वं
चराचरं जीवयति प्रसह्य ।
तेनैव चक्रे विहिते ह दृश्ये
सूर्यस्ततश्चन्द्र उ जायते वा ।।७४७।।

विनयिता साक्षी—५.१४

स एव विष्णुर्गमयन् समस्तं
[1]जगज्जगत्यां कुरुते ह्यपारम् ।
तत्रापि वैविध्यमनक्ति योऽसौ
गते 'विं' धर्ता=नयिताऽस्ति विष्णुः ।।७४८।।

साक्षी स विष्णुः स हि दर्शनो वा
द्रष्टा स्वयं सोऽस्ति च सूर्यचक्षुः ।
ज्ञानं हि चक्षुर्ऋतुमात्रबोधः
[1]सोऽन्तर्गतः पश्यति विश्वमात्रम् ।।७४९।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मुकुन्दः—५१५

स [1]केतपूः सर्वकलाभिरामो
विमोचयत्येव तदाप्तिवाञ्छम् ।
मुकुन्द उक्तो वत मुक्तिदः सः
स्तुवन्ति गायन्ति नमन्ति तं वा ॥७५०॥

अमितविक्रमः-५१६

सूर्यः स विष्णुः क्रमतेऽतिमात्रं
वैविध्यमस्यास्ति जगत्प्रसिद्धम् ।
को नाम शक्नोति नरो ह मातुं
तमच्युतं चामितवीर्यवन्तम् ॥७५१॥

त्रेधा पदस्य क्रमणं हि विष्णो-
स्त्रिपर्वता साऽत्र गतास्ति विश्वे ।
सांख्या न संख्याभिरियत्त्वमाप्तुं
भवन्त्यलं सोऽमितविक्रमोऽतः ॥७५२॥

एवं हि यो वेत्ति तुरीयमस्य
शिष्टं पदं तेन तुरीय उक्तः ।
स एकपाद् विष्णुरजः स देवः
स्तुवन्ति तं [1]वेदवचोभिरर्च्यम् ॥७५३॥

अम्भोनिधिः—५१७

स सर्वसाद् भाव्यमितो यथेश
आपश्च साद्भाव्यमितास्तथैव ।
अम्भोनिधिः सोऽस्ति महेश उक्तो
योऽपां निधानं कुरुतेऽतिरम्यम् ॥७५४॥

अम्भोनिधिं तं पुरुषं पुराणम्
नभ्यं तथा पार्थिवमाहुरस्मिन् ।
सर्वं स्थितं विश्वहिते च यत् यत्
स्तुवन्ति तं देवगणा व्यलीकाः ॥७५५॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनन्तात्मा—५१८

लोके ह्यनन्तात्मपदेन विष्णुः
प्राणेन युक्तं कुरुते समस्तम् ।
देहं यथात्मा प्रतिगात्रसंस्थः
तथा जगत् [1]प्राणिति चान्तरात्मा ।।७५६।।
सान्ते समग्रे विभुना निबद्धे
सान्तः कुतः पारमियात्तु विष्णोः ।
ईष्टे स विश्वस्य स पाति विश्वं
नान्तः स्वरूपेण विभुर्विशिष्टः ।।७५७।।

महोदधिशयः—५१६

महोदधौ शेत इव स्वभावाद्-
वह्निर्यथा विष्णुरयं तथैव ।
तस्यैव शक्त्या धृतमस्ति सर्वं
मेघे जले विश्वमिदञ्च तस्मात् ।।७५८।।

अन्तकः—५२०

सृष्ट्वा जगत्सोऽन्तक एव विष्णुः
संस्थाप्य काले च यथाविधानम् ।
जलातिपातेन विशोषणेन
कृशानुयोगाच्च नयेत् स्वगर्भे ।।७५६।।
यथास्थितं यद्विभुना प्रणीतं
तथा स्थितं जीवनमाहुरार्य्याः ।
वियोगहेतुत्वमुपैति यत्स्यात्
तत्कारकं तस्य विकारकत्वात् ।।७६०।।
लोकं दृष्ट्वा फलं चिन्त्यं फलनादुक्तं फलं ग्रहाः ।
चौरः स्तेयफलेनैव चारैर्निगृह्य नीयते ।।७६१।।
स भवेद्वेदविद्वक्ता दाता भोक्ता महान् कविः ।
किं स्याच्चौरेषु तादृगुण्याच्चौर्याच्चौर उदाहृतः ।।७६२।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग्रहाणां तु फलं व्यक्तं लोके दृश्यं सनातनम्।
मर्त्ये तत्कीदृशं कर्हि ज्ञानमेतन्महार्थकम् ।।७६३।।
ये निन्दन्ति विमूढास्ते वेदवाचां बहिर्मुखाः।
वेदो गायति सोद्घोषं चन्द्रमाः स्तिरते वयः।।७६४।।

अजः—५२१

यदत्र विश्वे परितोऽस्ति दृश्यं
नक्षत्रचन्द्रार्कधरासमेतम् ।
विकारजातञ्च पृथक् स्थितं यत्
तत् ख्याति नित्यं तमजं पुराणम्।।७६५।।

महार्हः—५२२

विष्णुर्महार्हः स सुभावसिद्धः
कृतं धृतं तेन यतो ह सर्वम् ।
स ओत आस्ते सकलेऽतिरम्ये
तथा यथा पुष्पगतं हि सूत्रम् ।।७६६।।
एवं हि यो वेत्ति महार्हमेकं
विष्णुं स ना[१] कर्मशतानि कुर्वन् ।
तमर्चयन् कर्मशतैरलिप्तो
मालेव सूत्रं [२]गलमेति तस्य ।।७६७।।
स वीतशोको व्यपयातचिन्त-
स्तस्मिन् स्थितस्तेन भवेत् स पोष्यः।
महार्हभावेन रजस्तमोभ्यां
विमुच्यते कर्मशतानि कुर्वन् ।।७६८।।

स्वाभाव्यः—५२३

स्वाभाव्यनाम्ना कथितोऽत्र विष्णुः
स्वयं समन्तात्परितोऽभ्युपैति ।
अवश्यरूपेण मनु[१] न वाञ्छेद्
द्रष्टा स सर्वस्य चराचरस्य ।।७६६।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जितामित्रः—५२४

लोके जितामित्रपदेन विष्णुः
शवांसि तस्मिन् निचितानि यस्मात्।
अमित्रसेनामभिभञ्जमानो
मित्रस्य सव्ये च विराजतेऽतः ॥७७०॥
जयः स विष्णुः स युवा महान् सः
महाबलो विक्रमणः स एव ।
स एव जेता स हि सत्यधर्मा
तदाश्रितानां स भवेच्च सव्यः ॥७७१॥
यशांसि सर्वाणि स एव भुङ्क्ते
श्रवांसि सत्यानि शृणोति वा सः ।
नरस्तु मोहावृतबुद्धिदोषात्
न्यक्कृत्य तं स्वं जयमातनोति ॥७७२॥
सव्ये स्थितं योद्धृतमं वरेण्यं
पश्यन् प्रहर्ता जयते ह्यमित्रान् ।
न यत्र सत्यं न च यत्र धर्मः
पराजिता तत्र भवेच्च सेना ॥७७३॥

प्रमोदनः—५२५

प्रमोदनो विष्णुरशेषयोनिः
प्रमोदयन् वासयते सनात् सः ।
प्रमोदनोऽतः श्रुतिवाक् वरेण्यं
तं वक्ति शुद्धं ह्यजरामरञ्च ॥७७४॥

आनन्दः—५२६

स विश्वरूपेण समर्धमानः
स सर्वरूपेण समर्धमानः ।
वैविध्यमानन्दपदेन धाता
सैवास्ति चानन्दपदेन विष्णुः ॥७७५॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नन्दनः—५२७

स नन्दनो विष्णुरमित्रशत्रु-
श्चराचरं नन्दयतेऽतिरम्यैः ।
नक्षत्रचन्द्रार्कधराविकारैः
समृध्यमानं भुवनं चकार ॥७७६॥

नन्दः—५२८

नन्दः स विष्णुः प्रपदं ह सर्वं
स्वस्मिन् स्थितं नन्दयते स्ववीर्यैः ।
तथा यथात्मा निजवीर्यसिद्धो
देहं सखायं कुरुते समृद्धम् ॥७७७॥

सत्यधर्मा—५२९

स सत्यधर्मा प्रभुरद्वितीयः सत्येन
वृत्तेन करोति विश्वम् ।
तथैव [१]दाधर्ति धरिष्यते वा
स सत्यधर्मा न जहाति लिङ्गम् ॥७७८॥

त्रिविक्रमः—५३०

त्रिविक्रमो विष्णुरिमान् समस्तान्
विरच्य लोकान् कुरुते चतुर्धा ।
चतुष्प्रकारान् कुरुते त्रिधा स
त्रिविक्रमोऽतः स परः पुराणः ॥७७९॥
{भानां भ्रमतां भेषु रूपमष्टोत्तरं शतम् ।
वेद्मि वच्मि ततश्चार्थान् ततोऽस्म्यष्टोत्तरं शतम् ॥७८०॥}
त्रिविक्रमे सर्वमिदं त्रिसूत्रं
यो वेद तं वेद स एव विश्वम् ।
त्रिविक्रमः स्वस्य महिम्नि निष्ठ-
स्तुर्यं पदं स्वात्मनि गुप्तमस्ति ॥७८१॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महर्षिः कपिलाचार्यः—५३१

ऋषिः स विष्णुः प्रपदं विजान-
ञ्ज्ञानस्य तत्त्वं स ददावृषिभ्यः।
ऋषिर्हि साक्षात्प्रपदं यथावद्
दृष्ट्वा स मन्त्रस्य ऋषिर्बभूव ॥७८२॥
महर्षिरेतस्य कृताकृतस्य
यथार्थवित् सन् कुरुते जगन्ति।
स एव धर्मान् स उ वोपदेशान्
नृभ्योऽददाल्लोकभवञ्च सत्यम्॥७८३॥
विश्वं स लोके कपिलः पुराणः
[1]यायत्यमानं प्रकरोति यस्मात्।
आचार्य उक्तस्तत एव तं वा
स्तुवन्ति गायन्ति नमन्ति सर्वे ॥७८४॥
महर्षिः कपिलाचार्यः सर्वहृद्गह्वरं गतः।
आवृत्य गमयत्येतद्विश्वं चक्रमतन्द्रितः ॥७८५॥

कृतज्ञः—५३२

कृतज्ञनामा भगवान् स विष्णुः
कृतानि जानाति जगन्ति विश्वा।
कैर्हेतुभिः कुत्र कदा कथं च
कियद्वयस्कानि कृतानि तेन ॥७८६॥

मेदिनीपतिः—५३३

उर्वीपति र्विष्णुरिलां प्रपातैः
संवर्द्ध्य सम्पोष्य धराञ्च पोष्यैः।
पुण्यानि संवर्द्ध्य जनेषु विष्टो
निजंस्वरूपं कुरुते प्रकाश्यम् ॥७८७॥

त्रिपदः—५३४

त्रिधा विभक्तं त्रिपदेन सर्वं
तत्रास्ति गम्यस्त्रिपदः स विष्णुः।
एवं हि यः पश्यति सर्वथा तं
पश्यत्सु तं सूक्ष्मदृशं हि मन्ये ॥७८८॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्रिदशाध्यक्षः—५३५

स विष्णुस्त्रिदशाध्यक्षो देवाध्यक्षोऽपि स स्मृतः ।
शम्भुर्दशासु सर्वासु सर्वं व्याप्नोत्यशेषतः ॥७८६॥

महाशृङ्गः—५३६

स एव सूर्यः स उ चन्द्रमा वा
तावेव लोकं विहतोऽथ पातः ।
यस्तौ नियम्यारभते च विश्वं
लोके महाशृङ्गपदेन विष्णुः ॥७६०॥

कृतान्तकृत्—५३७

कृतान्तकृद्विष्णुरिदं समस्तं
वितत्य काले कुरुतेऽन्तवत्तत् ।
एवं हि यः पश्यति धैर्यधृष्णु-
र्न मोहमभ्येति कृतान्तजं सः ॥७६१॥

महावराहः—५३८

महावराहो भगवान् स विष्णु-
र्महावराहं कुरुते च सूर्यम् ।
महाधनोऽसौ स महावरो वा
सुदर्शनोऽयं स्तुवते प्रजास्तम् ॥७६२॥

गोविन्दः—५३६

[1]जगत्स्वनाम्नैव गतिं व्यनक्ति
गतौ स्थितं तत्तमनक्ति विष्णुम् ।
मनश्च गोस्तानि[2] मनोऽनुगानि
व्यञ्जन्ति जीवं [3]स पुनस्तमेति ॥७६३॥

सुषेणः—५४०

स विष्णुरेकः कथितः सुषेणः
सितं समस्तं न वियौति तेन ।
मृतोऽपि देहश्च सुषेणबद्धो
नित्यं तमंक्त्वा [1]चितिमभ्युपैति ॥७६४॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कनकाङ्गदी—५४१

नूनं हि विष्णुः कनकाङ्गदी स्यात्
तस्यैव दीप्त्या द्युतिमज्जगत्स्यात्।
बद्धं गतौ सर्वमिहास्ति तेन
जीवोऽपि देहे कनकाङ्गदीव ।।७६५।।

गुह्यः—५४२

गुह्यः सः विष्णुः कुरुते समस्तं
गूढं जगत्स्वस्य च गुह्यलिङ्गात् ।
अन्तः स विश्वस्य बहिस्तथैव
गुह्यो गुहायां कुरुते [1]विरामम् ।।७६६।।

गभीरः—५४३

विष्णुर्गभीरः स हि वास्ति सूर्यः
प्रतिष्ठितश्चास्ति चराचरे सः ।
विपश्चितस्तं कवयः सदैव
पश्यन्त्यलीकं मनसा हृदन्तः ।।७६७।।

गहनः—५४४

विष्णु [1]र्मनोज्ञं [2]गहनं [3]भविष्णुं
[4]विलोडनाधारनिधानदक्षम् ।
यथा शरीरं कुरुते पृथक्शः
पश्यन्ति तं [5]लब्धगुरूपदेशाः ।।७६८।।

गुप्तः—५४५

गुप्तो ह विष्णुः कुरुते सुगुप्तं
विरच्य विश्वं सकलं चिराय ।
शिल्पी यथा यन्त्रविधानविज्ञो
गोपायतीत्थं भगवान् स गुप्तः ।।७६९।।

चक्रगदाधरः—५४६

चक्रं हि तद्येन करोति विश्वं
दधाति तच्चक्रधरोऽप्यतोऽसौ ।
सूर्योऽपि चक्रं भुवनानि चक्रं
चक्रं विना नास्ति जगद्धि किञ्चित् ।।८००।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वेदोऽस्ति वाचां निचयः पुराणो
गदास्ति वाग् धारयते च तां सः ।
गदाधरः प्राणिनि वाक्प्रवृत्तः
स वाङ्मयं विश्वमिदं तनोति ॥८०१॥

इयं गदा या समरे सशब्दा
प्रक्षिप्यते द्वेष्टरि मन्युगर्भा ।
तां यो दधात्यात्मनि निर्भयः सन्
गदाधरोऽसौ मनुजोऽप्यनिन्द्यः ॥८०२॥

वेधाः—५४७

अग्निर्हि वेधाः स कविः स होता
स एव यक्ष्यः स यजिष्ठ उक्तः ।
विश्वं समस्तं विदधाति सान्तं
तस्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा[१] ॥८०३॥

स्वाङ्गः—५४८

स्वान्तः स्थिराङ्गः पुरुरूपभानु-
र्विश्वं समस्तं गमयत्यचिन्त्यम् ।
न कोऽपि तस्यास्ति गतेर्विधाता
स्वाङ्गः स्वयं सर्वगतोऽस्ति यस्मात् ॥८०४॥

अजितः—५४९

लोकेऽजितः कः स हि विष्णुरेकः
परोऽपरं यस्यति चाधिकर्तुम् ।
न चात्र तस्यास्ति परः समानः
स्वयं स लोकेऽजित आत्मसंस्थः ॥८०५॥

एवं हि यो वेत्ति ततं हि विष्णो-
र्व्याप्तिं स्वरूपं सकले कले[१]ले ।
मनोविकारैर्वलितः स नान्यं
सङ्क्लेशयन्नात्मसुखानि भुङ्क्ते ॥८०६॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वं स्वकेऽस्त्यप्रतिमस्वरूपं

मूढो न जानन् धुनुते स्वमन्तः ।

मोहेऽपयाते न [1]परं हि पश्यन्

सुखं शयानोऽजितमेति चान्ते ॥८०७॥

कृष्णः—५५०

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं यत्

कृष्णेन सर्वं धृतमस्ति नित्यम् ।

यो वेत्ति कृष्णं स हि वेत्ति शुक्लं

छायाऽस्ति कार्ष्ण्यं न जहाति सा स्वम् ॥८०८॥

दृढः—५५१

दृढः स विष्णुर्निजशक्तियोगात्

स्तभ्नाति विश्वं परितोऽभ्युपेतः ।

यथा शरीरेऽस्थि दृढं, तथैव

दृढा धरा वारिनिधिं दधाति ॥८०९॥

सङ्कर्षणोऽच्युतः—५५२

बालो यथा क्रीडनकं विधाय

स्वचेतसस्तत्र रतिं विधत्ते ।

स्वमेव सर्वं मनुते [1]विरामं

सङ्कर्षयन् तद् गृहमेत्युदस्तः[2] ॥८१०॥

यस्यासनं यद्विधमत्र धात्रा

कृतं स तत्राच्युत एव सर्वः ।

कालेन सर्वं च्यवते ह सर्वं

न चाव्ययोऽसौ च्यवतेऽच्युतोऽतः ॥८११॥

सङ्कर्षणश्च्यावयतीह सर्वं

पुनर्विधत्तेऽच्युतधर्मकं तत् ।

यथाप्तकालं निखिलञ्च पश्यन्

स्वयं स्वधर्माच्च्यवते न कर्हि ॥८१२॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यथा वणिक् वृत्तिमुपायमानोऽ-
लङ्कृत्य वस्तूनि पुरस्करोति ।
स्वयं स [1]सर्वेण वृतोऽच्युतः सन्
करोति नित्यं भगवांश्च तद्वत् ॥८१३॥

वरुणः—५५३

वृणोति यो विश्वमिदं समस्तं
सर्वेण यो वा व्रियते स विष्णुः ।
उद्यन् स मित्रः सवितान्तरिक्षे
यन्मध्य इन्द्रोऽस्तमितः स चाग्निः ॥८१४॥
एवं वृणोत्याभुवनं स सूर्यः
सर्वेण वासौ व्रियते नभोगः ।
यद् भीषया भ्राम्यति चान्तरिक्षे
वृणोति तं सोऽपि महेशमेकम् ॥८१५॥

वारुणः—५५४

स वारुणो विष्णुरिदं समस्तं
विश्वं विधत्ते वरुणेन गुप्तम् ।
रजोद्रवः शुक्रमथापि तद्वत्
स चाप्सु बीजं व्यकिरत् पुराणः ॥८१६॥

वृक्षः—५५५

वृक्षः स विष्णुः स हि वास्ति सूर्य
आत्मा च वृक्षः प्रकृतिश्च वृक्षः ।
माताऽपि वृक्षस्तरुरस्ति वृक्षो
वृक्षेण विश्वं विततं महत्तत् ॥८१७॥
एवं हि यो वेत्ति निगूढमर्थं
वृक्षस्य वृक्षे च जगत्समस्तम् ।
स एव वृक्षं परितोऽभ्युपेत्य
वृक्षः स्वयं वृश्चति मोहवृक्षम् ॥८१८॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
वृणोति शम्भुर्यदिहास्ति दृश्यं
वृणोति सूर्यो भुवनानि पश्यन् ।
वृणोति माता सवनेन पुंसां
वृणोति चात्मा निजमात्रमेकम् ।।८१६।।

पुष्कराक्षः—५५६

अन्तः शयानो हृदये भवे वा
व्याप्नोति विश्वं स हि पुष्कराक्षः।
तं पुष्कराक्षं मनसा विपश्चित्
नित्यं हृदा पश्यति वीतमोहः[1] ।।८२०।।

महामनाः—५५७

स एव विद्वान् कविरग्निसंज्ञो
[1]मनांसि सर्वाणि च तद् भवानि ।
महामना विष्णुरिहास्ति वाच्यो
मेधाप्तये तं बहुधा स्तुवन्ति ।।८२१।।

भगवान्—५५८

विष्णोः पदं यत् परमं पवित्रं
तज्जागृवांसः स्तुवतेऽर्थसिद्ध्यै ।
भगो हि सूर्यो भगवान् स विष्णुः
भगं जगच्चक्रमयं[1] विधत्ते ।।८२२।।

भगहाः—५५९

लोकेऽस्ति दृश्यं विभुना कृतं य-
न्मर्त्येन वा यद्विहितं स्वशक्त्या।
सर्वं हि तन्नाशनिगूढबीजं
वृणोति विष्णुं भगहेति सिद्धम्[1] ।।८२३।।

आनन्दी—५६०

स एव विष्णुर्न कुतश्चनोनः
यत्राप्तकामाः परमाश्रयन्ति ।
तं सच्चिदानन्दमयं पुराणं
त्रिकालसिद्धं कवयन्ति धीराः ।।८२४।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वनमाली—५६१

विभिन्नवर्णाकृतिगन्धयुक्तं
पौष्पं[1] सनेत्रं विमले च सूत्रे ।
माला यथा विश्वमिदञ्च तद्वत्
मालाभृतं विष्णुमनक्ति नित्यम् ॥८२५॥

हलायुधः—५६२

हलायुधो विष्णुरिदं प्रतन्वन्
जगत् समृद्धं कुरुते हलेन ।
[1]हलस्य नानाविधतेह दृश्या
कार्यस्य योन्याश्च तथैव भेदः ॥८२६॥

एवं हि यो वेत्ति हलायुधं तं
विष्णुं समस्ते विततं भवेऽस्मिन् ।
न मोहमभ्येति स कार्यसिद्धौ
[1]हलं क्रियासिद्धिकरं करोति ॥८२७॥

निःसाधनो[1] ना सबलोऽप्यपार्थकः
सुसाधनो न्यूनबलोऽपि सार्थकः ।
हलस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
विज्ञाय धीरः सुखमेत्यनिन्द्यम् ॥८२८॥

आदित्यः—५६३

प्रवाहनित्यं जगदाततानो
विचित्ररूपां कुरुतेऽदितिं सः ।
विकारजातांश्च करोत्यनन्तान्
सर्वेऽपि चादित्यपदेन ते स्युः ॥८२९॥

ज्योतिरादित्यः—५६४

छाया सदा छायिनमेति नित्यं
छायी च तस्या हि सदानुकारी ।
ज्योतिर्हि सूर्यः स उ वा प्रकाशः
सिंहश्च सूर्यः स च पञ्चमो वा ॥८३०॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवं ततं यो मनुते जगत्यां
स वेद वेद्यं किमु वेदवाचम् ।
विज्ञाय लोके सुखमेत्यनिन्द्यं
वेदाश्च तस्मिन् विलसन्ति नन्द्याः ।।८३१।।

सहिष्णुः—५६५

सहोऽस्ति विष्णुः सहते समग्रं
सहिष्णुमन्तः कुरुते जगत् सः ।
यथा शरीरेऽस्थिवितानमन्तः
कृत्वा सहिष्णून् कुरुते च जन्तून।।८३२।।
एवं हि यो वेत्ति सहं सहिष्णुं
तस्यैव साहश्च जगत् प्रसृप्तः ।
सर्वं खलानां सहते स शान्तः
सहिष्णु मग्र्यञ्च[1] सखायमित्वा[2] ।।८३३।।

गतिसत्तमः—५६६

विष्णुर्भवेऽस्मिन् गतिसत्तमोऽस्ति
सर्वं गतं तेन [1]सदात्मयोगात् ।
[2]अमर्त्यगत्या मृत एति चात्मा
सूर्योऽपि तद्वद् गतिसत्तमः खे ।।८३४।।

सुधन्वा—५६७

लोकेऽस्ति दृश्या भ्रुकुटिर्मनुष्ये
मन्ये सुधन्वैव पदं व्यनक्ति ।
विष्णुः सुधन्वा धनुरातनोति
[1]ब्रह्मद्विषो रक्षति [2]तेन विश्वम् ।।८३५।।

खण्डपरशुः—५६८

सोऽनन्तविज्ञानविभक्तविश्वं
विष्णुर्विचित्रं कुरुते ह्यपारम् ।
व्याप्नोति लीलायितमात्रमात्त[1]
तद् भ्रामयन् नेमिरिवासिनोति[2] ।।८३६।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दारुणः—५६६

स दारुणो विष्णुरिदं समस्तं
द्विधा विभक्तं कुरुते जगत्याम् ।
बद्धं विमुक्तं कुरुते स बन्धा-
न्मुक्तं स बध्नाति च बन्धनेन ॥८३७॥
कायेन बद्धस्य मृतिर्विमोको
मृतस्य बन्धोऽस्ति च गर्भरज्ज्वा ।
दृणाति विश्वं स सदाऽप्रमत्तः
तथा यथा स्त्री च पुमांश्च तौ वा॥८३८॥
एकं हि सद्द्वैधमुपैति लोके
द्विधा च यत्तत् पुनरेकभावम् ।
एकं त्वनेकं कुरुते स एको
विचित्रमायोऽस्ति स दारुणोऽतः ॥८३९॥

द्रविणप्रदः—५७०

स एव रत्नानि दधाति विष्णुः
स एव गर्भे द्रविणं दधाति ।
स एव दात्रे प्रददाति नित्यं
स एव लोके द्रविणप्रदोऽस्ति ॥३४०॥

दिविस्पृक्—५७१

दिविश्रितं यत् सकलं हि तेन
व्याप्तेन नद्धं निजसत्ययोगात् ।
दिविस्पृशं तं रविमेकमाहु-
र्विश्वस्य यन्तारमथापि चैके ॥८४१॥
एवं हि यो वेत्ति पदं भविष्णोः
स एव लोकं किमु वा शरीरम् ।
विज्ञाय सूक्ष्मादपि सूक्ष्मभूतं
सूत्रस्य सूत्रं सुखमेत्यनन्तम् ॥८४२॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वदृग्व्यासः—५७२

स सर्वदृग् विष्णुरमोघकर्मा
करोति जन्तूनभितो [1]दृशानान् ।
जले स्थले खे दिवि वान्धकारे
पश्यन्ति ते सर्वदृशं स्तुवन्तः ।।८४३।।

कायं यथा भूतमसौ ददाति
[1]जीवाय भोगानुपनेतुकामः ।
तदर्थशक्तानि च तानि तेषु
कृत्वा यथाकर्म वयो ददाति ।।८४४।।

[1]विचित्रयोन्याततचित्रविश्वं
विचित्रचित्राणि च [2]शक्तिमन्ति ।
खान्याचितान्यात्मबलेन विश्वे
पृथक्-पृथक् सर्वदृगस्ति यस्मात् ।।८४५।।

व्यासो हि सूर्योऽथ निशाकरश्च
व्यस्तञ्च वा सर्वमिदं जगत्याम् ।
अहो विचित्राभरणीयमस्य
व्यासस्य यत्तन्नयते समस्तम् ।।८४६।।

स सर्वदृग् व्यासकरोऽप्यसौ वा
व्यस्तं समस्तञ्च वशे दधानः ।
नित्यं ह विश्वे कुरुते [1]विरामं
विक्रीडयन् विश्वमतन्द्रितः सन् ।।८४७।।

यथा शरीरे कुरुतेऽङ्गवर्गं
पृथक्-पृथक् रूपमथापि कर्म ।
परन्तु सर्वाणि समस्य देहं
कुर्वन्ति शक्तं जगदस्ति तद्वत् ।।८४८।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वाचस्पतिरयोनिजः—५७३

वाचोऽग्निरीशोऽस्ति रविश्च वह्नेः
सूर्योऽग्निरूपेण च जन्तुमात्रे ।
[1]आत्मा स्ववाच्यानभिधातुमिच्छन्
कायाग्निमाहन्ति मनः स वायुम् ॥८४६॥
वायुर्यथास्थानमभिप्रयातः
शब्दं यथास्थानविभागभक्तम् ।
जगत्प्रचाराय करोति शक्तं
वाचस्पतिस्तत्र च पाति वाचम् ॥८५०॥
सर्वस्य धाता रुचिरो हि सूर्यः
कथं भगाख्यां समियात् स योनिम् ।
यस्तस्य धाता स कथं व्रजेद्वा
योनिं ह्यतोऽयोनिज एव विष्णुः ॥८५१॥
वाचस्पतिर्यः स न याति योनिं
जीवोऽपि तद्वत् कथितोऽस्ति नित्यः ।
यथा शरीराणि बिभर्ति जीवः
तथा दरीधर्ति च लोकसङ्घम् ॥८५२॥

त्रिसामा—५७४

मन्ये त्रिसामा भगवान् त्रिबन्धो
विश्वं निबध्नन् गमयत्यभीष्टम् ।
तं वामदेव्येन रथन्तरेण
स्तुवन्ति नूनं बृहता च तज्ज्ञाः ॥८५३॥
साम्नां बहुत्वं प्रथितं हि वेदे
गायन्ति तद् गानविदो यथार्थम् ।
ज्ञात्वा विकारं प्रकृतिञ्च साम्नां
ते चोक्थशासः प्रचरन्ति लोके ॥८५४॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवं हि यो वेत्ति स वेत्ति सर्वां
छन्दोमयीं गां समिधश्च तिस्त्रः।
वेदेऽस्ति गीतं विविधं यथावत्
तज्ज्ञास्त्वलङ्कारमिति ब्रुवन्ति[1] ॥८५५॥

सामगः—५७५

यदन्तरङ्गं मनुजस्य दुःखं
सुखञ्च वा येन [1]विलासमेति ।
ताभ्यां प्रणुन्नेन जनेन किं स्यात्
गेयं तु सामैव मतं श्रुतीनाम् ॥८५६॥

साम—५७६

सर्वस्य कर्तारमचिन्त्यशक्तिं
[1]गायन्तु मर्त्याः निहितार्थसिद्ध्यै।
स सर्वगः सर्वसुहृत् हृदिस्थः
स एव चेष्टेन युनक्ति मर्त्यम्॥८५७॥

निर्वाणम्—५७७

विष्णुर्हि निर्वाणपदेन वाच्यो
निर्वापयन् विश्वमिदं दधाति ।
यथोदयास्तौ रविरश्नुवानो
दृश्योऽस्ति लोके सकलञ्च तद्वत्॥८५८॥

भेषजम्—५७८

यदत्र दृश्यं किमुवाप्यदृश्यं
तद् भेषजेनास्ति ततं समग्रम् ।
विष्णुः स्वयं भेषजमाप्तमात्रः
क्षिणोति रोगं [1]सकलस्य लोके ॥८५९॥
जन्तुर्यदा याति निजान्तकालं
स भेषजस्तञ्च जहाति तस्मात् ।
न भेषजं नापि भिषक् च तत्र
व्यनक्ति वीर्यं किमु वास्ति चित्रम्॥८६०॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भिषक्—५७९

भिषक् हि विष्णुः स हि सर्वयातः
सुप्तं प्रमत्तं विषमस्थितं वा ।
जन्तुं सदा रक्षति दुर्गतं वा
सर्वत्र भैषज्यमयो यतः सः ॥८६१॥

संन्यासकृत्—५८०

नित्यं भ्रमन् लौकिकमार्गमाप्तो
यदा मनुष्यः सुकृतानुरोधात् ।
तमांसि हित्वा किमु वा रजांसि
संन्यासकृत्[1] विष्णुरिवापरः सः ॥८६२॥

शमः—५८१

शमो विष्णुः शमः सूर्यः शमो मर्त्योऽपि तद्वशात् ।
शमं पश्यन् शमं प्राप्तः शमः शान्तिं प्रपद्यते ॥८६३॥

शान्तः—५८२

शान्तो हि विष्णुः स विधत्त एतत्
जगत् समस्तं निजशान्तभावे ।
शान्तं स्मरन् शान्तमनास्तपस्वी
हित्वा च काम्यान् तमुपैति शान्तम् ॥८६४॥

निष्ठा—५८३

निष्ठा हि विष्णुर्गतिमच्च सर्वं
तत्र स्थितं ब्रह्म न चैति याति ।
यथा तथा प्रस्तरनिष्ठजन्तु-
रश्मानमाकम्पयितुं न शक्तः ॥८६५॥
निष्ठां हि यो वेत्त्यविकल्पतो[1] ना[2]
न कम्पते नापि च याति मोहम् ।
मनोविकाराः किमु वापि विघ्ना-
स्तं निष्ठनिष्ठं न विचालयन्ति ॥८६६॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शान्तिः—५८४

शान्तिर्हि सा यत्र धृतं हि किञ्चित्
विष्णुर्हि शान्तिः सकलं दधाति ।
विष्णौ हिरण्यात्मनि सर्वमास्ते
जीवोऽपि तं शान्तमुपैति शान्तः ॥८६७॥

परायणम्—५८५

परायणे ब्रह्मणि सर्वमोतं
यो वेत्ति तद् विश्वभवञ्च वा यत्।
स एव दुःखान्यतिमुच्य शेते
परायणेऽशेषसुखालये वा ॥८६८॥

शुभाङ्गः—५८६

विष्णुः शुभाङ्गः कुरुते शुभाङ्गं
सूर्यं जगच्चापि तथैव शक्तम् ।
शुभाङ्गता सर्वशरीरजा[1] या सा
द्योतिका तस्य शुभस्य दातुः ॥८६९॥

शान्तिदः—५८७

स शान्तिदो विष्णुरमर्त्यकर्मा
विश्वस्य वासाय ददाति शान्तिम्।
एवं हि यो वेत्ति जगच्छयानं[2]
विष्णुं स देहेऽपि ततं रहस्यम्[3] ॥८७०॥

स्रष्टा—५८८

स्रष्टा स एवोक्त इहास्ति विष्णु-
स्तस्माद्ध जज्ञे यदिहास्ति दृश्यम्।
स्रष्टारमीशं कवयः स्तुवन्ति
स्वयं मनुष्यः सृजतीह सर्ज्यम् ॥८७१॥

कुमुदः—५८९

यो मोदते कायति तत्र किञ्चित्
युक्तं भवेत्तूक्तमथाप्ययुक्तम् ।
वाचं मुदं चापि स एव नृभ्यो
ददन्मुदं तिष्ठति वीतरागः ॥८७२॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कुवलेशयः—५६०

स [1]कातृवर्गं वचसानुयाति
स संवृणोत्येव च भूमिमुग्राम् ।
ईष्टे स ईशान इदं समस्तं
प्राप्तिः समाप्तिश्च हितास्ति यस्मिन् ।।८७३।।
एवं हि यो वेत्ति विचित्रवीर्यं
विचित्ररूपेण वितत्य विश्वे ।
विराजमानं च सखायमेकं
स वेद विष्णुं कुवलेशयं तम् ।।८७४।।

गोहितः—५६१

स गोहितो विष्णुरिदं समस्तं
गत्या नियुञ्जन् भ्रमणेन युङ्क्ते ।
शिल्पी यथा यन्त्रकलाप्रवीणः
शक्तिं नियुङ्क्ते गमनाय तद्वत् ।।८७५।।

गोपतिः—५६२

सर्वं प्रवाहेण हि नित्यमेतत्
पुनश्च तद् व्यासकृतावधानः ।
गतिञ्च गम्ये प्रहिणोति यो वै
स गोहितो विष्णुरिहास्ति गीतः ।।८७६।।
रथी यथा तत्र विराजमानः
चलत्सु वा वाजिषु 'हिं' करोति ।
तान् सर्वतः पाति रथञ्च तद्वत्
स गोपतिर्विष्णुरिहास्ति बोध्यः ।।८७७।।

गोप्ता—५६३

गोप्ता स विष्णुः स हि गोप्तृधर्मा
दिविश्रितेभ्योऽथ च भूश्रितेभ्यः ।
यच्छन् स शर्म स्वयमात्मगुप्तो
विश्वञ्च गोपायति सर्वगुप् सः ।।८७८।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वृषभाक्षः—५६४

स एव विष्णुर्वृषभाक्ष उक्तो
व्याप्नोति विश्वं स महः स चक्षुः।
मेघैश्च यत् सिंचति विश्वमात्रं
व्याप्नोति सर्वं वृषभाक्ष एकः ॥८७६॥

वृषप्रियः—५६५

वृषप्रियो विष्णुरिदं स जानन्
प्रीणाति सूर्यः स उ वाग्निरुर्व्याम्।
प्रीणाति विश्वञ्च स वर्षणेन स
एव [1]विश्वाय ददाति भोज्यम् ॥८८०॥

अनिवर्ती—५६६

यद्विष्णुना यत्र यथाविधं वा
कृतं तदासर्गनिवृत्तिशून्यम् ।
तथाविधं तत् कुरुते च कर्म
[1]नक्षत्रधर्मेण जगद्धितन्वन् ॥८८१॥

निवृत्तात्मा—५६७

विष्णुर्निवृत्तात्मपदेन बोध्यः
प्रवर्तते यश्च निवर्तते च ।
गोलार्धके सूर्य इहास्ति दृश्यः
परार्धकास्तञ्च [1]'निवृत्त' माहुः ॥८८२॥

संक्षेप्ता—५६८

आब्रह्मकीटान्तमिदं हि विश्वं
[1]संक्षेपविक्षेपमयं विधत्ते ।
बीजे वटं वृक्षमथापि बीजात्
[2]संक्षेपशीलः कुरुतेऽति चित्रम् ॥८८३॥

क्षेमकृत्—५६६

स क्षेमकृद्विष्णुरिदं वितन्वन्
सर्वस्य पारं च स वेद एकः ।
[1]क्षेमं स जीवाय ददाति[2] गुप्तम्
[3]स्वोकांसि जीवोऽपि करोति तस्मात् ॥८८४॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शिवः—६००

शिवः स विष्णुः स सखा स देवः
स एव लोकान् परितः पिपर्ति ।
शिवोऽग्निरुक्तः स हि पाति विश्वं
स दुर्मतिं कृन्तति हूयमानः ॥८८५॥

श्रीवत्सवक्षाः—६०१

श्रीवत्सवक्षा भगवान् स विष्णु-
र्विश्वं स वक्तीति पुनः पुनश्च ।
सेवध्वमन्यं तमसः परोऽहं
श्रीरस्ति सर्वा मयि गुप्तरूपा ॥८८६॥

श्रीवासः—६०२

श्रीवास एकः स हि सूर्य उक्त-
स्तस्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि यस्मात् ।
तस्मात् स विष्णुर्निजशक्तिमस्यन्
श्रियं पुरुत्रा कुरुतेऽधिविश्वम् ॥८८७॥

श्रीपतिः—६०३

स श्रीपतिर्विष्णुरिदं वितन्वन्
श्रियं स्वयं पाति सना समग्राम् ।
लोकेऽस्ति दृश्यं बहुपुष्पजातं
कस्तच्छ्रियं पाति स एव विष्णुः ॥८८८॥

श्रीमतांवरः —६०४

श्रीमज्जगत् सर्वमिहास्ति दृश्यं
वरीतुमर्होऽस्ति स एव विष्णुः ।
तमाप्तवाचः कवयः पुराणाः
स्तुवन्ति गायन्ति नमन्ति चान्ते ॥८८९॥
श्रीः सन्ति वेदा य उ तान् वृणोति
श्रीमान् स उक्तः स वरः स मान्यः ।
ऋचाऽथ साम्ना यजुषा च नित्यं
तं जागृवांसः कवयः स्तुवन्ति ॥८९०॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीदः—६०५

श्रीदो हि विष्णुर्जगते ददाति
श्रियं सदा भूरिविधामनन्ताम् ।
वने जले विद्युति भेषु चोर्व्यां
स केवलं [1]पञ्चति निष्प्रपञ्चः ॥८६१॥

श्रीशः—६०६

श्रीशोऽस्ति विष्णुः स युनक्ति लोकं
श्रिया विचित्राभरणा च सा श्रीः ।
लोकोऽस्ति तस्मात् प्रपदं विभक्तो
निन्द्येन नन्द्येन [1]तदाश्रयेण ॥८६२॥

श्रीनिवासः—६०७

श्रियः समग्रा निहिता हि सूर्ये
सूर्योऽस्ति विष्णुर्जगदस्ति विष्णौ ।
यथा[1] धनेशाकलकाधिसर्वं
सन् मन्यते स्वामिनि तद्वदेतत् ॥८६३॥

श्रीनिधिः—६०८

स श्रीनिधिर्विष्णुरिहास्ति गम्यः
पदानि यस्मिन् त्रिवृतानि तस्थुः ।
तं श्रीनिधिं ध्यायति तत्त्वविद् यः
स श्रीनिधिः सन् व्रियते सदार्थैः ॥८६४॥

श्रीविभावनः—६०९

श्रियं स विष्णुः प्रपदं विभज्य
गुणेन रूपेण पृथक् च नाम्ना ।
श्रिया विभातं कुरुते च विश्वं
स्वयं श्रिया तत्र विभाति नित्यम् ॥८६५॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीधरः—६१०

स श्रीधरो विष्णुरनन्तशोभः
श्रियञ्च दाधर्ति विचित्रचित्राम् ।
नामानि लोके विविधानि तस्याः
श्रियं स षट्केन बिभर्ति लोकान् ॥८६६॥

श्रीकरः—६११

[1]स श्रीकरो विष्णुरनन्तलोकान्
करोति गर्भे स्वक एव यस्मात् ।
तस्मात् स उक्तः कविभिः पुराणैः
प्रभाकरो भास्कर एव वा सः ॥८६७॥

श्रेयः—६१२

श्रेयो हि विष्णु स उ वास्ति दक्षः
स एव सूर्यः स उ वास्ति यज्ञः ।
स एव लभ्यः स उ वास्ति वाच्यः
श्रेयांसमेनं कवयः स्तुवन्ति ॥८६८॥

श्रीमान्—६१३

श्रीमान् स विष्णुः कुरुतेऽधि सर्वं
न तद्विना श्रीर्भुवनेऽस्ति दृश्या ।
श्रीमान् मनुष्योऽपि भवेत् सुयज्ञो
यज्ञेषु सर्वेषु ततः स एव ॥८६६॥

लोकत्रयाश्रयः—६१४

लोकत्रयं संश्रयते स विष्णु-
र्लोकत्रयं संश्रयते च सूर्यः ।
लोकत्रयं संश्रयते च देही
त्रिलोकयातं मनुते मनश्च ॥६००॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वक्षः—६१५

स्वक्षः स विष्णुर्भुवनानि पश्यन्
हिरण्मयेनाथ रथेन याति ।
स एव चक्षुः सकलस्य लोके
स्तुवन्ति देवाः सुदृशं सदाग्निम् ॥६०१॥

स्वङ्गः—६१६

स्वङ्गो हि विष्णुर्गमयन् स विश्वं
साङ्गैः शुभाङ्गैः कुरुते च विश्वम् ।
स्वाङ्गो हि गीतः कुरुते स्थिराङ्गं
यैः प्राणिमात्रं कुरुते क्रियाः स्वाः ॥६०२॥

शतानन्दः—६१७

शतानन्दः स वै विष्णुस्ते वा ये तदुपासकाः ।
देवा देवगणा वापि सर्वे वा लोकविग्रहाः ॥६०३॥
विश्वे शतानन्दमयेन सृप्तं
नन्दं स विष्णुः सकलाय राति ।
न निर्ऋतिं काङ्क्षति कोऽपि जीवो
वाञ्छन् शतानन्दमयस्य चाङ्कम् ॥६०४॥

नन्दिः—६१८

सूर्यो हि नन्दिः स समृद्ध्यमानो
यथा जनैः खे परिलोक्यते वै ।
विष्णुस्तथा विश्वमिदं समस्तं
समृद्ध्यमानं कुरुते ह्यजस्त्रम् ॥६०५॥

ज्योतिर्गणेश्वरः—६१६

ज्योतिर्गणेशः स रविः स विष्णु-
र्नक्षत्रतेजांस्युदयन् क्षिणोति ।
तथा यथात्मा विरहन् शरीरं
ज्योतींषि खानां परिगृह्य याति ॥६०६॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विजितात्मा—६२०

अयं ह विष्णुः सकलं विजित्य
स्वीये स्वरूपे निदधाति सर्वम् ।
सूर्योऽपि तद्वद्विजितान्तरात्मा
विश्वं समस्तं कुरुते निजान्तः ।।६०७।।

विधेयात्मा—६२१—अविधेयात्मा

सर्वत्र सद्व्याप्तिमयं महेशं
सूर्यं तथा चन्द्रमथापि शुक्रम् ।
आगच्छ तिष्ठेह कुरुष्व वैवं
प्रकाश्यते मर्त्यवरेण वाञ्छा ।।६०८।।

सत्कीर्तिः—६२२

विष्णुः सदा सर्वगुणाभिरामः
सङ्कीर्त्यते स्वात्मतमः प्रमृष्ट्यै ।
मन्त्रैर्व्रतैः सत्यजपैस्तपोभि-
र्नान्यस्ततः[1] कीर्तिमुपैति सत्याम् ।।६०९।।

छिन्नसंशयः—६२३

न संशयः स्थानमुपैति तस्मिन्
यस्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा ।
अयं तथाहं च पदेन विष्णु-
र्व्यक्तोऽस्ति यद्वद् दिवि सूर्य[1] एकः ।।६१०।।

उदीर्णः—६२४

सूर्यो ह्युदीर्णः सकलं हि दृश्यं
नित्यं नयत्यात्मगुणेन नूत्नम् ।
उदीर्य विश्वं कुरुते मनोज्ञं
विष्णाविदं स्यूतमतोऽस्त्युदीर्णः ।।६११।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सर्वतश्चक्षुः—६२५

स सर्वतश्चक्षुरिहास्ति विष्णुः
स विश्वतः पश्यति विश्वमेतद् ।
स विश्वबाहुः स च विश्वतस्पात्
तमेव गायन्ति नमन्ति धीराः ॥६१२॥

अनीशः—६२६

अग्निर्हि विष्णुर्ह्यथवाऽपि सूर्यः
स एव सर्गान्तमिदं समीष्टे ।
न कोऽपि विष्णोरपरोऽस्ति शास्ता
गीतोऽस्त्यतोऽनीशपदेन विष्णुः ॥६१३॥

शाश्वतस्थिरः—६२७

स्थिरो हि विष्णुः स हि शाश्वतो वा
दिवं सनाथं कुरुते चिरस्य ।
तस्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा
संस्थापयन् विश्वमसौ बिभर्त्ति ॥६१४॥

भूशयः—६२८

स भूशयो विष्णुरनन्तशक्ति-
श्चराचरं भूगुणवद्विधाय ।
शेतेऽन्तरासौ भुवनानि जानन्
वपुर्यथात्मा कुरुते क्रियावत् ॥६१५॥

भूषणः—६२९

स भूषणो विष्णुरलङ्करिष्णुः
सूर्यादिभिर्भूषयते ह नित्यम् ।
तथा यथात्मा वपुरिन्द्रियाढ्यं
स्वसत्तया तत्कुरुते प्रभावत् ॥६१६॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भूतिः—६३०

भूतिः स विष्णुः कुरुते कृतं स्वं
सत्तान्वितं सर्वरसं सदास्थम् ।
यतः स भूतिर्न जहाति सत्तां
कार्यञ्च सत्तां न जहाति तस्मात् ॥६१७॥

विशोकः—६३१ अशोकः

विष्णुर्विशोकः कुरुते च सूर्यं
विशोकमग्निं सकलं जगद्वा ।
न शोकमोहौ च तमश्नुवाते
यतः स विद्वान् कविरात्मतन्त्रः ॥६१८॥

शोकनाशनः—६३२

विष्णुर्विशोकः सविनाशनोऽस्ति
शोकस्य तस्माल्लभते प्रसादम् ।
जगत् समस्तं शिशुमात्मसूतं
माता यथा सूर्यमिमं तथा विट् ॥६१९॥

अर्चिष्मान्—६३३

अर्चिष्मानस्ति पूजार्हो विष्णुः सूर्यः सदा शुचिः।
अपरेऽपि ग्रहाः सर्वे पूजामर्हन्ति नैत्यिकीम्॥६२०॥
विष्णुनैतद् यथा व्याप्तं जगत् सर्वं विराजते ।
ग्रहैश्चापि तथा सर्वं विश्वं व्याप्तं विराजते ॥६२१॥

अर्चितः—६३४

विष्णुर्जगत्यां लभतेऽर्चनां स्वां
ततोऽर्चितः स स्तुतिमभ्युपैति ।
तमेव वेदाः प्रणुदन्ति गातुं
देवा नरा वा ऋषयः पुराणाः ॥६२२॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कुम्भः—६३५

कुम्भोऽत्र विष्णुः स उ वापि सूर्यः
सहोऽपि कुम्भः किमु वाक् च कुम्भः।
उशन्ति यं सूरिवराः स कुम्भो
व्याप्तञ्च कुम्भेन विभाति सर्वम् ।।६२३।।

विशुद्धात्मा—६३६

विशुद्धात्मा स एवास्ति विष्णुः सूर्यः पुरातनः।
शुद्धो दधाति विश्वस्मै रत्नानि च धनानि च।।६२४।।

विशोधनः—६३७

विशोधनो विष्णुरमोघशक्ति-
र्विशोधयन् विश्वमिदं समस्तम् ।
प्रत्नं स [1]नूत्नं कुरुते चिराय
तथा यथा स्वापविमुक् [2]सभः स्यात्।।६२५।।

अनिरुद्धः—६३८

अनिरुद्धः स एवास्ति विष्णुः सूर्यः पुरातनः।
स्तूयते जीयते वासौ शत्रुजिद्विश्वबन्धनः[1] ।।६२६।।

अप्रतिरथः—६३९

रथो न कश्चिन्न रथी च कश्चित्
यः स्याज्जगत्यां प्रतिमानभूतः ।
हिरण्ययेनारमता रथेन
पश्यन् स सूर्यो भुवनानि याति ।।६२७।।

प्रद्युम्नः—६४०

स एव विष्णुः किमु वापि सूर्यः
प्रद्युम्नशब्देन नमन्ति तं वा ।
प्रद्युम्न आत्मापि यतः स कायं
पुनः पुनः प्राप्य नवो विभाति ।।६२८।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अमितविक्रमः—६४१

इन्द्रोऽस्ति वेदेऽमितविक्रमेण
नाम्ना प्रगीतः स हि वामितौजाः ।
स एव सूर्यः क्रमतेऽमिते खे
तं योऽतिविक्रामयते स विष्णुः ॥६२६॥

कालनेमिनिहा—६४२

कालनेमिनिहा विष्णुः सर्वं काले नियच्छति ।
तद्यथाक्षगतं चक्रं [1]तं निहन्ति भ्रमत्यपि ॥६३०॥
आकाशे यानि दृश्यन्ते ज्योतिर्बिम्बान्यनेकशः ।
तेषु नक्षत्रसंज्ञानि स्थिरस्थानानि यानि वै ॥६३१॥
गच्छन्तो [1]भानि गृह्णन्ति सततं ये तु ते ग्रहाः ।
सूर्यादियो ग्रहाः सप्त राहुकेतुयुता नव ॥६३२॥

वीरः—६४३

यदत्र विश्वेऽस्ति विचित्रवीर्यं
सर्वञ्च तद्वीरपदेऽस्ति विष्णौ ।
अग्निर्हि वीरो रविरस्ति वीरो
वीरो मनुष्योऽपि जवातिरेकात् ॥६३२॥

शौरिः—६४४

य एव शूरः स हि चात्र शौरिः
स सर्ववीरः सनिता धनानाम् ।
स क्षिप्रधन्वा स विहन्ति शत्रून्
सूर्योऽथवा विष्णुरिहास्ति तर्क्यः ॥६३३॥

शूरजनेश्वरः—६४५

गतौ हि यज्जायत एव तस्मा-
ज्जनोऽस्ति जातो जगदस्ति जातम् ।
तस्मात् प्रधानात् पुरुषात् पुराणात्
स गीयते शूरजनेश्वरोऽपि ॥६३४॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्रिलोकात्मा—६४६

त्रिलोकात्मा स एवास्ति विष्णुः सूर्यः पुरातनः।
स त्रिबन्धुस्त्रिमूर्धा वा पश्यंश्चातति सर्वदा ॥६३५॥

त्रिलोकेशः—६४७

संराजते येन समस्तमेत-
दीष्टे त्रिलोक्याः स्वयमात्मसिद्धः।
विष्णुर्ह वा सूर्य उ वा स एको
विप्रास्तमेकं [1]बहुधा वदन्ति ॥६३६॥

केशवः—६४८

स केशवो विष्णुरिहास्ति सूर्यः
स्वकांशुभिर्विश्वमिदं [2]प्रचष्टे ।
त्रिधातुशृङ्गो दिविषत् स एव
त्रिलोचनोऽसौ स मरीचिमाली ॥६३७॥
एवं हि यः केशवमात्मसंस्थं
नित्यं शुचिं पश्यति हृद्गुहास्थम्।
स वीतशोको विनिहन्ति पापं
तथा यथाग्निर्विदहत्यवद्यम् ॥६३८॥

केशिहा—६४६

इन्द्रः स्वकाश्वैर्गतिमादधानः
सन् केशिहा नाम बिभर्ति लोके ।
अग्निं जलं विद्युतमत्र निघ्नन्
स केशिहा सूर्य इहास्ति दृश्यः ॥६३६॥
कालं स लोके गणनाय युञ्जन्
सरश्मिकः पश्यति विश्वमर्कः ।
[1]जीवोऽपि तिग्मांशुसमश्च देहं
घट्यादिभिः संकलनाय युङ्क्ते ॥६४०॥
स एव वातादिषु जालबद्धं
त्रिनाडिबद्धं च वपुर्निसर्गात् ।
जीवः स्वकार्थाय गतिं दधाति
केशा विचित्राः कृतिमाहुरस्य[1] ॥६४१॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स पुण्डरीकाक्षपदेन वाच्यः
केशीव हृत्तन्त्रमनक्ति गत्या ।
सूतो रथेष्ठोऽपि तथैव लोके
स केशिहाऽश्वान् कशया विनिघ्नन् ।।६४२।।
एवं हि यो वेत्ति स वेत्ति वेदं
लोकं च वा देहमथापि सूर्यम् ।
इन्द्रं च वा केशिहनं च विष्णुं
विश्वे ततं पश्यति विष्णुमेव ।।६४३।।

हरिः—६५०

हरिर्हि विष्णुः सः उ वास्ति सूर्यो
विश्वं समस्तं हरते महौजाः ।
भासा च विश्वं सकलं विभाति
जन्मानि विश्वस्य स वेद विद्वान् ।।६४४।।

कामदेवः—६५१

स कामदेवो भगवान् वरेण्यो
विष्णुर्ह वा सूर्य उतापि चाग्निः ।
काम्यं समस्मै स ददाति नित्यं
तं कामदेवं स्तुतिभिः स्तुवन्ति ।।६४५।।

कामपालः—६५२

कामस्तदग्रे समवर्ततायं
विभुर्विभावा स सखीयते च ।
स सासहिः पृत्सु स एव चोग्रः
स कामपालोऽवतु मां शरण्यः ।।६४६।।

कामी—६५३

कामी स सूर्यः परिपूर्य विश्वं
पिपर्ति कामान् सकलस्य लोके ।
विष्णुर्हि भूत्वा हृदि सन्निविष्टः
कामेन कान्तं कुरुते जगत् सः ।।६४७।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कान्तः—६५४

कान्तिं समापन्न इहास्ति कान्तः
स एव काम्येषु गतश्च कान्तः ।
यं कामये तञ्च करोमि कान्तं
कविं सुमेधामृषिषूत्तमं वा' ।।६४८।।

कृतागमः—६५५

विष्णुर्महान् यो विविधैः स्वरूपैः
स्तोत्रा स्तुतस्तं समुपैति यस्मात्।
तस्मात् स्तुतः सत्कविभिः पुराणैः
कृतागमेनापि पदेन भानुः[1] ।।६४६।।

अनिर्देश्यवपुः—६५६

यदत्र विश्वे परितोऽस्ति दृश्यं
ज्ञानेन वा गन्तुमिहास्ति शक्यम्।
सर्वं स्वरूपं तदिहास्ति विष्णो-
रियान् स वाचा न विधातुमर्हः ।।६५०।।

विष्णुः—६५७

स्थानं न तद्यत्र न विष्णुवासः
स्थानं न तद्यत्र न विष्णुसत्ता।
स्थानं न तद्यत्र न सोऽस्ति विष्टः
स्थानं न तद्यत्तु परं ततः स्यात्।।६५१।।

वीरः—६५८

वीरो हि विष्णुः स हि वास्ति सूर्यो
जनोऽस्ति वा विष्णुगुणेन युक्तः।
व्याप्नोति विश्वं स हि सर्वयातः
सर्वंसहं तं स्तुवते पवित्रम् ।।६५२।।

अनन्तः—६५६

अनन्तशक्तिः कथितोऽत्र विष्णु-
रनन्तशक्तिश्च तथैव सूर्यः ।
अनन्तपारं कुरुते च सान्तं
त्वेषश्चरिष्णुर्दिवमात्मचक्षुः[1] ।।६५३।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धनञ्जयः—६६०

धनञ्जयो विष्णुरनन्तराधा
धनं हि सर्वं जितमस्ति तेन ।
यस्मिन् स्थितः सोऽस्ति धनं तदेव
यथा धनं जीवति काय आहुः ॥६५४॥

ब्रह्मण्यः—६६१

स सर्वधा ब्रह्म बृहत् प्रवृद्धो
विश्वे समस्ते च बृहद्धि सर्वम्।
दृशास्ति दृश्यो रविरूर्ध्वमायन्
जगद्धितायैव चरिष्णुधर्मा ॥६५५॥
ब्रह्मण्य[1] उक्तः कविभिर्विधिज्ञै-
र्ब्रह्मण्य[2] एनं निदधाति यन्त्रे[3] ।
नियन्त्रितो विश्वहिताय[4] गच्छन्
धामानि विश्वानि च वेद देवः[5] ॥६५६॥

ब्रह्मकृत्—६६२

स ब्रह्मकृद् विष्णुरुतापि सूर्यो
ये तत्कृतौ सन्ति च दत्तवाचः ।
स्तुवन्ति तं ब्रह्मकृतं पुराणं
निजार्थसिद्धयैः सकलायुराप्त्यै॥६५७॥

ब्रह्मा—६६३, ब्रह्म—६६४

ब्रह्मा स विष्णुश्च तथाऽस्ति सूर्यो
यः स्तूयते सामभिरुक्थरूपैः ।
यज्ञं च नो वर्धय देव देव!
तवोतिभी रिष्यति नैव मर्त्यः ॥६५८॥

ब्रह्मविवर्धनः—६६५

विवर्धनं विश्वमिदं समस्तं
यतः स्वयं ब्रह्मविवर्धनः सः ।
बीजाच्च वृक्षं कुरुते विवृद्धं
वृक्षाच्च बीजान् कुरुते बहून् सः॥६५६॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
ब्रह्मवित्-६६६

स ब्रह्मविद्विष्णुरुदात्तकाव्यो
धामानि सर्वाणि दधाति गर्भे ।
जानाति वा तानि विधारकत्वात्
स्तुवन्ति तं ब्रह्मविदः पुराणाः ।।६६०।।

ब्राह्मणः—६६७

अग्निः स एको बहुधा समिद्धः
सूर्यः स वा सर्वमिदं स एव ।
उषोऽप्यसौ ब्राह्मण एव भाति
स केतुमान् चित्ररथस्त्रिचक्रः ।।६६१।।

एवं हि यो वेत्ति पदं सुगुप्तं
स ब्राह्मणं वेद पदञ्च विष्णोः ।
विष्णुर्विधाता स पुनश्च धाता
ब्रह्माप्यतो ब्राह्मणशब्दवाच्यः ।।६६२।।

ब्रह्मी—६६८

यो यस्य राजा स्वमदो हि तस्य
ब्रह्मास्ति विश्वं सकलञ्च तस्मिन् ।
ब्रह्मीति तस्मात् स हि विष्णुरुक्तः
स विश्वतो वा परिभूः पुराणः ।।६६३।।

ब्रह्मज्ञः—६६९

विष्णुर्हि विश्वं परितोऽभ्युपेतो
जानाति वृद्धं सकलं स्वकस्थम्[1] ।
ब्रह्मज्ञ उक्तः स कविश्च तस्माद्
विश्वानि देवो वयुनानि विद्वान् ।।६६४।।

ब्राह्मणप्रियः—६७०

ब्राह्मणस्य प्रियो लोके विष्णुः सूर्यः पुरातनः।
तं नमन्ति सदार्चन्ति विश्वञ्च स पृणाति वै।।६६५।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महाक्रमः—६७१

न चास्ति किञ्चिद् भुवि वर्तमानं
महाक्रमो यन्न वशे करोति ।
त्रिधातुरुक्तः स कविः स सूर्यः
स विष्णुरिन्द्रः स महान् स भर्गः ।।६६६।।

महाकर्मा—६७२

महाकर्मा स एवास्ति विष्णुः सूर्यो जनेश्वरः।
तं स्तुवन्ति सदा विप्राःप्राप्तुं तत्पदमुत्तमम्।।६६७।।

महातेजाः—६७३

तेजोऽग्निरुक्तः स समिद्धतेजाः
सूर्यो विभात्येति तमो विलुम्पन् ।
स तेजसां तेज इति प्रतीतः
तेजांसि विष्णुर्हरते समेषाम् ।।६६८।।

महोरगः—६७४

महोरगो विष्णुरुतापि सूर्य
उरोऽन्तरिक्षं स महांश्च तत्र ।
गच्छन् रविः स्यात् स महोरगोऽतो
विष्णुश्च यस्तन्नियमं विधत्ते ।।६६६।।

महाक्रतुः—६७५

महाक्रतुर्विष्णुरनन्तकर्मा
सूर्योऽपि वोक्तः क्रतुमान् महान् सः।
विश्वञ्च यः कर्मसु सन्नियुङ्क्ते
क्षणं विरामं लभते स्वयं नो ।।६७०।।

महायज्वा—६७६

यज्वा महान् विष्णुरुतापि सूर्यो
होता स एवास्ति कविः स वेधाः ।
विद्युद्रथोऽसौ सहसश्च पुत्रः
स्तुतोऽस्ति वेदे स हि सर्वयातः ।।६७१।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महायज्ञः—६७७

महानसौ येन विना न सिध्येद्
यज्ञः स विष्णुः सदसस्पतिः सः ।
स एव सोमो वसुवित् स रैवान्
स वाद्भुतस्तञ्च नमन्ति देवाः ।।६७२।।

महाहविः—६७८

महाहविर्विष्णुरुतापि सूर्यो
विश्वानि यो वा भुवनानि जुह्वद् ।
ऋषिः स होता हविषा पिता नः
स एव [1]विश्वा भुवनानि वेद ।।६७३।।

स्तव्यः—६७६

स्तव्योऽस्ति को विष्णुरुतापि सूर्यो
यतोऽमृतोऽसौ सकलस्य कर्म ।
पश्यन् स्मरन् भूतपतिश्चरिष्णु-
र्वञ्छन् नियच्छन् भुवनानि [1]वेत्ति।।६७४।।

त्यक्त्वाऽमरं यो मनुजो महेशं
नरो नरं स्तौति सहस्रभावैः ।
नष्टः स्वयं स्तोत्रमथापि नश्यन्
वियुज्यते [1]चार्थ्यतमैश्च [2]लिप्स्यैः ।।६७५।।

स्तवप्रियः—६८०

स्तवप्रियो विष्णुरिहास्ति लोके
सूर्यस्तथान्ये च खगाः समस्ताः ।
स्तुतिं स्वकीयामभितो भवन्तीं
श्रुत्वा च वित्त्वा परितः कनन्ति ।।६७६।।
लोकेऽपि यः स्तोत्रशतैः प्रक्लृप्तै-
र्नरो नरं स्तौति शताभिधानैः ।
स्तुत्यः स्तवैः शुद्धतरात्मभावः
प्रीणाति तञ्चार्थ्यतमप्रदानैः ।।६७७।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्तोत्रम्—६८१

स्तोत्रं स्वयं [1]ब्रह्मविवर्धनोऽसौ
स्तोत्रस्वरूपेण [2]जरितृकोशे ।
प्रतिष्ठितः सन् जरितुश्च [3]वाचः
समर्धयत्येव च [4]तन्निशम्य ।।६७८।।

स्तुतिः—६८२

स्तुतिर्हि विष्णुः स हि वास्ति सूर्यो
मर्त्यः स्वकार्यस्य वशं प्रपन्नः ।
स्तुतिं प्रयुङ्क्ते हृदि तं बिभर्ति
तमेव वाचा बहुशो ब्रवीति ।।६७९।।

स्तोता—६८३

स्तोता स विष्णुर्ह्यथवाऽपि सूर्यः
स्तोतुर्हि हृद्देशगतः स्वयं सः ।
अर्थप्रदित्सुः प्रणुदन् प्रवक्तुं
प्रसादमन्वेति निशम्य वाचः ।।६८०।।

रणप्रियः—६८४

रणप्रियो विष्णुरुतापि सूर्यः
प्रकाशयन् द्यां च स एति विश्वम् ।
हृदि स्थितो वा स तमांसि हत्वा
प्रकाशयत्येव कविः सुमेधाम् ।।६८१।।

पूर्णः—६८५

पूर्णो ह विष्णुः स हि वास्ति सूर्यः
स पूर्णबन्धुः सविता सुरत्नः ।
स पूरयत्येव जगत्स्वभाभिः
पूर्णं पदं तस्य बृहद् वदन्ति ।।६८२।।

पूरयिता—६८६

मन्ये पूरयिता विष्णुर्जगत्[1] पूर्णं च मन्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णं सर्वञ्च दृश्यते ।।६८३।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुण्यः—६८७

पुण्यः स विष्णुः स हि वाऽस्तु सूर्यः
पुण्यः पवित्रं स पुनाति विश्वम् ।
तपः पवित्रं तपसा च पूर्णं
विश्वं समस्तं प्रविभाति तस्मात् ।।६८४।।

पुण्यकीर्तिः—६८८

[१]पुण्यकीर्तिः स एवास्ति विष्णुः सूर्यः सनातनः।
तं विप्रासः समिन्धते लब्धुं विष्णोश्च [२]सत् पदम्।।६८५।।

अनामयः—६८६

अनामयो विष्णुरुतापि सूर्यः
सदाऽव्रणो विश्वमसौ पिपर्ति ।
योऽनामयं ध्यायति मुच्यतेऽसौ
मनोविकारादथवान्यरोगात् ।।६८६।।

मनोजवः—६६०

ज्ञानं मनस्तत्र जवो हि यस्य
मनोजवः स कविभिः प्रगीतः ।
ज्ञानेऽस्ति विष्णोरखिलं [१]समाप्तं
जवो न तस्मात् परमस्ति किञ्चित्।।६८७।।
सुनिश्चितं पूर्वत एव विश्वं
[१]मनोजवेनैति सदा प्रणुन्नम् ।
स [२]विष्णुरेको भुवनस्य नाभि-
र्दिवि[३] क्षयो धावति [४]पूर्णबन्धुः ।।६८८।।

तीर्थकरः—६६१

मन्ये तीर्थकरो विष्णुः सूर्यः सर्वे च खेचराः ।
तरन्ति विष्णौ सम्बद्धा विष्णुस्तीर्थकरो मतः।।६८६।।

वसुरेताः—६६२

वसुरेताः स एवास्ति विष्णुः सूर्यः सखा कविः।
यस्मिन्नात्मा समस्तस्य रेतोधो वृषभश्च सः ।।६६०।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वसुप्रदः—६६३

स्थानं ह्यशेषाय ददाति शम्भुः
स्थानाधिपः स्थानपतिश्च सोऽस्ति।
वसुप्रदो वासपतिश्च किं वा
[1]वस्यः स्वयं विष्णुरनन्तकर्मा ॥६६१॥

वसुप्रदः—६६४

विष्णुर्दयालुर्दयते वसूनि
वसुप्रदश्चापि स एव गीतः ।
सखित्वमिच्छन्ति बुधश्च तस्य
स नो वसून्याभरते च यस्मात् ॥६६२॥

वासुदेवः—६६५

यस्मिन्निदं वासमुपैति विश्वं
विश्वे च यो वासमुपैत्यशेषे ।
चरिष्णुरर्को दिवि यात्यनन्ते
स वासुदेवः कथितोऽत्र विष्णुः ॥६६३॥

वसुः—६६६

वसुर्हि विष्णुः स हि वास्तु सूर्य-
स्त्रिविक्रमे वासमुपैति विश्वम् ।
वसुर्हि वासं [1]दयते समस्मै स्तुवन्ति
गायन्ति वसुं वरेण्यम् ॥६६४॥

वसुमनाः—६६७

नूनं वसुमना विष्णुः सूर्यः सत्यस्त्रिविक्रमः।
सर्वं विश्वं समावास्य मनुते कर्मतत्कृतम् ॥६६५॥

हविः—६६८

हविर्हि विष्णुः स जुहोति नित्यं
क्रियाविधौ विश्वमिदं [1]प्रगच्छन्।
स एव होता स हि वास्तु हुत्यो
बिभर्त्ति रूपाणि यतः स एकः ॥६६६॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सद्गतिः—६९९

सदास्ति खे तद्गतिमद् यदस्ति
सूर्यादयश्चापि सता[1] भ्रमन्ति ।
प्रवाहनित्यञ्च जगद् भ्रमत् सत्
स विष्णुरेको भ्रमयत्यशेषम् ॥९९७॥

सत्कृतिः—७००

स सत्कृतिर्विष्णुरनन्तकर्मा
करोति तद् यस्य निमित्तमस्ति।
करोति बीजात् स फलं फलाच्च
बीजं पुनर्विश्वमिदञ्च तद्वत् ॥९९८॥

सत्ता—७०१

चराचरं विश्वमिदं समस्तं
बिभर्ति नूनं निजसत्स्वरूपे ।
षड्भाववैकारिकविश्वमेतत्
परं न सत्ता प्रजहाति सत्ताम् ॥९९९॥

सद्भूतिः—७०२

सत् सर्वकार्येषु विभाति नैजीं
सत्तां पुनस्तन्न जहाति नूनम् ।
सत्ता हि सद्भूतिपदेन बोध्या
सद्भूतिरन्वेति च कार्यमात्रम् ॥१०००॥
कृषीवलः सस्यसुखानुलिप्सु-
र्निमित्तमात्रं त्विह बीजवापे ।
तथैव विष्णुस्तु निमित्तमात्रं
स सत्प्रकृत्या कुरुते च विश्वम् ॥१००१॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सत्परायणः—७०३

यदस्ति सत्तत् क्रमते च सन्तं
स सच्चिदानन्दमयोऽस्ति सृप्तः ।
लोकेऽपि विद्वांसमुपेत्य दक्षं
सम्भान्ति सर्वाणि च साधनानि ।।१००२।।

महाबुद्धिर्महावीर्यो विष्णुरेको हि केवलः ।
[1]तपसोऽभीद्धयोगेन [2]व्यज्यानक्ति च सत्पदम् ।।१००३।।

शूरसेनः—७०४

स शूरसेनो भगवान् मनस्वी
बध्वापि विश्वं कुरुते स्वतन्त्रम् ।
तं ज्ञाननेत्राः प्रपदं समीक्ष्य
स्तुवन्ति विष्णुं क्षपयन्ति पापम् ।।१००४।।

ये शूरसेनस्य यथातिसूक्ष्मं
ज्ञानं जगत्याञ्च प्रतिष्ठमानम् ।
पश्यन्ति ते वह्निमुपास्य यन्त्रे
कुर्वन्ति यन्त्रं गतिमत् सुबद्धम्[1] ।।१००५।।

यदुश्रेष्ठः—७०५

मन्ये यदुश्रेष्ठ इहास्ति सूर्य
आत्मापि सूर्यः स विभुश्च सूर्यः।
काये यदुश्रेष्ठमतश्च "हृत्" स्यात्
विष्णुस्तु यातूनतिशय्य शेते ।।१००६।।

सन्निवासः—७०६

स सन्निवासो भगवान् वरेण्यो
विष्णुः स्वयं तिष्ठति सत्यधर्मा ।
चराचरे मर्त्यधियाप्यचिन्त्ये
प्रवाहनित्यं जगदादधाति ।।१००७।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एव हि ये पूतधियो हि धन्या
जपन्ति किं वा तमु राधयन्ति ।
ते सन्निवासं भगवन्तमेकं
पश्यन्ति नित्यं हृदये वसन्तम् ॥१००८॥

किं वच्मि मर्त्याः ! मम सत्प्रयासे
गङ्गामृते[1] दोषविनाशशक्ते ।
भाष्ये निमज्यात्मधियो विशोध्य
विष्णुं सदा पश्यत यात शान्तिम् ॥१००६॥

सुयामुनः—७०७

सुयामुनो विष्णुरतर्क्यरूपः
क्षिणोति स्वस्मिन्निति कार्यजातम् ।
रात्रौ नरोऽशेषमथोपरत्य
सकारणं ज्ञानमनाश्च शेते ॥१०१०॥

भूतावासः—७०८

स विष्णुरेकः स्वधिया विभाव्य
जगत्प्रक्लृप्यात्मनि तन्निवास्य ।
निमित्तहेतुर्जगतोऽद्वितीयः
शेते समायो जगदीश आद्यः ॥१०११॥

नित्यो हि जीवः प्रकृतिश्च नित्या
संयोज्य शिल्पीव करोति देहान् ।
विचित्र वर्णाकृतिभिर्विभक्तान्
नमन्ति नम्राः कवयोऽत्र विष्णुम् ॥१०१२॥

कालं प्रसूतेरथ गर्भशय्यां
पृथक्पृथक्शोऽथ विधाय चायुः ।
आवासितं भूतमयं विधत्ते
जगत् समस्तं सविता मनस्वी ॥१०१३॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वासुदेवः—७०६

स वासुदेवः सकलं वसानः
स वा निवासोऽस्ति च भूतयोन्याः।
स सर्वकस्मै च ददाति सर्वं
वस्त्वस्य यद्यत् समपेक्षितं स्यात् ॥१०१४॥

देवो हि दानात् स वरेण्य उक्तो
वासुर्हि वासं स ददाति यस्मात् ।
तं वासुदेवं प्रणमन्ति देवा
याचन्ति[1] तञ्चापि समीप्सितं स्वम् ॥१०१५॥

स वासुदेवो वसुदान[1] उक्तो
[2]वह्निर्हि वा विश्वमिदं समिध्य ।
करोति वासाय समग्रमेतद्
यथार्हमिष्टेन च संयुनक्ति ॥१०१६॥

सर्वासुनिलयः—७१०

सर्वासुनिलयः शम्भुः सर्वं कृत्वा जगद्वशे ।
सर्वाधारः स्वयं प्राणो जगतीं व्याप्य तिष्ठति ॥१०१७॥

अनलः—७११

मन्येऽनलं सर्वगतं हि विष्णुं
न तस्य शक्तिं ह्युपहन्तुमीशः ।
न कोऽपि वा भूषयिताऽस्ति तस्य
निमित्तभूतः स दधाति विश्वम् ॥१०१८॥

दर्पहा—७१२

स दर्पहा सर्वगतः स्वयम्भू-
र्दर्पं ददात्येव स विश्वकस्मै ।
दर्पं च हर्षं किमुताथ मोहं
स एव हन्तीति विनिश्चितं मे ॥१०१९॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दर्पदः—७१३

विष्णुर्हि रूपेण युनक्ति विश्वं
सत्येन तञ्चाऽपि युनक्ति युक्त्या।
न तं विना रूपमिहास्ति चन्द्रे
मन्ये न शुक्रे स हि दर्पदोऽतः ।।१०२०।।

अदृप्तः—दृप्तः—७१४

दृप्तः शम्भुरदृप्तो वा स्वभावं नातिवर्तते।
यथाबीजगुणं कृत्वा नियच्छन् विश्वमेजति।।१०२१।।

दुर्धरः—७१५

स दुर्धरो विष्णुरचिन्त्यरूपः
स्वात्मानुरूपञ्च जगद्विधाय ।
स्वं दुर्धरत्वं विविधं विचष्टे
तं दुर्धरं पूतधियो नमन्ति ।।१०२२।।

अपराजितः—७१६

परो न यस्यास्ति समो बलेन
रूपेण किं वा पर एव नास्ति ।
तस्माद्वदन्त्येव तमाप्तवेदा
विष्णुं न केनापि जितं कदाचित् ।।१०२३।।

विश्वमूर्तिः—७१७

स्थानं न तद् यत्र न वर्तते ''यत्''[१]
तद्दर्शकं विस्मितवद् विधत्ते ।
विद्वान् सदा विश्वगतञ्च विष्णुं
निजात्मवत् पश्यति वीतशङ्कः ।।१०२४।।
शरीर आत्मा हि यथा ह्यदृश्यो
जीवो न केनापि दृशास्ति दृष्टः ।
तथापि निर्वक्तुमहंधिया तं
मर्त्यो यथाशक्ति वचांसि यौति[१] ।।१०२५।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महामूर्तिः—७१८

यावान् हि यस्तस्य च तावती स्यात्
छाया महामूर्तिपदेन विष्णुम् ।
गायन्ति पश्यन्ति कथानकेषु
शृण्वन्ति तं चोपचरन्ति तज्ज्ञाः ॥१०२६॥

दीप्तमूर्तिः—७१६

मर्त्यो यथा गुह्यतमानि कर्तुं
गुप्तं प्रदेशं कुरुते प्रयत्नात् ।
विष्णुर्न तद्वत् स तु दीप्तमूर्तिः
सर्वत्र सर्वञ्च करोति दीप्रम् ॥१०२७॥

अमूर्तिमान्—७२०

नैवंविधैवास्ति च तस्य मूर्ति-
रित्थं विनिश्चेतुमिदं प्रवृत्तम् ।
अमूर्तिमान्नाम च तस्य विष्णोः
स एव सर्वत्र गतोऽस्त्यमूर्तः ॥१०२८॥

अनेकमूर्तिः—७२१

विश्वं हि विष्णुः परिगृह्य सर्वं
विभिद्य तत् तत्र च वर्तमानम् ।
एकं हि सन्तं बहुधा तमाप्ता
अनेकमूर्तिं परिभाव्य तस्थुः ॥१०२६॥

अव्यक्तः—७२२

अव्यक्तमाहुर्मुनयस्तमक्तं
व्यक्तं पुनस्तञ्च [1]विभक्तमाहुः ।
तथा यथा व्यक्ततमोऽत्र सूर्योऽ-
व्यक्तस्वरूपेण[2] जगद् बिभर्ति ॥१०३०॥

शतमूर्तिः—७२३

एको रसोऽर्कप्रभवः पृथिव्यां
विभिद्यते सोऽत्र च पाकभेदात् ।
यथा तथाऽयं परियातविश्वो[1]
विष्णुर्निजं[2] मूर्तिशतैर्व्यनक्ति ॥१०३१॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शताननः—७२४

शताननो विष्णुरिहामुखो वा[1]
तथैव बोध्यं स सहस्रशीर्षा ।
मुखं सदेकं बहुरूपभक्तं
[2]त्वष्टारमाम्नाति ततं हि विश्वे ।।१०३२।।

यथा स विष्णुर्भुवनं जजान
तथा स विष्णुर्बहुधा बभूव ।
[1]दिव्यानिवाण्डाज्जलजांश्च सोऽण्डात्
धरेव योनीर्जनयत्यनेकाः ।।१०३३।।

अहं हि मन्ये महिमानमस्य
शताननस्यैकरसस्य कल्पात् ।
प्रक्लृप्य सर्वं स दधार सर्वं
तेभ्यो ददात्येव च भोजनानि[1] ।।१०३४।।

एकः—७२५

कः स विष्णुः सकलं विजन्य
पितेव तञ्चैति स [1]एकसंज्ञः ।
[2]वापो यथा याति च गर्भधिं स्वां
न चैककालेऽस्ति गतिर्द्वयोऽतः. ।।१०३५।।

नैकः—७२६

विश्वं जनित्वा स विभुर्विशिष्टः
नैकं करोत्यात्मगुणानुरूपम् ।
समानपित्रोरपि जायमानः
पृथग् व्यनक्त्येव सहोदरात् स्वम् ।।१०३६।।

सवः—७२७

सवं हि देवस्य पुरातनस्य
गृणाति देवी किमु वाऽथ सर्वे ।
गृणन्ति देवाः किमु मित्रवर्गः
किं वार्यमा किं वरुणः सजोषा ।।१०३७।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
निश्चायिता ज्ञानविधिः स विष्णु-
विश्वं जनित्वा न करोति मोहम् ।
यतो ह्यमोघः स पुनर्मनस्वी
काव्यं जगत् सान्तमिदं करोति ।।१०३८।।
सर्वं हि वो व्याप्य जगत् समस्तं
तज्जीवयच्चेतनवद् विधत्ते ।
तस्मिन् हि वै प्रीतिमुपैति विश्वं
न तद्विना भाति मृतं वपु र्वा ।।१०३९।।

कः—७२८

आभा शरीरे प्रबलं हि भाति
काव्येन जीवेन समर्ध्यते सा ।
तथैव विश्वं प्रपदं वसानः
कः कान्तिमद्विश्वमिदं विधत्ते ।।१०४०।।

किम्—७२९

विचित्रचित्रं यदिहास्ति विश्वे
दृश्यं तथा ज्ञानदृशा च गम्यम् ।
सर्वत्र तत्रास्ति स वर्तमानः
किं किं कुतो वेति च तत्र गुप्तः ।।१०४१।।

यत्—७३०

यदस्ति विष्णुः स इहास्ति विश्वे
तस्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा ।
यदेव यस्मिन् हि पदस्थवाच्यं
तदेव तस्मिन् पदतोऽस्ति गम्यम् ।।१०४२।।

तत्—७३१

ततं जगत्तेन ततं हि मन्ये
तस्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि तद्वत् ।
गर्भो यथा मातरि गुप्त आस्ते
ततोऽस्ति माता तदिहास्ति विष्णुः ।।१०४३।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पदमनुत्तमम्—७३२

विश्वं हि सर्वं पदनीयमेकं
तस्य त्रिधा स्यूतमिहास्ति कर्म ।
यो वेत्ति सूत्रं किमु सूत्रसूत्रं
स [1]ब्राह्मणं वेद[2] महच्च विष्णुम् ।।१०४४।।

लोकबन्धुः—७३३

स लोकबन्धुर्भगवान् मनस्वी
बध्नाति युक्त्या च ततं समस्तम् ।
न तत्र रज्जुर्न च दृश्यमन्यत्
स केवलस्तत्र निगूढकर्मा ।।१०४५।।

लोकनाथः—७३४

नाथन्ति लोकास्तमु लोकनाथं
युनक्ति लोकान् पुनराशिषा सः ।
तस्यैव भासाऽथ भिया च भीत-
स्तमेव लोकोऽत्र सदा प्रणौति ।।१०४६।।

माधवः—७३५

स माधवो विष्णुररं विधूय
यथायथं ज्ञानविभागभक्तम् ।
विश्वं विधायात्मनि गुप्तरूपं
प्रकाशते माधव एव सृप्तः ।।१०४७।।

भक्तवत्सलः—७३६

भक्तादिमद् वत्सलनामविष्णु-
र्भागं विधत्ते सकलस्य लोके।
सस्नेहवाचञ्च ददाति तस्मै
तथा यथा वाचमुनत्ति[1] माता।।१०४८।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुवर्णवर्णः—७३७

सुवर्णवर्णो भगवान् वरेण्यो
विष्णुः स्वयं राजति वर्णमात्रे।
त्वष्टा जगत्त्वक्षति भिन्नरूपं
ग्रहाः निमित्तं [1]पृथुलोचनानाम्।।१०४६।।

हेमाङ्गः—७३८

हेमाङ्गसंज्ञो भगवान् स विष्णु-
श्चन्द्रादिसर्वं गमयत्यजस्रम्।
याता यथा स्वात्मपदं प्रपित्सु-
र्विवर्धते मार्गगतांशयातैः ।।१०५०।।

वराङ्गः—७३९

जनैर्वराङ्गोऽस्ति सदा वरेण्यो
विष्णुर्यथा जीवितदेहजीवः ।
जीवेऽपयातेऽस्यति तं नृसङ्गो
वरा गतिस्तञ्च यतो जहाति।।१०५१।।

मनोज्ञगात्रोऽथ मनोज्ञकर्मा
युवा युवत्या व्रियते मनुष्यः ।
तस्माद् वरो विष्णुसमो जगत्या-
माप्नोति पूजास्तुतिभोजनानि।।१०५२।।

चन्दनाङ्गदी—७४०

यदत्र विश्वे गतिमत् प्रसन्नं
तत्तस्य तस्मिन्निति वा च बोध्यम्।
स सच्चिदानन्दमयोऽत्र विष्णुः
स्वशक्तिमद् विश्वमिदं विधत्ते ।।१०५३।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वीरहा-७४१

स वीरहा विष्णुरिदं समस्तं
जगत् समृद्धं कुरुते जलेन ।
[1]इरासहायः स विहन्ति मेघान्
पर्जन्ययोनिर्जलमेव विश्वे ॥१०५४॥

विषमः—७४२

स विष्णुरेको विषमः पुराणः
करोति विश्वं विषमं स्वभावात् ।
तमान्विते ते विषमं प्रवृत्ते
सम्पद् विपच्चापि जगत् प्रसृप्ते ॥१०५५॥

शून्यः—७४३

शून्यो हि विष्णुर्विदधाति खाक्तं
विश्वं स्वयं तत्र च लीयते सः ।
गर्भाशयः स्तत्रभवेऽस्ति शून्यः
शिशुञ्च शून्यं न जहाति शून्यम् ॥१०५६॥

घृताशीः—७४४

विष्णुर्घृताशीः स्वगुणेन विश्वं
घृताशिषा युक्तमयं विधत्ते ।
सूर्यो घृताशीरनलो घृताशी-
वैश्वानरोऽग्निश्च तथा घृताशीः ॥१०५७॥

अचलः—७४५

चलं हि सर्वं यदिहास्ति दृश्यं
स्वकञ्च धर्मन्न चलं जहाति ।
कर्ताऽचलो ह्यस्य यतः स विष्णु-
र्धीरोऽचलं तं प्र पदं हि नौति ॥१०५८॥

चलः—७४६

या विश्वमात्रे गतिरस्ति सक्ता
तदात्मभूतश्चलकर्मवायुः ।
वायुं चलं यः कुरुते मनस्वी
चलः स विष्णुः स्तुतिमेति [1]वातः ॥१०५९॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
अमानी—७४७

अमानिविष्णुर्नहि [1]मानगोचरो-
ह्यमानिविष्णुर्नहि [2]मानगोचरः ।
अमानिविष्णुर्नहि मातुमर्ह्यते
नरेण कल्पान्तवयः समेयुषा ।।१०६०।।

मानदः—७४८

स मानदो मानशतानि दत्ते
द्यतीव वा मानशतानि विष्णुः ।
परस्परं मानमियर्त्ति सर्वं
परस्परं वा च [1]विकर्षतीति ।।१०६१।।

मान्यः—७४९

मान्यः स विष्णुर्भुवने शयानः
स मेधयाऽन्यान् कुरुते ह्यधस्तात्।
स्तुवन्ति साम्ना स्तुतिकर्मदक्षाः
तमेव चार्चन्ति च पूजनीयम् ।।१०६२।।

लोकस्वामी—७५०

स्वामी हि लोकस्य परात्परोऽसौ
स एव विष्णुर्वितनोति सर्वम् ।
तथा यथा [1]स्वात्मवशी शरीरं
स्वैश्वर्यमात्रेण करोति मान्यम् ।।१०६३।।

त्रिलोकधृक्—७५१

त्रिलोकधृग् विश्वमिदं समस्तं
भवद् भविष्यत् किमु वापि भूतम्।
स्वज्ञानमात्रे नियतं विधार्य
पात्रं यथापो निहितं बिभर्ति ।।१०६४।।

सुमेधाः—७५२

विष्णुः सुमेधाः स हि सत्यमेधा
व्यनक्ति विश्वं प्रपदं तमेव ।
तमेव देवं वरुणं तथाग्निं
प्रजापतिं वायुमथापि मत्वा ।।१०६५।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
मेधाभिलाषी निजदोषमृष्ट्यै
यथार्हमार्गञ्च गुरूपदेशात् ।
लब्ध्वा व्रतान्याकलयन् समेति
मेधां सुमेधामुत सत्यमेधाम् ।।१०६६।।

मेधजः—७५३

स मेधजो विष्णुरनेकनामा
मेधेषु यज्ञेषु विराजमानः ।
स्वकं स्वरूपं विविधं व्यनक्ति
तं मेधजं तत्त्वविदः स्तुवन्ति ।।१०६७।।

धन्यः—७५४

धन्यो हि सूर्यः स हि विष्णुरुक्तः
स स्तूयतेऽनन्तविभेदभक्तः ।
यदर्थकामोऽर्थयते तमर्थी
तथाविधार्थेन स तं पिपर्ति[१] ।।१०६८।।

सत्यमेधाः—७५५

स सत्यमेधा भगवान् वरेण्यः
सत्यः स विष्णुर्न जहाति धर्मम् ।
यथाविधं यद्रचितं हि पूर्वं
तथाविधं तद्रचयन् समेति ।।१०६६।।
अमोघ उक्तः स हि विश्वकर्मा
स सत्यधर्मा स च सत्ययोनिः ।
मेधापि तस्मात् कथितास्ति सत्या
तस्येति लोकेऽपि तथैव दृश्या ।।१०७०।।

धराधरः—७५६

धराधरो विष्णुरनेकशक्तिः
सर्वं जगद्धारयतीति मन्ये ।
तथा यथा भारवहं वपुश्च
जीवोऽविकारी धरते सहर्षम् ।।१०७१।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेजोवृषः—७५७

तेजोवृषो विष्णुरिदं प्रकल्प्य
करोति सर्वं स्वगुणानुरूपम् ।
तेजो जलं तेज इहास्ति वाग्निः
सूर्यो नरो वौषधिपश्च तद्वत्[1] ।।१०७२।।

द्युतिधरः—७५८

विष्णुर्हि लोकं स्वगुणानुरूपं
करोति चित्रं द्युतिमप्रमेयम् ।
तथा यथा देहगतो हि जीवो
वपुर्दधात्यात्मसमानदीप्रम् ।।१०७३।।

सर्वशस्त्रभृतांवरः—७५९

शस्त्रं जगत्यां यदिहास्ति दृश्यं
मूलं तु तस्यास्ति स एव विष्णुः।
रक्षार्थमेवं व्यवहारसिद्ध्यै
स प्राणिनः शस्त्रभृतो विधत्ते ।।१०७४।।

प्रग्रहः—७६०

स प्रग्रहो विष्णुरनन्तभेदं
जगद् विरच्यापि [1]मनोऽनुबद्धम् ।
[2]असङ्गमात्रः स [3]मनोग्रहेण
प्रगृह्य विश्वं नयते [4]विदिक्षु ।।१०७५।।

निग्रहः—७६१

स निग्रहो विष्णुरमोघवर्त्मा
निगृह्य विश्वं नयते यथावत् ।
सूते स [1]जन्यञ्च विहन्ति मर्त्यं[2]
सर्वं स्वतन्त्रं कुरुते निगृह्णन् ।।१०७६।।

व्यग्रः—७६२

व्यग्रः स विष्णुः स्वयमग्रधर्मा
व्यग्रञ्च विश्वं तनुते स सर्वम्।
व्यग्रोऽस्ति जीवो निजलक्ष्यलब्ध्यै
सूर्यादयो व्यग्रतमाश्च तस्मात्।।१०७७।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नैकशृङ्गः—७६३

स नैकशृङ्गो भगवान् वरेण्यो
विष्णुः ससर्जाखिल भेदभिन्नम्।
शृङ्गं सदेकं द्विविधं विभज्य
स हस्तशृङ्गं मनुजं करोति ।।१०७८।।
नखी तथा चैकशफी न शृङ्गी
दन्ती च वा सूकर एष लोके ।
शुण्डा करिण्यां थुहनं तथोष्ट्रे
विभक्तलीलं विधुनोति विश्वम्।।१०७६।।

गदाग्रजः—७६४

गदाग्रजो विष्णुरनेकरूपः
प्रजाः सिसृक्षुः पुरुधा ससर्ज ।
वदत्सु वाणीमधिजायतेऽसौ
गच्छत्सु यातोऽस्ति च जातपूर्वः।।१०८०।।

चतुर्मूर्तिः—७६५

सोऽग्निश्चतुर्मूर्तिरचिन्त्यशक्तिः
स एव विष्णुः स उ वास्ति सूर्यः।
बध्नाति विश्वं ह्यभितोऽत उक्तो
विष्णुश्चतुर्बाहुरमोघवीर्यः ।।१०८१।।
सोऽग्निश्चतुर्व्यूहपदप्रसिद्धः
संव्यूह्य विश्वं गमयत्यजस्रम् ।
यथा शरीरी सकलं शरीरं
वृण्वान एत्यात्ममनोऽर्थ्यमाप्तुम्।।१०८२।।
चतुर्गतिश्चापि स विष्णुरेको
गन्तुं चतस्रश्च दिशः करोति ।
एकः स्वयं सन् चतुरात्मभूतो
विष्णुर्हि विश्वं विभिनत्ति भेदैः ।।१०८३।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पृथक् पृथग् योनिषु वर्तमानं
चतुष्कसंख्यासु विचित्रकासु ।
विष्णुश्चतुर्भावपदप्रसिद्धम्
त्रिधा विभज्याकलते च विश्वम् ।।१०८४।।
स एवात्मगतं वेदं वेदञ्चापि यथार्थतः।
चतुर्भेदसमापन्नं जानाति नात्रसंशयः ।।१०८५।।

एकपात्—७७२

विष्णुर्हि लोके स्वत एव सिद्धः
स्वकानि गन्तव्यपदानि याति ।
नापेक्षतेऽन्यं [1]मनुजोऽपि तद्वत्
[2]जीवात्मबन्धुः क्रमते [3]क्रियायाम् ।।१०८६।।

समावर्त्तः—७७३

विभाति यस्मिन्नुदितो ह सूर्यो
व्यवस्थया वा पुनरेति यस्य ।
यो वा समावर्तयतीह चक्रं
विश्वस्य वन्द्यः स हि विष्णुरुक्तः।।१०८७।।

निवृत्तात्मा—७७४

विष्णुर्निवृत्तात्मपदेन सिद्धः
करोति विश्वञ्च निवर्तमानम् ।
प्रवर्तते यः स निवर्तते वा
तस्मात् स्मरन् तं प्रभुमात्मगूढम् ।।१०८८।।

दुर्जयः—७७५

यो दुर्जयो यत्र च दुर्जयत्वं
तत्रास्ति विष्णुः स्वबलं दधानः ।
नरो हि योऽधीत्य जगत् जगत्यां
तनोति कृत्यानि स दुर्जयः स्यात्।।१०८९।।

दुरतिक्रमः—७७६

अतिक्रमो दुःखमिहास्ति विष्णोः
तथा यथा राजविधानभङ्गः ।
दुःखाम्बुधौ सर्वजगन्निमज्जे-
दत्याक्रमेच्चेन्निजवर्त्म सूर्यः ।।१०९०।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विष्णुर्हि मूलं सकलस्य लोके
जीवो हि मूलं वपुषो जगत्याम् ।
तथा हि मूलं सविता क्रियाया
अतिक्रमे दुःखमियात् समग्रम् ।।१०६१।।

दुर्लभः—७७७

स दुर्लभो विष्णुरनन्तरूपो
मृल्लोष्ठवल्लब्धुमिहास्त्यशक्यः ।
तं दुर्लभं विश्वसृजं सुधीरा
मन्यन्त आत्मानमिवात्मसंस्थम् ।।१०६२।।

दुर्गमः—७७८

स दुर्गमो विष्णुरनन्तकर्मा
विश्वं करोत्यात्मगुणानुरूपम्[1] ।
ऋतस्य दृश्यो महिमा विचित्र-
स्तत्कर्म दृष्ट्वापि गतिर्न तत्र ।।१०६३।।

सूर्यस्तथानन्तविकर्त्त एवं
वपुर्जहद् दुर्गम एव जीवः ।
न तद्गतौ मर्त्यगतिः कदाचित्
[1]सूर्यो गतिं स्वां स्वयमाह मर्त्यम् ।।१०६४।।

दुर्गः—७७९

दुर्गः स विष्णुः कथितः पुराणैः
सूर्योऽपि दुर्गः कथितस्तथैव ।
दुर्गस्य कर्मापि न चाशुबोधं
गतिश्च दुर्गास्ति तथैव भानोः ।।१०६५।।
एवं हि यो वेत्ति स वेत्ति विश्वं
दुर्गं स विष्णुं किमु वाऽपि सूर्यम् ।
वित्त्वा स्वकान्तःसुखमेत्यपूर्वं
विसंशयः स्तौति तमेव नित्यम् ।।१०६६।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दुरावासः—७८०

दुरावासो वरेण्यो यः स विष्णुः सविता च सः ।
स ज्येष्ठः स च वा श्रेष्ठः, तं स्तुवन्ति नमन्ति च ॥१०९७॥

दुरारिहा—७८१

दुरारिहा विष्णुरयोनिजन्मा
सर्वं जगत्यां सुलभं करोति ।
नरोऽपि तं चानुनयन् स्वभावे
हत्वा दुरारिं सुलभं [1]सदैति ॥१०९८॥

शुभाङ्गः—७८२

विष्णुः शुभाङ्गो ह्यभवत् सदाऽसौ
विष्णुर्यथापूर्वमकल्पयत्तम् ।
जीवः शुभाङ्गोऽङ्गति देहसक्तः
स मे शुभाङ्गोऽस्तु सदार्चनीयः ॥१०९९॥

लोकसारङ्गः—७८३

स लोकसारङ्गपदावबोध्यो
विष्णुः सनात् सारवदाप्तुमर्हः ।
सारं विगृह्णन् क्रमते च सूर्यः
स लोकते विश्वमनन्तशक्तिः ॥११००॥

सुतन्तुः—७८४

विष्णुः सुतन्तुः स तनोति रम्यं
विश्वं सुयज्ञं विततं महान्तम् ।
दिनोदयास्तैः प्रतिवस्तु रम्यं
सर्वत्र तन्तुं कुरुते विचित्रम् ॥११०१॥
सिरा मनुष्येषु च तन्तुवत्ता
लतासु तन्तुस्तु ततो विभाति ।
ग्रहेषु राशिर्मणिसूत्रवत् स्यात्
सुतन्तुरूपाः प्रवहन्ति नद्यः ॥११०२॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवं हि यो वेत्ति सुतन्तुमर्थ्यं
विष्णुं शयानं सकलेऽत्र तन्त्रे ।
स एव तं पश्यति सर्वदृष्टि-
र्न चक्षुषा पश्यति तं सुचक्षुः ॥११०३॥

तन्तुवर्धनः—७८५

विश्वं ततं तेन यतः स एव
तद्वर्धनः सर्वमिदञ्च वेत्ति ।
कुतः प्ररूढं क्व नु चान्तमस्य
स जन्मिनां वेद च [1]भूतभव्ये ॥११०४॥

एवं हि यो वेत्ति सनातनं तं
[1]सूर्यस्य कर्तारमपीह विष्णुम् ।
स एव सूत्रस्य च वेद सूत्रं
[2]यस्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा ॥११०५॥

इन्द्रकर्मा—७८६

स इन्द्रकर्मा भगवान् वरेण्यो
दाधार भूमिं स उ वा दिवञ्च ।
अजीजनच्चापि स सूर्यमग्र्यं
स वोषसं, तञ्च नमन्ति सर्वे ॥११०६॥

महाकर्मा—७८७

महाकर्मा स एवास्ति विष्णुरुक्तः [1]सनातनः ।
मनुष्योऽपि विदित्वा तं तादृशो भवति ध्रुवम् ॥११०७॥

कृतकर्मा—७८८

कृतं हि यत्तेन करोति तत्पुनः
स एव नान्यः क्षमते च तद्वत् ।
[1]सूर्यं कृतं दर्शयतीह भूयो
न नूतनस्तेन विसृज्यतेऽतः ॥११०८॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कृतागमः—७८६

कृतागमो विष्णुरनन्तबोधो
ज्ञानं जनेभ्यः प्रददत्र नित्यम् ।
कृतं पुरा यत् कुरुते तथा तद्
यथागमं स्वं कुरुते [1]खरांशुः ॥११०६॥

उद्भवः—७६०

स उद्भवो विष्णुरनन्तकर्मा
विश्वं सदोत्थाय करोति नूनम् ।
मर्त्योऽपि कर्माण्यनुसञ्चिकीर्षुः
करौ स्वकावुद्यमनाय युङ्क्ते ॥११११०॥

सुन्दरः—७६१

स सुन्दरो विष्णुरनन्तरूपो
योनीः समग्रा विविधं दृणाति।
सुखात एवास्ति रथः सुखाय
योनिः प्रतीकास्ति रथं चिकीर्षोः॥११११॥

सुन्दः—७६२

विष्णुर्हि सुन्दः स उनत्ति भूमिं
सूर्यो हि मूलं पयसः प्रपाते ।
मर्त्योऽपि लोके निजमर्थ्यमाप्तुं
तमेव गायन् करणान्युनत्ति ॥१११२॥

रत्ननाभः—७६३

स रत्ननाभो भगवान् वरेण्यो
लोके समुद्रे विदधाति रत्नम् ।
स रत्नयोनिः [1]स्त्रियमेकमात्रं
रत्नप्रसूत्यै कुरुते सुनाभिम् ॥१११३॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
एवं हि यो वेत्ति च रत्ननाभं
लोके ततं रत्ननहञ्च विष्णुम् ।
स रत्नचक्षुः सकलं हि रत्नं
पश्यन् श्रिया नैव विमुच्यतेऽतः ।।१११४।।

सुलोचनः—७६४

सुलोचनो विष्णुरिदं दधानः
करोति सूर्यञ्च सुलोचनं सः ।
जगत् प्रपश्यन्नुत दर्शयंश्च
सनातनो[1] याति यदाप्रमत्तः ।।१११५।।
मथ्नाति यो ज्ञानपयोधिमग्र्यं
वेदं, स वेद्यं लभते च वेदात् ।
वेदो यतो ज्ञानमयात् प्रसूत-
स्तस्मात् सदास्थं स दधाति वाच्यम् ।।१११६।।

अर्कः—७६५

अर्चन्ति यं सोऽर्क इहास्ति विष्णुः
सूर्योऽथवा सोऽग्निरुत प्रचेता ।
सदार्थिनो ह्यर्थ्यमभिस्तुवन्ति
प्रभुर्न तस्माद् [1]'घञ'कर्तरीह ।।१११७।।

वाजसनः—७६६ (वाजसनिः—वैदिकपाठः)

विष्णुर्हि वाजं सनतीति बोध्यं
सूर्यो वृषो वाजसनिश्च मर्त्यः ।
एवं हि यो वेत्ति स वेत्ति विश्वं
दाता भवन् वाजसनित्वमेति ।।१११८।।

शृङ्गी—७६७

शृङ्गं हि नूनं ज्वलतोऽस्ति नाम
ते वा मयूखा रविरस्ति तद्वान् ।
अग्निर्विभक्त्या विविधात्मयोगै-
र्जगत् स्वभावेन भिनत्ति तस्मात् ।।१११९।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जयन्तः—७९८

विष्णुर्जयन्तो वशयत्यशेषं
सूर्योऽपि [1]तस्माद् वशयत्यजस्त्रम्।
विश्वं तथा विश्वगतञ्च सर्वं
सूर्यो हि राजा जगतश्चरिष्णोः ।।११२०।।
एवं हि यो वेत्ति जयन्तमग्र्यं
विष्णुं स सर्वं जयतीति बोध्यम् ।
यस्यास्ति सव्ये भगवान् जयन्तः
किं शत्रवस्तस्य नरस्य कुर्युः ।।११२१।।

सर्वविज्जयी—७९९

स सर्ववित्पूर्वपदो जयीशो
विश्वं सनात् [1]सत्यमना यथावत्।
व्यवस्थया न्यस्य तदन्तमित्वा
स्वाङ्कस्थवद्वेत्ति जिगीषुरेतत् ।।११२२।।

सुवर्णबिन्दुः—८००

सुवर्णबिन्दुः कथितो ह सूर्यः
खेऽनन्तपारे कणवद्विभान्तः ।
तथैव दृश्यास्त्वितरे ग्रहाश्च
खं ब्रह्म विष्णुः स बृहन्महत् सः।।११२३।।

अक्षोभ्यः—८०१

विकाररूपं हि जगत् समस्तं
विष्णु सदाऽक्षोभ्य इहास्ति सर्गात्।
क्षोभ्यः कथं सोऽत्र भवेद् विकारै-
स्तस्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा ।।११२४।।

सर्ववागीश्वरेश्वरः—८०२

स सर्ववाक्पूर्वपदेश्वरो यो
विभाति विष्णुर्विततः पुराणः ।
अग्निर्हि वाचामधिदेवताऽस्ते
सोऽग्निर्व्यनक्त्यात्मबलैः पृथक् ताः।।११२५।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एवं हि यो वेत्ति स वेत्ति वाचा
गुप्तं रहस्यं [1]करणस्य भेदात् ।
अग्नेः [2]समास्थापनभेदभेदाद्
[3]बलाबलं चापि [4]भिनत्ति वाचम् ।।११२६।।

महाह्रदः—८०३

महाह्रदो विष्णुरमोघकर्मा
करोति सर्वं सुविचार्य विश्वम् ।
शुष्येद्धरेयं यदि नोदधिः स्यात्
कुक्षिर्न चेत् स्याद्वपुरत्र[1] शुष्येत् ।।११२७।।
महाह्रदो विष्णुरमोघकर्मा
करोति विश्वं बहुसाधनाप्तम् ।
महाह्रदं सोऽम्बुनिधिं विधत्ते
शुष्येन्न भूः सूर्यखरांशुपातैः ।।११२८।।
यथान्तरिक्षे निदधाति सोऽभ्रं
तथा शरीरे कुरुते च कुक्षिम् ।
स स्वोदरं वै कुरुतेऽन्तरिक्षं
शब्दोऽप्यतोऽव्यक्त इतोऽस्ति सृप्तः।।११२९।।

महागर्तः—८०४

महागर्तो महाकाशो यत्रस्थो वीक्षते जगत् ।
सूर्यो यत्र च लीनो वा दृश्यते चक्षुषा तथा।।११३०।।
महागर्तं सनादाहुर्विष्णुं विश्वविभाविनम् ।
यस्मिन्नस्तोदयौ याति भ्रमन् [1]सूर्योऽपि नित्यशः।।११३१।।

महाभूतः—८०५

विष्णुर्महाभूत इहास्ति गीतः
स पञ्चभूतैः कुरुते महद्भिः ।
जगन्महत्तच्च चराचरं यत्
स्वयं महाभूतगुणे न लीनः ।।११३२।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महानिधिः—८०६

महानिधिर्विष्णुरिहास्ति गीत-
स्तस्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा ।
यस्मिन्ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा
महान् स लोके महतां निधित्वात् ।।११३३।।

कुमुदः—८०७

विष्णुर्हि लोके कुमुदः प्रसिद्धः
सोमोऽथवा सूर्य उतापि मर्त्यः ।
शब्दायमानो मुदमेति यस्मात्
तस्मात्तडिच्छब्दमुपैति चाभ्रे ।।११३४।।

कुन्दरः—८०८

स कुन्दरो विष्णुरहं ब्रुवाणो
दधाति कुन्दं पुरुरूपरत्नम् ।
स सर्वकस्मै च ददाति तत्तद्
यद्यच्च यस्यास्त्यभिवाञ्छनीयम् ।।११३५।।
स कुन्दरो नाम विदार्य भूमिं
स आत्मशक्त्या कुरुते समुद्रम्।
स एव बुद्धिं जरितुर्विशोध्य
सुमेधसं तं कुरुते ह विष्णुः ।।११३६।।

कुन्दः—८०९

कुन्दो ह विष्णुः सविता ऋजीषः
स कोर्विशुद्ध्यै कुरुते च वृष्टिम्।
स्तोतुश्च हृत्स्थं हरते स पापं
तमेव कुन्दं प्रणमन्ति [1]कुन्दम् ।।११३७।।

पर्जन्यः—८१०

पर्जन्यरूपो भगवान् ह विष्णुः
पर्जन्यरूपो भगवान् स सूर्यः ।
पर्जन्यरूपोदकवाहको वा
पर्जन्यनाम्ना स्तुतिमेति सर्वम्।।११३८।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पावनः—८११

स पावनो विष्णुरमर्त्यकर्मा
पुनाति विश्वं विविधप्रभेदैः ।
स एव सूर्ये स हि वास्ति वायौ
जले स्थले वा पविता स एव।।११३९।।

अनिलः—८१२

इलो न यस्यास्त्यनिलः स्वयं स[1]
स वास्ति सर्वेलकविश्वविष्टः ।
स्वयं समग्रं कुरुतेऽनिलं वो[2]
दिनाधिपो वैलयते समग्रम् ।।११४०।।

अमृताशः—८१३

स वामृताशो भगवान् वरेण्यः
सूर्योऽमृताशो जलमापिपासुः ।
अग्निर्घृताशः पवनो घृताश-[1]
स्तथामृताशीह जगच्च सर्वम् ।।११४१।।

अमृतवपुः—८१४

लोकेऽस्ति वन्द्योऽमृतवर्ष्म विष्णु-
र्वन्द्याश्च सर्वेऽमृतवर्ष्मवित्ताः ।
सनातनः सूर्य इह प्रसिद्धः
वपुश्च विष्णोरिदमस्ति विश्वम्।।११४२।।

सर्वज्ञः—८१५

विष्णुर्हि सर्वज्ञ इहास्ति गीतो
विश्वस्य सर्वाणि [1]वनानि यानि।
तस्मिन् ह तिष्ठन्ति चलाचलानि
सर्वज्ञभावाय च कल्पते ना ।।११४३।।

सर्वतोमुखः—८१६

सर्वतो हि मुखं तस्य व्याप्तं द्यौरिह दृश्यते ।
तत्र यान्ति खगाः सर्वे मुखे जिह्वा चला यथा ।।११४४।।
गृहीतञ्च जगत्तेन, मुखे दन्तग्रहा यथा ।
न चलन्ति यथा स्थानाच्चलन्ति च यथेहितताः ।।११४५।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुलभः—८१७

विष्णुर्हि लोके सुलभः पुराणः
सूर्योदयो वा सुलभाः सनाथे ।
पुरोहितोऽग्निः सुलभश्च लोके
प्रार्थ्योऽस्ति मन्ये सुलभः स एकः ।।११४६।।

सुव्रतः—८१८

स सुव्रतो विष्णुरमोघशक्ति-
र्नियच्छतीदं सकलं व्रतेन ।
यद्भीषया चापि सदागतिर्वा
सूर्यो वशीवोदयमेत्यजस्त्रम् ।।११४७।।

सिद्धः—८१६

सिद्धः स विष्णुः कुरुते च सिद्धं
विश्वं सुपूर्णं नियमानुबद्धम् ।
यथोप्तबीजा पृथिवी तथैव
बीजोपजीव्यानि [1]समाप्तुमीर्ते ।।११४८।।

शत्रुजित्—८२०

स शत्रुजिद् विष्णुरनेकरूपो
निहन्ति वृत्रं स च मेघ उक्तः ।
विघ्नापहारं स ददाति शृङ्गं
गोभ्यो नखान् वा स नखिभ्य ईशः ।।११४६।।

एवं हि यः शत्रुजितं महान्तं
जानाति सर्वत्र गतञ्च विष्णुम् ।
स एव विघ्नान् परिहृत्य शेते
यथानृणी याति च गाढनिद्राम् ।।११५०।।

शत्रुतापनः—८२१

शत्रुतापन उक्तोऽसौ, विष्णुर्दर्भः सना [1]शुचिः ।
दर्भः सूर्यगुणो यस्माद् घर्मे दर्भो हि हृष्यति ।।११५१।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

न्यग्रोधः—८२२

न्यग्रोधनामा भगवान् ह विष्णु-
यर्था स्थितं विश्वमिदं बिभर्ति ।
सूर्यो धृतस्तेन रुणद्धि विश्वं
न्यग्रोधवृक्षोऽपि रुणद्धि शाखाम्।।११५२।।
न्यग्रोधवृक्षो बहुमूल एष
चिरं हि तिष्ठन्न्यग्रोहतीति ।
सन्दृश्यतेऽस्मान्न्यग्रोधमेनं
रुधेः समानं न्यग्रोधमाहुः ।।११५३।।

उदुम्बरः—८२३

उदुम्बरो विष्णुरुदेति नित्यं
लोकस्य दृश्योऽस्ति न संशयोऽतः।
उषाः प्रसूनेन समास्ति तस्य
लोके च पुष्पाणि फलान्यतः स्युः।।११५४।।

अश्वत्थः—८२४

अश्वत्थमाहुः कवयो ह विष्णु-
मश्वत्थमाहुः सुधियो हि सूर्यम् ।
अश्वत्थमाहुः सुनिरूढमूलं
वृक्षं तथा तां प्रकृतिं सुपर्णाम् ।।११५५।।
अश्वत्थमेनं विविधप्रकारं
विद्वान् हि यो वेत्ति विमुक्तशङ्कः ।
स एव तं विष्णुमथापि सूर्यं
वृक्षं त्वजां पश्यति सर्वयाताम् ।।११५६।।

चाणूरान्ध्रनिषूदनः—८२५

चाणूरान्ध्रनिषूदनः स भगवानिन्द्रोऽथवा स स्मृतः,
तं सूर्यं तमु वाग्निमुग्रयशसं तं वा सनाद् भास्करम्।
तं हंसं तमु वा सुपर्णमुरगं तं वा रथेष्ठं गुरुम्,
गायन्तीह विशुद्धचित्तकवयो वेदेऽस्ति येषां गतिः।।११५७।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सहस्राचिः—८२६

मन्ये सहस्रार्चिरिहास्ति विष्णुः
सूर्योऽथवाग्निः स उ सर्वविष्टः ।
रूपैः स्वकैः स्वं पुरतो विधत्ते
विपश्चितोऽयं न तु मूढबुद्धेः ॥११५८॥
अतोऽस्ति गीतः स सहस्रमूर्तिः
स विश्वरूपोऽस्ति च नैकरूपः ।
सहस्रशृङ्गः स सहस्रबाहुः
सहस्रपात् सोऽस्ति सहस्रशीर्षा ॥११५६॥
एवं हि यो वेत्ति सहस्रदीप्तिं
स एव जानाति विभुं वरेण्यम् ।
तमेव देवाः शिरसा नमन्तो
यजन्ति मन्त्रैर्हविषा यथेष्टम् ॥११६०॥
विष्णुः सहस्रार्चिरनन्तरश्मिः
शिल्पी च तद्रश्मिमिह प्रगृह्य ।
विभिन्नयन्त्रेषु नियुज्य विश्वे
गन्धानिहाप्नोति ततो विभिन्नान् ॥११६१॥

सप्तजिह्वः—८२७

स सप्तजिह्वोऽग्निरसौ च सूर्यः
स एव विष्णुः स उ सप्तरश्मिः ।
सोऽग्निर्हि देवान् वहते हवींषि
तन्नामनुन्नानि यजद्भिरग्नौ ॥११६२॥

सप्तैधाः—८२८

सप्तैधाश्च स एवाग्निः सूर्यो विष्णुर्यमोऽर्यमा ।
सप्ताश्वः सप्तहोता वा सप्तास्यः स हि वा स्मृतः ॥११६३॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सप्तवाहनः—८२६

सप्ताश्वविष्णुः स्वरथं प्रविष्टः
पश्यत्यशेषं स वपूंषि तक्षन् ।
यो वेद गात्रं स हि वेद वेदं
सप्ताश्वरश्मिः कथितः स सूर्यः ।।११६४।।

अमूर्तिः—८३०

अमूर्तिरग्निः स हि विश्वविद्वा
स एव होता स उ रत्नधामा ।
स एव सर्वत्र विभिन्नरूपः
स्वयं ह्यमूर्तिः कुरुते च मूर्तम् ।।११६५।।
आत्मा ह्यमूर्तिर्वहते च मूर्तं
गात्रं यथा नाम तथाभ्युपैति ।
विष्णुर्ह्यमूर्तिः सकलं च विश्वं
वहन् तथा नामभिरुच्यते सः ।।११६६।।

अनघः—८३१

अघो हि दोषः स न तत्र भर्गे
ध्यायन्त्त्यतस्तं सवितारमुग्रम् ।
व्यपाययेन्नो दुरितानि देवो
यतोऽनघः 'सः' स हि विष्णुरस्मात् ।।११६७।।

अचिन्त्यः—८३२

अचिन्त्यमेवं मुनयस्तमाहु-
र्विष्णुं सुपर्णं कविमग्निमर्कम् ।
दाधार यो द्यां पृथिवीं दृढाञ्च
कश्चिन्तयन् तस्य लभेत पारम् ।।११६८।।

भयकृत्—८३३

विष्णुर्हि लोके भयकृत्[1] पुराणो
विष्णुर्हि लोके भयकृत्[2] पुराणः ।
भयं बलिष्ठात् स हरेच्च तेज-
स्तेजःक्षये कुप्यति वायुरूर्ध्वम् ।।११६९।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भयनाशनः—८३४

भयं हि सर्वस्य हृदि स्थितं यत्
तन्नाशयत्येव स विष्णुरेकः ।
स विश्वतः पाति बलं प्रयच्छन्
जीवं सुदुःस्थञ्च विरूपसंस्थः[१] ॥११७०॥

अणुः—८३५; बृहत्—८३६

अणुर्हि विष्णुः स हि सर्वयातः
शब्दोऽपि रवस्थोऽस्ति च सर्वयातः ।
तडिच्च नूनं स्तनथुं विधत्ते
सूर्येरिताणुं विततं व्यनक्ति ॥११७१॥

बृहत् स विष्णुः स हि सर्वविष्टो
बृहत् स्वधर्मेण विधत्त एतत् ।
यो वेद सूत्रस्य च सूत्रभूतं
विष्णुं बृहद् वेत्ति जगत् स विज्ञः ॥११७२॥

कृशः—८३७

कृशो हि विष्णुः स तनूकरोति
तथा यथा तस्य सुखाय यत् स्यात् ।
चतुष्प्रकारां स वितत्य सृष्टिं
तदन्तराविष्ट इहास्ति तष्टा ॥११७३॥

स्थूलः—८३८

स्थूलो हि विष्णुः स दधाति सर्वं
स्थूलञ्च सर्वं स्थितिमेति तस्मिन् ।
यथास्ति खं सर्वगतञ्च तस्मिन्
सूर्यादयः स्पर्शमियन्त्यजस्रम् ॥११७४॥

गुणभृत्—८३९

विष्णुर्हि लोके गुणभृत् पुराणः
गुणैर्विभक्तं विषमस्वभावैः ।
विश्वं मनो वा प्रतिजन्तुनिष्ठं
स्तुवन्ति तं भिन्नगुणानुबद्धाः ॥११७५॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निर्गुणः—८४०

स निर्गुणो विष्णुरलिप्त एको
धामानि सर्वाणि च वेद गत्या ।
गुणा न तं क्षोभयितुं समर्थाः
स वा गुणातीत इहास्ति सूर्यः ।।११७६।।

महान्—८४१

विष्णुर्महान् पूज्यतमश्च विष्णुः
सूर्यो महान् पूज्यतमश्च सूर्यः ।
अग्निर्महान् पूज्यतमश्च सोऽग्निः
मनीषिणस्तञ्च तथा स्तुवन्ति ।।११७७।।

अधृतः—८४२

[1]खगोऽसहायो दिवमेत्यशङ्कः
[2]खगोऽसहायो दिवमेत्यशङ्कः ।
यस्तक्षकस्तक्षति तं [3]सुपर्णं
स सर्वगो विष्णुरिहाधृतोऽस्ति ।।११७८।।

स्वधृतः—८४३

सूर्यो हि विश्वे स्वधृतस्तथायं
स्वयन्धृतः खे च खगो यथास्ति।
खगे यथा शक्तिमयोऽस्ति जीवः
सर्वत्र विष्णुः स्वधृतस्तथास्ति ।।११७६।।

स्वास्यः—८४४

स्वास्यो विभुर्विश्वविभूतिशाली
दत्ते समस्मै च समां स आस्याम्।
समानजातीयगणे स विष्ट्वा
स्वास्यः स्वयं स्वास्यमिह प्रणौति।।११८०।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्राग्वंशः—८४५

प्राग्वंश उक्तः स हि विष्णुरेकः
सूर्यः स वा विष्णुरिलां दधानः ।
प्राची हि सा दिग् भुवनेऽस्ति रूढा
सूर्योदयो लग्नमियर्त्ति यत्र ।।११८१।।
कालो हि सूर्यो गणनापि चार्कात्
स्वेष्टञ्च सर्वत्र पृथक् पृथक् स्यात्।
इष्टेन हीनो विफलस्तथा स्यात्
वन्ध्या सुसूषूः क्षयते यथायुः ।।११८२।।

वंशवर्धनः—८४६

विष्णुर्हि लोके वत वंशवर्धनो
गुप्तं स दृश्यं कुरुते च वर्धनः ।
हिरण्यगर्भः पतिरस्य तस्थुषो
व्यनक्ति तत्तद् यदु तस्य गर्भगम्।।११८३।।

भारभृत्—८४७

स भारभृद् विश्वमसंख्यरूपं
बिभर्ति विष्णुः स हि भूरिभारः ।
नोत्सादमन्वेति न शीर्यते वा
सनात् सनाभिर्वहते ह चक्रम् ।।११८४।।

कथितः—८४८

विष्णुर्हि लोके कथितः पुराण-
स्तस्यान्तमाप्नोति न वाग् वचोभिः।
तस्मात् सनादेव च वर्तमाना
वागस्ति वक्तुं प्रतिजन्तुनिष्ठा ।।११८५।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विष्णुर्हि लोके कथितः पुराण-
स्तस्यान्तमाप्नोति न वेदवाणी ।
तस्मात् सनात् सा कथितं तदेव
वाग् यस्यतीहागमवस्तु वक्तुम् ॥११८६॥

यथास्ति शश्वन्निजशक्तिसिद्धो
विष्णुस्तथा खानि च शक्तिमन्ति ।
सिद्धानि सिद्धं गमयन्त्यजस्रं
जीवं सनात्तञ्च बुभुत्सुमन्तः ॥११८७॥

योगी—८४६

योगी स विष्णू रथयोगयुक्तो
योगी स विश्वं न वियौति मार्गात्।
वपुस्तथैवास्ति च योगयुक्तं
सर्वायुरन्वेति च तद्धि जीवः ॥११८८॥

योगीशः—८५०

सर्वं हि मन्ये यदिहास्ति दृष्टं
योगेन युक्तञ्च विभाति तत्तत् ।
यस्तस्य बन्धुः स हि वात्र नाम्ना
योगीश उक्तः सविताथ विष्णुः ॥११८९॥

सर्वकामदः—८५१

स सर्वकामदो विष्णुर्यथाकामाभिसंस्तुतः ।
स्तोत्रे बुद्धिं प्रदायाशु, तं प्रीणात्यर्थकामिनम् ॥११९०॥

आश्रमः—८५२

स आश्रमो विष्णुरिहास्ति सिद्धः
श्रमस्य दायं विभजत्यवश्यम् ।
ते लब्धदायाः सुखिनः स्वयोनौ
दायं यथाकाममथो चरन्ति ॥११९१॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लोकेऽपि दायं श्रमजं मनुष्यो
दादाति मर्त्याय स वा पशुभ्यः ।
एवं हि नित्यं स गभस्तिमाली
रात्रिं करोत्याश्रमणाय नित्यम् ॥११६२॥

रात्रिः कफस्तत्र तमः स्वभावा-
न्निद्रास्ति वा श्लेष्मतमोऽनुसृष्टा ।
दिनं श्रमायास्ति निशाऽश्रमाय
दायो निशा तत्र दिनं श्रमश्च ॥११६३॥

श्रमणः—८५३

स एव विष्णुः श्रमणस्तपस्वी
श्रमेण दाधार दिवं धरां च ।
तपः श्रमो वास्त्युभयोः समानः
सन्तापयन् द्यां क्रमते रविश्च ॥११६४॥

क्षामः—८५४

क्षामोऽस्ति विष्णुः सकलाप्तविश्वो
विश्वञ्च वा क्षाममिहास्ति सर्वम् ।
वक्तुर्विवक्षावश एव सर्वं
स्थाल्यां पचाम्यापचते च [1]सैव ॥११६५॥

सुपर्णः—८५५

विष्णुः सुपर्णः स हि वास्तु सूर्यः
सोऽग्निः स वा मेघ उतास्तु पक्षी ।
तमेव मित्रं तमुवाच दिव्यं
तं वा गरुत्मन्तमुदाहरन्ति ॥११६६॥

वेदोऽस्ति काव्यं स हि शब्दरूपो
जगच्च काव्यं तदिहास्ति दृश्यम् ।
कर्ता द्वयोरस्ति सुपर्ण एकः
स एव वाच्यं वचनञ्च वेद ॥११६७॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वायुवाहनः—८५६

वायुवाहन उक्तोऽसौ, लोके विष्णु रविश्च सः ।
शकुनिः स सुपर्णो वा, स वा वायुदलः स्मृतः ॥११९८॥

धनुर्धरः—८५७

"धनुर्धरो विष्णुरनन्तशक्ति-
र्धनुर्दधानो दिवमाविवेश ।
दृश्यं धनुः सूर्यकृतञ्च तस्य
नेत्रे धनुर्धारयतस्तथैव" ॥११९९॥

धनुर्वेदः—८५८

धनुर्हि लब्ध्वा स दधाति सर्वं
गवादिकानां धनुरस्ति शृङ्गम् ।
सिंहादिहिंस्रस्य नखादिरूपं
धनुश्च मर्त्यस्य सुबुद्धिरत्र ॥१२००॥

दण्डः—८५९

दण्डः स विष्णुर्दमयत्यशेषं
यथाव्यवस्थं नयते पुरुत्रा ।
तमेव दण्डं प्रणमन्ति धीराः
सूर्यं तथा विष्णुमुरुप्रगाथम् ॥१२०१॥

दमयिता—८६०

विष्णुर्हि विश्वं स्ववशे विधत्ते
तृन्नन्त[1] एषोऽथ दमोऽथ दण्डः ।
विघ्नं विहन्तुं सबलोऽबलो वा
यथाबलं यस्यति[2] नौति[3] तं वा ॥१२०२॥

दमः—८६१

दमो हि सर्वत्र विराजमानः.
क्रियासु सर्वं स नियम्य युङ्क्ते ।
तमेव विष्णुं दममत्र वै ग्रहा
नमन्ति सर्वे परिधौ भ्रमन्तः ॥१२०३॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अपराजितः—८६२

विष्णुर्हि लोकेऽस्त्यपराजितः सखा
मनोऽपि लोकेऽस्त्यपराजितं सखा ।
सखापि लोकेऽस्त्यपराजितः सखा
सखाऽस्ति चात्मा यदि नापराजितः[1] ।।१२०४।।

सर्वसहः—८६३

विष्णुर्हि सर्वं सहते पुरुत्रा
स एव गां वापि दिवं तथा च ।
स एव दाधार चरं स्थिरं वा
तस्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा ।।१२०५।।

नियन्ता—८६४

विष्णुर्नियन्ता स यमः प्रदिष्ट-
स्तेनैव यन्त्रा नियतं समस्तम् ।
सर्गात् स्वकक्षां क्रमते यथार्क-
स्तथा शरीरे हृदयं नियन्तृ ।।१२०६।।

नियमः—८६५

सर्वं निबद्धं नियमे हि विष्णौ
यथा शरीरेऽङ्गगणं निबद्धम् ।
तथा च विष्णौ क्रमते निबद्धं
स्तब्धं च विश्वं निखिलं हि तस्मिन् ।।१२०७।।

यमः—८६६

यमो नियन्ता स रविः स विष्णु-
र्व्याप्नोति विश्वं स्वमयूखभासा ।
तस्मिन् स्थितं विश्वमिदं विभाति
विष्णुं रविं वा प्रणमन्ति तस्मात् ।।१२०८।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सत्त्ववान्—८६७

स सत्त्ववान् विष्णुरनन्तगर्भः
स्वसत्तया विश्वमिदं बिभर्ति ।
तथा यथा देहमिमं ह देही
देहो न तस्यान्तमियात् कदाचित्।।१२०६।।

सात्त्विकः—८६८

स सात्त्विकः सत्यजवः स्वयम्भूः
सत्त्वेन युक्तं कुरुतेऽत्र विश्वम् ।
सत्त्वं स्वकञ्चार्हति दृश्यलोके
सत्त्वार्हमेतज्जगदस्ति सर्वम् ।।१२१०।।

सत्यः—८६९

सत्यः कविः काव्यमिदं चकार
दृश्यं सदालङ्कृतमेव तस्य ।
न तत्र मोहो न विकारभावो
द्रष्टा पुनर्मुह्यति नौति तञ्च ।।१२११।।

सत्यधर्मपरायणः—८७०

सऽयेनोत्तभिता भूमिः, सत्त्येनोत्तभिता च द्यौः ।
विष्णुरस्ति स गेयो यः, सत्यधर्मपरायणः ।।१२१२।।

अभिप्रायः—८७१

अभिप्रायः स सूर्योऽस्ति विष्णुर्वा स विभुः कविः ।
नानारूपधरं मर्त्या अभिप्रायं नमन्ति तम् ।।१२१३।।

प्रियार्हः—८७२

विष्णुः प्रियार्हः स जगत्प्रसिद्धः
प्रियाणि धामानि स चैति नित्यम्।
प्रियं प्रियार्हाय जनो ददाति
प्रियं स लब्ध्वा मनुते स्वपूजाम् ।।१२१४।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अर्हः—८७३

अर्होऽस्ति विष्णुर्बहुधा विभक्तः
सर्वं करोत्यात्मगुणेन युक्तम् ।
अर्होऽस्ति सः[१] सर्वमिहास्ति चार्ह्यं
परस्परं लोकसृतस्तथार्हः ।।१२१५।।

प्रियकृत्—८७४

विष्णुर्हि लोके प्रियकृत् पुरुत्रा
प्रियं करोत्येव समस्तजन्तोः ।
स्तोतारमप्येष करोति युक्तं
यष्टीहया वा च हविः प्रणुन्नम् ।।१२१६।।

प्रीतिवर्धनः—८७५

प्रीतिवर्धन उक्तोऽसौ, विष्णुः सूर्योऽग्निरर्यमा ।
तं स्तुवन्ति बृहद्वाग्भिर्यथा वाञ्छाप्तिलिप्सवः ।।१२१७।।

विहायसगतिः—८७६

विहायसगतिर्विष्णुः, सूर्यो विश्वमनाः कविः ।
गतिं ददाति सर्वस्मै, यथाखं यस्य युज्यते ।।१२१८।।
तस्यानुकरणं लोके, वीनां खेऽव्याहता गतिः ।
विमानानि च मार्त्यानि, यान्त्यायान्ति विहायसे।।१२१९।।
विहायसगतिं विष्णुं, यः स्तौति ज्ञानचक्षुषा ।
स शक्नोति गतिं कर्तुं, प्राणायामपरायणः ।।१२२०।।

ज्योतिः—८७७

ज्योतिर्हि विष्णुः स च सर्वविष्टः
सूर्यादिकेष्वात्मततिं विचष्टे ।
तस्योपजीव्येष्वपि तस्य दीप्ति-
श्चक्षुर्यथा पश्यति दृश्यमात्रम् ।।१२२१।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सूर्यो हि वा ज्योतिरसौ च वह्निः
सूर्यं यमं चाहुरमेयमिन्द्रम् ।
छाया यथा च्छायिनमेव याति
तथैव सर्वत्र विभज्य चोह्यम् ।।१२२२।।

सुरुचिः—८७८

यद्यद् विशुद्धं सुरुचीति बोध्यं
तद्विष्णुसूर्येन्दुकृतञ्च सर्वम् ।
व्याप्नोति सर्वं सुरुचिर्हि विष्णुः
सूर्योऽपि तस्मात् सुरुचिश्च चन्द्रः ।।१२२३।।

हुतभुक्—८७९

विष्णुर्हि लोके हुतभुक् प्रसिद्धः
सोऽग्निः स वा यज्ञसमिद्धतेजाः ।
वैश्वानरो वास्ति स वास्ति सूर्यो
दावानलो वा स हि वाडवो वा ।।१२२४।।

विभुः—८८०

विभुर्हि विष्णुः स च वापि सूर्यः
कविः स वाग्निः प्रथमः स वोषाः ।
स एव सर्वत्र विभुः प्रसृप्तः
स भाति विश्वे विबभूव चैकः ।।१२२५।।

रविः—८८१

रविर्हि विष्णू रविरस्ति सूर्यः
सोऽग्निः स वा सर्वगतः स मूलम् ।
विश्वस्य शब्दस्य च जन्तुमात्रे
वायूत्थसंघर्षणजस्य चापि ।।१२२६।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विरोचनः—८८२

विरोचते विश्वमिदं समस्तं
विरोचमानेन विभिन्नरूपैः ।
बिभ्रच्च नामानि परश्शतानि
विष्णू रविश्चात्र विभात एवम् ।।१२२७।।

सूर्यः—८८३

सूर्यः सृषूभ्यां क्यपि चास्ति सिद्ध-
स्तस्य क्रियाभिश्च जगत्समाप्तम्।
विशेषणं सूर्यनिमित्तकं यत्
तत् स्वार्थवद्[1] विश्वमिदं विधत्ते।।१२२८।।

सविता—८८४

सर्वं जगत्तस्य यदस्ति राधो
विभक्तरूपं सविता प्रसूते ।
प्रसूत एषोऽप्युषसः स्वयञ्च
सुवर्णविन्दोरिव दृश्यमानः ।।१२२९।।

रविलोचनः—८८५

लोकेऽस्ति विष्णू रविलोचनाख्यः
स लोचते विश्वमतोऽर्कनेत्रः ।
ज्येष्ठं ब्रुवन्तीह सनातनं तं
विज्ञा नमन्त्यत्र सहस्त्रकृत्वः ।।१२३०।।

अनन्तः—८८६

अनन्तनामा भगवान् स विष्णुः
करोत्यनन्ताध्वविवर्ति विश्वम् ।
नरश्च नान्तं लभते हि तस्य
सूर्यादयोऽतन्ति सदात्मपारे[1] ।।१२३१।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हुतभुक्—८८७

लोकेऽस्ति विष्णुर्हुतभुक् प्रसिद्धः
सूर्योऽग्निरापः पृथिवी मरुच्च ।
स्तोत्रा प्रदत्तानि हवींषि सद्यो
भोक्तृस्वरूपे परियन्ति तानि ॥१२३२॥
यस्यास्ति या या स्तुतिमार्गरूढा
वाञ्छा स तां तां मनुजस्य भुङ्क्ते।
वाञ्छानुरूपञ्च फलं प्रदातुं
ददाति तस्मै धिषणां च सत्याम् ॥१२३३॥
मर्त्योऽपि तद्वद्धुतभुग्भविष्णु-
र्ददाति वाञ्छ्यानि यथेप्सितानि ।
स्वशक्तिगर्भाणि च सर्वकस्मै
[1]दातार मग्र्यं प्रपदं नमस्यन् ॥१२३४॥

भोक्ता—८८८

भोक्तास्ति विष्णुर्हुतभुक् स एव
यथाभिलाषं हुतमस्ति यद्यत् ।
तत्तत् स भुङ्क्ते विविधस्वरूपः[1]
नाम्ना[2] शतैश्चात्र स एव गीतः ॥१२३५॥

सुखदः—८८९

विष्णुर्हि लोके सुखदः प्रसिद्ध
इन्द्रोऽथ वज्री वृषभः स एव ।
स एव लोकाय जलं ददाति
समुद्रवृष्टिस्रवणैर्यथर्तु ॥१२३६॥

सुखं शरीरेऽस्ति चित[1] समग्रं
रथं शरीरं सुषिरं कृतं तत् ।
कर्मानुरूपं जनुषे[2] पृथक्शो
ददाति मन्ये सुखदोऽस्ति विष्णुः ॥१२३७॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नैकजः—८६०

स नैकजो विष्णुरिहास्ति सूर्यो
नवो नवो चन्द्रमसा सहैति ।
शिशू अमू क्रीडनतत्परौ तौ
स्वतेजसा विश्वमिदंविभातः ।।१२३८।।

अग्रजः—८६१

सूर्योऽग्रजो दृश्यदृशास्ति दृश्ये
ज्येष्ठः स वा लोकवचःप्रसिद्धः ।
आत्मा पृथक् पूर्वभवः शरीरात्
स जायते वा म्रियते न कर्हि ।।१२३६।।

अनिर्विण्णः—८६२

अनिर्विण्णः स एवास्ति, विष्णुः सूर्यः स्वयम्प्रभुः।
स्त्रोतांसि च स्त्रवन्त्येव, जगच्चातो विचारवत्[1] ।।१२४०।।

सदामर्षी—८६३

सदामर्षी स एवास्ति, विष्णुः सूर्यः सनातनः ।
तद्गुणञ्च जगत् सर्वं, सदामर्षि वपुर्यथा ।।१२४१।।

लोकाधिष्ठानम्—८६४

लोकाधिष्ठानमस्त्यर्को, विष्णुर्ब्रह्मादिनामधृत् ।
सति तस्मिन् स्थितं सर्वं, जीवे वर्ष्म[1] स्थितं यथा।।१२४२।।

अद्भुतः—८६५

सूर्योऽद्भुतः शाश्वतिकोऽथ विष्णुः
सदास्तिमानक्षिपथन्न याति ।
यथा जनः सन्नपि नैव दृश्यो[1]
लब्धान्तरश्चास्ति तथात्र सूर्यः[2] ।।१२४३।।

सनात्—८६६

सनात् स सूर्यः स युवा स इन्द्रः
स वास्तु विष्णुः स सखा स उग्रः।
स एव शूरः स महाननीडः
सनात्तथात्मास्ति जगत् सनाच्च ।।१२४४।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सनातनतमः—८६७

सनातनो विष्णुरुतापि सूर्यः
सनाद्दिनं नक्तमुषाः सनाच्च ।
सनाभवं जन्म जरा मृतिश्च
सनादयं याति जगत् प्रपश्यन् ।।१२४५।।

कपिलः—८६८

सूर्यो हि लोके कपिलः प्रजातः
सोऽब्दान् विधत्ते कपिलान् स्वगोभिः।
तथा यथा पिङ्गलकेशमूर्धा
बालो विभात्यत्र शिरोरुहैः स्वैः ।।१२४६।।

कपिः—८६६

कपिर्हि सूर्यो रसहृत् स वास्ति
लोके तृषार्तो रसमाजिहीते[1] ।
उक्थः स्तुतिर्हृष्टमनास्तया सन्
कपिर्मनो वापि च हर्षमेति ।।१२४७।।

अप्ययः—६००

यस्माज्जनुर्यस्य लयोऽपि तत्र
मृदो घटोऽसौ मृदि लीयते वा ।
सूर्यात् प्रसूतिः प्रलयश्च सूर्ये
विष्णोः समस्तं, तमुपैति चान्ते ।।१२४८।।

स स्वस्तिदः स्वस्तिकृदत्र नः स्यात्,
स स्वस्तिभुक् स्वस्तिपदाभिधानः ।
स स्वस्तिमद्दक्षिण एव नः स्यात्
स्वस्तिश्च भूयः परिपातु चास्मान् ।।१२४६।।

अरौद्रः—६०६

अरौद्र इत्येव मनो निधाय
यः स्तौति तं शम्भुमनन्तरूपम् ।
तस्मै ददातीह स भोजनानि
वसूनि काम्यानि च सर्वकाणि ।।१२५०।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कुण्डली—९०७

स कुण्डली सूर्य इहास्ति बोध्य-
स्तस्यौजसा पाकमुपैति सर्वम्।
स कुण्डली कुण्डलमेति तद्व-—
-नेत्रञ्च तद्दैवतकं यतस्तत् ॥१२५१॥

चक्री—९०८

विष्णुर्ह चक्री स उ वास्ति सूर्यो
विश्वञ्च चक्रे भ्रमतीव तस्य।
यो दण्डभूतः स च[1] चक्रभूतः
पश्यन्ति विज्ञा न तु तं विमूढाः ॥१२५२॥

विक्रमी—९०९

स विक्रमी विष्णुरुतास्ति सूर्यः
सर्वञ्च तस्मिन् क्रमते सनाच्च ।
स विक्रमं स्वं वितरन् समग्रे
सर्वं करोत्यात्मगुणेन तुल्यम्[1] ॥१२५३॥

ऊर्जितशासनः—९१०

स विष्णुरेवोर्जितशासनोऽस्ति
स शासदूर्जां नियतां विधत्ते ।
जले स्थले यच्च पदार्थजातं
सर्वं बलं यच्छति भुक्तमात्रम्[1] ॥१२५४॥

शब्दातिगः—९११

शब्दातिगः शब्दविलेपहीनः
सर्वं विलङ्घ्याक्रमतेऽथ विष्णुः ।
जन्तुर्यथा स्वार्थवशं हवींषि
जुहोति लब्धुं निजवाञ्छितानि ॥१२५५॥

शब्दसहः—९१२

लोकेऽस्ति कः शब्दसहः प्रसिद्धः
सूर्योऽथ विष्णुस्तदुपासको वा ।
क्षमा विभूषा सकलस्य लोके
सर्वं क्षमावान् सहते क्षमायाम् ॥१२५६॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शिशिरः—६१३

गत्या हि सूर्यो निजया पृथक्शो
जगत्यृतूनां कुरुते बहुत्वम् ।
स सूर्य आत्मा सकलस्य लोके
तन्नामभिर्गायति तत्त्ववित्तम् ॥१२५७॥

शर्वरीकरः—६१४

ज्योतिर्हि सूर्यस्तमसः परस्ताद्
भूगोलविक्षेपवशाद् विधत्ते ।
दिनं च रात्रिः परिवर्तमाने
तमः प्रकाशौ च सदैकरूपौ ॥१२५८॥

अक्रूरः—६१५

अक्रूरमेतत् सकलं हि दृश्यं
क्रूरं भवेत् कर्मवशेन सर्वम् ।
लोको यथाकामवशं ब्रवीति
क्रूरेण दैवेन विनाशितोऽसौ[1] ॥१२५९॥

पेशलः—६१६

सर्वं हि लोके यदिहास्ति दृश्यं
तच्छोभते खण्डकृतैकरूपम् ।
यथा वपुः पेशलमत्र दृश्यं
परन्तु तत् खण्डशतैर्निबद्धम् ॥१२६०॥
तथैव कालः क्षणवृद्धिवृद्धः
क्षयाय विश्वस्य सदोपयाति ।
तं पेशलं सत्यधियोऽनुयोगान्
नयन्ति पुण्यैर्विनमन्ति सूर्यम् ॥१२६१॥

दक्षः—६१७

दक्षो हि सूर्यः स हि वास्ति सोमः
सोमो हि विष्णुर्हृदि सन्निविष्टः ।
स एव राजा वरुणः स एव
स ज्योतिषा विश्वतमोऽपहन्ति ॥१२६२॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दक्षिणः—६१८

स दक्षिणः सूर्य इहास्ति वाच्यः
स एव चाप्युत्तरतोऽभियाति ।
तस्य प्रतीकौ च करौ[१] प्रसिद्धौ
यद्वास्ति सर्वं द्विविभक्तमत्र ।।१२६३।।

क्षमिणां वरः—६१६

सर्वं क्षमावत् स्वपरानुरक्तं
स सूर्य एकः क्षमिणां वरः सन् ।
दाधार यो द्यां पृथिवीमुत स्वस्
तस्मै च मे स्यान्नम उक्तिरद्य ।।१२६४।।

विद्वत्तमः—६२०

विद्वत्तमो विष्णुरथाऽस्ति सूर्यो
धामानि सर्वाणि च वेद सर्गात् ।
विद्वत्तमोऽतो न तथा मनुष्यो
विद्वत्तमं तञ्च गृणन्ति वेदाः ।।१२६५।।

वीतभयः—६२१

भयं बलिष्ठादिदिति विश्वसिद्ध—
मोजिष्ठ इन्द्रः स कुतो बिभीयात् ।
तस्मादसौ वीतभयः प्रदिष्टः
स एव सूर्यः स हि विष्णुरिन्द्रः ।।१२६६।।

पुण्यश्रवणकीर्तनः—६२२

यस्यास्ति नाम्नां श्रवणं पवित्रं
सङ्कीर्तनं चाप्यमलं हि तस्य ।
सोऽनन्तनामा भगवान् हि विष्णुः
स्वनामभिर्विश्वमिदं पुनाति ।।१२६७।।

उत्तारणः—६२३

उत्तारणो विष्णुरिहास्ति सिद्धो
योंऽहांसि हन्तुं धिषणां ददाति ।
ध्यात्रे, स शुद्धो लभतेऽप्रमेयं
यशः सुखं जन्म च पुण्यवर्गे ।।१२६८।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दुष्कृतिहा—६२४

लोके दुष्कृतिहा विष्णुर्हृद्देशमधितिष्ठति ।
दुष्कृतं बाधकं कर्तुः, स्वयमेव भवेदिह ।।१२६६।।

पुण्यः—६२५

पुण्योऽस्ति विष्णुः कुरुते पवित्रं
सूर्यं ह्यतोऽसौ तमसः परस्तात् ।
तस्मिन् पवित्रे सकलं पवित्रं
खं वायुरापः पृथिवी तथाग्निः ।।१२७०।।

दुःस्वप्ननाशनः—६२६

वैश्वानरोऽग्निः सुसमिद्धदीप्रो
विभज्य भोज्यं परिपच्य दोषान् ।
दुःस्वप्ननाशं कुरुते हि नूनं
वैश्वानरोऽग्निः सविता स इन्द्रः ।।१२७१।।

वीरहा—६२७

स वीरहा विष्णुरुतापि सूर्यो
वीरेभिरश्वैः[१] सकलोपयातः ।
गतिञ्च लब्ध्वा तत एव सर्वं
यथेरितं याति विचित्रगत्या ।।१२७२।।

रक्षणः—६२८

स रक्षणोऽग्निः सविता स विष्णुः
स वार्यमा विश्वभवांश्च बिभ्रत् ।
खं वायुरापः पृथिवी मरुच्च
रक्षन्ति धर्मेण च रक्षणस्य ।।१२७३।।

सन्तः—६२९

सन्तो हि विष्णुः स हि सन्तनोति
बुधो यथा सम्यगवाप्तवाक्यम् ।
तस्मिन् तते विश्वमिदं ततं सत्
तमेव सन्तं परितोऽभ्युपैति ।।१२७४।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जीवनः—६३०

स जीवनो विष्णुरुतापि सूर्यो
विभावरी वा बृहता रथेन ।
सा जीवनं प्राणवतो ह विश्वे
तस्यां सुखं कामवशं[१] लषन्ति[२] ॥१२७५॥

पर्यवस्थितः—६३१

तं पर्यवस्थितं मन्ये, विष्णुं सूर्यं कविं सनात् ।
द्यवि स्थले जले वापि, तमूर्ध्वाधः परिष्ठितम् ॥१२७६॥

अनन्तरूपः—६३२

सोऽनन्तरूपो भगवान् वरेण्यो
रूपाणि कुर्वन् प्रतिरूपरूप्यः ।
निजं स्वरूपं प्रतिजन्मगुप्तं
कृत्वा जगद्धारयते ह्यतर्क्यम् ॥१२७७॥

अनन्तश्रीः—६३३

यदेकदा यद्रचितञ्च विष्णुना
तथाविधं तच्छ्रियया च भासते ।
अनन्तताऽतो भुवने श्रियो मता
यद्यस्ति तद्वान् स उ वास्ति तद्विधः ॥१२७८॥

जितमन्युः—६३४

अहेडमानो वरुणो ह विश्वं
श्रेयस्करे वर्त्मनि वर्तनाय ।
कामानुरूपं प्रददाति वाञ्छ्यं
जनाय तस्मै य उ ते जुहोति ॥१२७९॥

भयावहः—६३५

भयं न मे स्यादिति कामयन्ते
देवा मनुष्याः किमुतान्यजीवाः ।
भयावहस्तानभयान् विधत्ते
यतो यतो गन्तुमनाश्च यः स्यात् ॥१२८०॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चतुरश्रः—६३६

स विष्णुरेकश्चतुरश्र उक्तः
स एव सूर्यः स हि वास्ति दाता ।
यदर्थकामी हविषा च सम्यग्
जुहोति तस्मै स ददाति काम्यम् ॥१२८१॥

सर्वे ग्रहा वैष्णवशक्तिमन्तः
स्तुत्यास्तथैवेति च धार्यमत्र ।
नक्षत्रमप्येति तथैव चार्चां
स्वदेवतायाः स्तवनेन लोके ॥१२८२॥

गभीरात्मा—६३७

गभीरात्मा स सूर्योऽस्ति, सर्वञ्च गमयत्यसौ।
अचलं दृश्यमानं यन्मृत्युस्तदपि चालयेत् ॥१२८३॥

विदिशः—६३८

लोकेऽस्ति सिद्धो विदिशः स विष्णुः
स्थानं न तद्यत्र न सोऽस्ति सृप्तः।
दिशः समग्राः श्रवणाच्च तस्य
प्रकाशमीयुर्विदिशोऽस्त्यतः सः ॥१२८४॥

व्यादिशः—६३९

स व्यादिशो विष्णुरदभ्रदाता
तं वापि सर्वे नम आदिशन्ति ।
तदात्मतां याति हुतञ्च सर्वं
स सर्वकस्मै च ददाति देयम् ॥१२८५॥

दिशः—६४०

दिशो हि विष्णुः सकलाय सर्वं
यथेष्टभोगाय ददाति नित्यम् ।
सूर्याय यो द्यां च खगाय पक्षौ
घासञ्च गोभ्यो मनुजाय मेधाम् ॥१२८६॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनादिः—६४१

संयोगजं विश्वमिदं समस्तं
य: संयुनक्त्यात्मभवः पृथक् सः ।
सोऽनादिरुक्तः कविभिः पुराणै-
र्विष्णुं विना नान्यदिहास्ति किञ्चित् ।।१२८७।।

भूर्भुवः—६४२

स भूर्भुवः सत्यमनन्तरूपो
विष्णुर्हि विश्वं कुरुतेऽन्तवच्च ।
तस्मिन् हि तस्थुर्भुवनानि विश्वा
स्तभ्नाति तन्नैव परान्यशक्तिः ।।१२८८।।

लक्ष्मीः—६४३

लक्ष्मीर्हि विष्णुः स हि वास्ति सूर्यः
स दृश्यते सर्वजनैः पृथक्शः ।
पश्यंश्च लोकान् दिनरात्रिभागान्
दिव्यङ्क्यन् याति रथेन देवः ।।१२८६।।

सुवीरः—६४४

सुवीरः कथितो विष्णुः, सूर्यो वास्ति सनातनः ।
विविधा हि गतिर्लोके, सूर्यमूला विनानृजुम्[1] ।।१२६०।।

रुचिराङ्गदः—६४५

विष्णुर्हि लोके रुचिराङ्गदोऽस्ति
सूर्योऽथवा विश्वसृडस्ति वेत्ता ।
कस्मै शरीराय कथंविधं वा
दत्तं सुखायास्तु तदङ्गमङ्गम् ।।१२६१।।

जननः—६४६

स बन्धुरुक्तो जननो हि विष्णुः
सूर्यः स जज्ञे सवितारमग्र्यम् ।
विष्णुः पुनर्बीजमिवात्मशक्त्या
[1]वशासहायः प्रकरोति विश्वम् ।।१२६२।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जनजन्मादिः—६४७

अग्निर्हि विष्णुः स हि वास्ति सूर्यो
यज्ञः स वा सर्वजनस्य चादिः ।
तस्मात् स विष्णुः सकलं प्रपश्यन्
पुंस्त्रीस्वरूपेण विभाति जन्ये ।।१२६३।।

भीमः—६४८

भीमो हि विष्णुः स हि वास्ति सूर्यः
सूर्यात्तमो याति परात् परस्तात् ।
यथा विवाहाज्जरठेन[1] बाला
तथा हि सर्वं भयते च भीमात् ।।१२६४।।

भीमपराक्रमः—६४६

विष्णुर्भीमपराक्रमः स भगवान् सर्वानधस्तान्नयेत्
यस्मिन् तस्य महाबलस्य कणशो भूयो बलं वा भवेत्।
मर्त्यो भीमपराक्रमोऽपि न पुनर्जीवेदसद्विक्रमः
विष्णुः स्वेन पराक्रमेण सहते विश्वं भिया योजयन्[1] ।।१२६५।।

तथा यथा स्वात्मबलेन हीनो
राज्ञाप्तशक्तिर्भयदो नरः स्यात् ।
तस्माज्जना बिभ्यति दुर्बलाङ्गाद्
राज्ञो भयं तत्र यतोऽस्ति विष्टम्।।१२६६।।

यदा स राजा हरते बलं स्वं
तदा मनुष्यः स भवेत् पुरावत् ।
पराक्रमस्तस्य ततोऽपयाति
विष्णुर्हि राजा स बलं क्षिणोति ।।१२६७।।

आधारनिलयः—६५०

आधारनिलयो विष्णुस्तस्मिन्त्सर्वं समाश्रितम्।
स्वाधारं हि यथा व्योम, तथा सः स्वयमाश्रितः।।१२६८।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धाता—६५१

धाताऽथ धर्ता स हि विष्णुरेको
धाताऽथ पाता स पपान[1] उक्तः ।
अधातृको वा स कपिः स्वयम्भूः
पपिः स एवास्त्यथवाप्यधाता ।।१२९९।।

पुष्पहासः—६५२

स पुष्पहासो भगवान् वरेण्यः
स पुष्पहासोपमितं विधत्ते ।
विश्वं मनोहारि विराजितान्तः
स्वपुष्पहासत्वगुणं वितन्वन्[1] ।।१३००।।

प्रजागरः—६५३

प्रजागरो विष्णुरहस्करो वा
प्राणाः खमग्निर्मरुदाप आत्मा ।
मनश्च जागर्ति सदा च तस्मिन्
प्रजागरे विश्वमिदं समाप्यम्[1] ।।१३०१।।

ऊर्ध्वगः—६५४

स ऊर्ध्वगो विष्णुरनन्तलोकान्
पश्यन् सदा याति दिवं वसानः ।
ऊर्ध्वं प्रकाशाधिपतिर्विभाति
ज्ञानप्रकाशोऽप्यत उत्तमाङ्गे ।।१३०२।।

सत्पथाचारः—६५५

विष्णुर्हि सत्पथाचारः सूर्यो वास्ति सनातनः ।
मार्गो यस्यास्ति यो यो वा, तेन गच्छन्न रिष्यति ।।१३०३।।

प्राणदः—६५६

स प्राणदः प्राणयतीह विश्वं
स प्राणदः प्राणयतीह वह्निम् ।
स प्राणदो विष्णुरनेकरूपः
प्राणो ह्यपानादिविधो विभिन्नः ।।१३०४।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रणवः—६५७

विष्णुर्हि मन्ये प्रणवः प्रसिद्धः
स एव वा व्योम् परमेश्वरोऽस्ति ।
स एव सूर्यः स हि वेन्द्रनामा
नमन्ति तं वा प्रणमोऽप्यतः सः ॥१३०५॥

पणः—६५८

पणिर्हि विष्णुः स जगद्विरच्य
यथायथं तत् पणने प्रयुङ्क्ते ।
स्त्रिया पतिः सापि तथा च पत्या
यथायथं तौ पणतः[1] सबन्धू ॥१३०६॥

प्रमाणम्—६५६

विष्णुः प्रमाणं जगतोऽस्ति गम्यो
यस्मिन्निदं सं च वि चैति विश्वम्।
शरीरचेष्टा ज्ञपयन्ति जीवं
यथा तथा तञ्च जगद् व्यनक्ति ॥१३०७॥

प्राणनिलयः—६६०

प्राणानां निलयो विष्णुः प्राणास्तस्मिन् प्रतिष्ठिताः।
स युनक्ति पुनः प्राणैरात्मना चक्षुषा च सः ॥१३०८॥
तस्मिन्नेव निलीयन्ते, प्राणाः प्राणभृतां पुनः।
सत्यर्के सति वायौ च, विष्णुस्तिष्ठति केवलः ॥१३०६॥

प्राणभृत्—६६१

स प्राणभृत् सूर्य उतापि विष्णुः
स मातरिश्वा स विराट् स इन्द्रः ।
आत्मा स वा सोऽग्निरसौ च सोमः
स [1]ब्रह्मचारी विविधस्वरूपः ॥१३१०॥

प्राणजीवनः—६६२

वायुः प्राणभृतां लोके, जीवनः परिकीर्तितः।
विष्णुः स्वस्मिन् हि तं धत्ते, नमामि प्राणजीवनम्॥१३११॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तत्त्वम्—६६३

तत्त्वं स विष्णुर्जगदस्ति तस्मिन्
तत्त्वं विना नान्यदिहास्ति किञ्चित्।
यदत्र दृश्यं न हि तद्विनास्ति
यो वेत्ति सूत्रं स हि वेत्ति तत्त्वम् ॥१३१२॥

तत्त्ववित्—६६४

स तत्त्ववित् सर्वजगन्नियन्ता
सूर्योऽथ विष्णुर्बहुनामकीर्त्यः ।
ततं हि सर्वत्र तमेकमेव
यो वेत्ति ना[1] तत्त्वविदस्त्यसौ वा ॥१३१३॥

एकात्मा—६६५

एकात्मा सकले विश्वे, विष्णुर्व्याप्नोति स्वं पदम्।
सूर्यो वाग्निस्वरूपो वा, विष्णुः सर्वत्र राजते ॥१३१४॥

जन्ममृत्युजरातिगः—६६६

जगत् स विष्णुर्बहुधा विरच्य
स्वस्मिन् सदा तत् सुतरां दधाति ।
न जन्ममृत्यू लभते कदाचित्
स वा जरां नैति सदैकरूपः ॥१३१५॥

भूर्भुवःस्वस्तरुः—६६७

भूर्भुवःस्वस्तरुर्विष्णुः सूर्यो वाग्निः प्रजापतिः ।
स भुवं स समुद्रान्तः स्वर्वा याति स्वरोचिषा॥१३१६॥

तारः—६६८

तारो हि विष्णुः स च वास्ति सूर्यो
द्वेषांसि तारो तरते हि शश्वत् ।
द्वेषस्तमोऽतो[1] जगतः स तारो
दीपो यथा हस्तगतोऽस्ति तारः ॥१३१७॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सविता—६६६

विष्णुर्हि लोके सविता प्रसिद्धः
सूर्यः स्वकैर्नामशतैः स एव ।
सूर्यः स्वशक्त्या समुदीर्य वायुं
सोऽपानसंज्ञो जगदत्र सूते ॥१३१८॥

प्रपितामहः—६७०

विष्णुर्हि लोके प्रपितामहोऽस्ति
पश्यन् स देवो भुवनानि याति ।
तमेव सूर्यं प्रणमन्ति सर्वे
मत्वाजरं तं प्रपितामहं वा ॥१३१९॥

यज्ञः—६७१

सकामभावेन कृतोऽपि यज्ञः
स यज्वनेऽर्थ्यञ्च ददाति नित्यम् ।
यदीज्यते विष्णुरकामपूर्वं
स एव यज्ञोऽमितदस्तदा स्यात् ॥१३२०॥
यज्ञेन देवा अयजन्त यज्ञं
शरद्धविस्तत्र वसन्त आज्यम् ।
पुरोहितोऽग्निः स पुनाति नित्यं
यज्ञस्य कर्तारमनिन्द्यमर्यम्[1] ॥१३२१॥

यज्ञपतिः—६७२

विष्णुर्हि यज्ञस्य पतिः प्रसिद्धो
[1]मर्त्योऽपि तत्रास्ति च विष्णुरूपः ।
समिद्धवींषीह च सर्वमाज्यं
होता च यज्ञस्य पतिः स विष्णुः ॥१३२२॥

यज्वा—६७३

सर्वो मनुष्यः स्वयमर्थदासो
यज्वा भवन् कर्मशतं विधत्ते ।
सूर्योऽपि यज्वा बृहतां पतिर्वा
स ब्रह्मणो वा च पतिर्हि यज्वा ॥१३२३॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यज्ञाङ्गः—६७४

विष्णुर्हि यज्ञाङ्ग इहोपदिष्टो
यज्ञो विचित्रं[1] कुरुते सचित्रम् ।
यज्ञो हविस्तच्च नयत्यशेषं
यां देवतां प्रत्यभिलक्ष्य[2] तत्स्यात् ।।१३२४।।

यज्ञवाहनः—६७५

यज्ञवाहन उक्तोऽसौ विष्णुः सूर्यः पुरोहितः ।
अग्निर्वा यज्ञकेतुर्वा यज्ञे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।।१३२५।।

यज्ञभृत्—६७६

विष्णुर्हि यज्ञभृल्लोके, सोऽग्निर्वा स पुरोहितः ।
यज्ञो वै रत्नधा तस्माद्, धीरा यज्ञं वितन्वते ।।१३२६।।

यज्ञकृत्—६७७

यज्ञकृत् कथितो लोके, विष्णुः सूर्यः पुरोहितः ।
जनो वाऽनुकरोत्येनं, स्वर्गं यज्ञकृते ददत् ।।१३२७।।

यज्ञी—६७८

यज्ञी हि विष्णुः स सनात् पतिर्हि
यज्ञस्य तस्मिन् वितता हि यज्ञाः ।
सूर्यादयो यज्ञविधौ प्रवृत्ता
विना प्रमादं सरथा यजन्ति ।।१३२८।।

यज्ञभुक्—६७९, यज्ञसाधनः—६८०

यज्ञसाधन उद्दिष्टो, लोके विष्णुः सनातनः ।
अग्निर्मुख्यतमस्तेषां, यो [1]विभुर्योऽध्वरे ध्रुवः[2] ।।१३३०।।

यज्ञान्तकृत्—६८१

यज्ञान्तकृद् ब्रह्म जगद्दधानं
यज्ञान्तकृद् विष्णुरभिप्रसन्नः ।
तथा च यज्ञान्तकृदस्ति सूर्यः
स विश्वयज्ञं कुरुते समृद्धम् ।।१३३१।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यज्ञगुह्यम्—६८२

यज्ञगुह्योऽयमस्त्यर्कः, सोऽग्निर्विप्रः स वोशनाः ।
स ऋषिः स कविर्द्रष्टा, यज्ञे पञ्च प्रिया जनाः[1] ।।१३३२।।

अन्नम्—६८३

अन्नं हि सर्वत्र जगत्प्रसृप्तं
तस्मिन् स्थितं विश्वमिदं समस्तम्।
अन्नं हि विष्णुः प्रपुनाति भोक्तॄन्
निगूढमन्नेषु यतः स्वयं सः ।।१३३३।।

अन्नादः—६८४

अन्नं हि जीवनं लोके, यद्यद् यस्यास्ति तस्य तत्।
तस्मादन्नाद आत्मायं, सूर्यो वाग्निस्तु यज्ञियः ।।१३३४।।
अन्नकामोऽन्नतेजा वा, यान्नभागस्य च स्पृहा ।
अन्नादोऽन्नपतिर्भूत्वा, सोऽन्नार्थं कुरुते क्रियाः ।।१३३५।।

आत्मयोनिः—६८५

आत्मयोनिः स्वयं सूर्यो, विष्णुर्वातः स्वयम्प्रभुः ।
स्वयं यौति स्वधामानि[1], राजा[2] विश्वस्य चर्षणिः।।१३३६।।

स्वयंजातः—६८६

स्वयंजातः, स्वयं सूर्यो, विष्णुर्ब्रह्म पुरोहितः।
स यज्ञः सर्वभूतानि, जज्ञे स्वाभीद्धतेजसा[1] ।।१३३७।।

वैखानः—६८७

वैखानः कुरुते खानं, सामुद्रं रत्नधातमम् ।
तत्र यान्ति नदाः सर्वे, दुष्पूरश्च तथापि सः।।१३३८।।

सामगायनः—६८८

सामगायन उक्तोऽसौ, सर्ववागीश्वरेश्वरः।
स एव वेत्ति गीतानां, गतीर्वा सर्वभावतः।।१३३९।।

देवकीनन्दनः—६८९

"देवकीनन्दनः सूर्यः, उषा देवी यतः स्मृता ।
देवसूर्यस्य संयोगात्, देवकी कथिताप्युषाः ।।१३४०।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उषर्बुधः स सूर्योऽस्ति, स्वसुर्जारः स वा स्मृतः।
तावत् तमो न वा यावद्, दृश्यते देवकीसुतः ।।१३४१।।

स्रष्टा—६६०

स्रष्टा स विष्णुः किमु वास्ति सूर्यो
यतः स एवास्ति गतेर्विधाता ।
मर्त्यो [१]मनःशुक्रसमानबन्धुः
सृज्यानि नित्यं सृजते यथौजः ।।१३४२।।

क्षितीशः—६६१

विष्णुः क्षितीशः स हि वास्ति सूर्यः
तस्मिन् स्थितं विश्वमिदं विभाति।
क्षितिर्निवासादुत वा विनाशात्
क्षितौ च ना कर्मशतं करोति ।।१३४३।।

पापनाशनः—६६२

पापनाशन उक्तोऽसौ, विष्णुः सूर्यः सनातनः ।
[१]तमाह्वयन्ति वा मन्त्रैः, स नो पायान्महेश्वरः।।१३४४।।

शङ्खभृत्—६६३

शंखोऽस्ति सूर्यास्तमु यो बिभर्ति
स शंखभृन्नामधरोऽस्ति विष्णुः ।
लोक्योऽपि[१] शंखः सबलं प्रणुन्नो
रवेण विश्वस्य विषं निहन्ति ।।१३४५।।

नन्दकी—६६४

स नन्दको विष्णुरिहास्ति गीतः
तेनास्य योगोऽस्ति च नित्यमेव ।
स नन्दकी सूर्य इहास्ति बोध्यः
स आशिषा सर्वजगत् पिपर्ति ।।१३४६।।

चक्री—६६५

चक्री ह विष्णुः स करोति विश्वं
चक्रेण तुल्यं परिवर्तमानम् ।
रथश्च चक्री रथवांश्च चक्री
सूर्यश्च चक्री क्रमते च चक्रे[१] ।।१३४७।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शार्ङ्गधन्वा—९९६

स शार्ङ्गधन्वा कथितो ह सूर्यो
मेघेषु तच्छृङ्गमिवास्ति वक्रम् ।
बृहद्धनुः सत् कथयन्ति तद्वा
चन्द्रस्य सर्वत्र स विष्णुरस्मात् ॥१३४८॥

गदाधरः—९९७

गदाधरो विष्णुरसौ हि सूर्यः
स एव मेघेषु दधाति शब्दम् ।
स विद्युतञ्चाकुरुते सशब्दां
स एव मेघांश्च धरत्यशेषान् ॥१३४९॥

रथाङ्गपाणिः—९९८

रथाङ्गपाणिः स हि चर्षणिर्मतः
स एव विष्णुः स हि वास्ति भास्करः ।
हिरण्यपाणिः स यथा तथा ह्यसौ
त्वग्दन्तरूपाक्षिहिरण्यसंयुतः ॥१३५०॥

अक्षोभ्यः—९९९

अक्षोभ्य एकः स हि विष्णुरुक्तः
स वास्ति सूर्यः स हि वा प्रवीरः ।
स एव वाजी सहमान उग्रः
स वा रथे तिष्ठति जैत्र इन्द्रः ॥१३५१॥

सर्वप्रहरणायुधः—१०००

स एव विष्णुः परिपाति सर्वं
स एव सर्वं प्रहरत्यनम्रम् ।
स आयुधान्यात्मभवानि नित्यं
यथायथं सर्वभवाय युङ्क्ते ॥१३५२॥
यदुन्निनीषुर्भवतीह काल-
स्तं सम्मिमीते मृदुभावनाभिः ।
न्यक्कर्तुमिच्छुः पुरुषं यमो वा
हितेऽहितं पश्यति तस्य बुद्धिः ॥१३५३॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्मात् सदा सत्यधियोऽतिनम्राः
प्रहारसंहारविहारभूतम् ।
तमेव विष्णुं प्रणिपत्य नित्यं
पश्यन्त आनन्दसुखं[1] लभन्ते ॥१३५४॥

तस्यैकवीरस्य[2] कृपातियोगाद्
भाष्यस्य नाम्नां गमनाय पारम् ।
योऽहं समर्थोऽद्य भवामि लोकाः
सत्यं स एवास्ति च पारकर्ता ॥१३५५॥

हे विश्ववन्द्य! तव कीर्त्तिरशब्दगेया
हे शक्तिरूप! तव शक्तिमुपेत्य भाष्यम्।
दुस्तार्यमप्यतिकृशः करणे समर्थो
योऽहं भवामि, न भवामि कृतं त्वयैव ॥१३५६॥

सत्यभाष्योपहारोऽयं सादरं विष्णवेऽर्पितः ।
तेन मे भगवान् विष्णुः प्रीतो भवतु सर्वदा ॥१३५७॥

॥ इति श्रीमदनन्तरामशर्मतनुजन्मना श्रीमत्या द्रौपद्याः कुक्षिसम्भवेन,
प चापप्रदेशान्तर्गत–जालन्धरमण्डलस्थमाहिलगहिलाख्यग्रामाभिजनेन,
सामस्वरभास्कर–चतुर्वेद्यायुर्वेदाचार्य–साङ्गोपवेदवेदचतुष्टय्यायुर्वेदानूचान–
भिषक्केसरीत्युपाधिभूषितेन,
लवपुर–दिल्ली–भिवानीस्थ–सनातनधर्मायुर्वेदमहाविद्यालयप्रधानाध्यापकचरेण,
गुरुकुलझज्झरस्थायुर्वेदविभागाध्यक्षचरेण,
वेदव्याकरणनिरुक्तच्छन्दःसाहित्यज्योतिषायुर्वेदाद्यनेकशास्त्रपारावारीणेन
'सत्याग्रहनीतिकाव्य'–'नाडीतत्त्वदर्शन'–'श्रीविष्णुसहस्रनाम–सत्यभाष्य'–कर्त्रा
भिवान्यां देवसदने निवसता
वसिष्ठगोत्रेण श्री १०८ पण्डितसत्यदेवशर्मणा
सत्यभाष्याङ्गत्वेन प्रणीतं
२०५३ तमे वैक्रमाब्दे (१९९६ तमे खैष्टेऽब्दे) चेदम्प्रथमतया
स्वतन्त्ररूपेण प्रकाशितं

''विष्णुकाव्यं''

सम्पूर्णम्॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पाद-टिप्पण्यः

(कोष्ठकेषु पद्याङ्कास्तदनु च तत्तत्पद्यस्थटिप्पणीसूचकाङ्का दीयन्ते। कोष्ठकस्था अङ्का अग्रिमकोष्ठकं यावदनुवर्तन्ते।)

प्रस्तावना-विंशतिः

(०००१) १. वर्षगणमेकं जन्म तेषु। २. त्रिधाविभक्तात्—मनोवाक्कायविभागात्।

(०००४) १. ना=पुरुषः।

विष्णुकाव्यम्

(०००१) १. गृणन्ति=स्तुवन्ति।

(०००५) १. स्वके वर्गे=स्वपरिवारे । पण्डितवर्गे ब्राह्मणवर्गे इति च यथा लोके। २. वर्गः=परिवारः, तद्विधसमुदायो वा।

(०००७) १. तिङः—लट्, लिट्, लुट्, लृट्, लेट्, लोट्, लङ्, लिङ्, लुङ्, लृङ्, इत्येवमादयो दश लकाराः कालभेद- विज्ञापनाय धातोःप्रत्ययरूपेणायान्ति। २. व्यनक्तिमात्रम्—यदुक्तं तत्र हेतुः कूटस्थत्वं ब्रह्मण इति।

(००२८) १. प्रधानजीवेश्वर-शब्दश्छन्दोऽनुरोधात् प्रधानपुरुषेश्वरस्य स्थाने प्रयुक्तः।

(००३०) १. तातः=पिता पूज्यो वा।

(००३२) १. यस्य दक्षिणमिति यद्दक्षिणम्।

(००३५) १. सर्वेति विष्णोर्नाम, तस्मात् 'सर्वं विना' ब्रह्म विनेत्यर्थः।

(००३६) १. 'उ' इति सम्बन्धेऽव्ययः, स इत्यर्थः।

(००४१) १. निपूर्वाद्दधातेः **'कर्मण्यधिकरणे च'**(पा० २।३।६३) इत्यनेन 'कि'-प्रत्ययः। २. अव्ययोऽविनश्वरः।

(००४५) १. ना=मनुष्यः

(००५३) १. ह्रसन्ति लाघवं प्राप्नुवन्ति।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(००६४) १. नाथन्ति याचन्त इत्यर्थः। अत्र नाथधातोराशिष्येवात्मनेपदत्वं व्यवस्थितम्। **'आशिषि नाथः'** वार्त्तिकम् (सूत्रे १।३।२१)।

(००६७) १. वपुषोऽर्थदर्शी=इन्द्रियार्थसक्तः २. स्वैरः स्वेच्छाचारी।

(००६६) १. हतभिक्षो दुर्भिक्षः।

(०१००) १. समावास्य=एकीभावेन समन्तात् सर्वं जगदुषित्वा।

२ तस्मिन्नित्यादि मन्त्रलिंगम्।

(०१०४) १. लोकवृत्तम्=लोके यद् भवति तत्। एतेन 'विक्रम' नाम्ना विज्ञाप्यते यत् सर्वं चराचरं तेनैव विक्रान्तमस्ति।

(०१०८) १. तद्व्रतम्—यस्य विष्णोः सर्वविधलोकरचनात्मकं कर्म चतुर्विधसृष्टेः पोषणात्मकं च कर्म।

(०१११) १. सुश्रुवांसम्=सत्कीर्तियुक्तम्। २. अक्षयमाप्रदाता=अक्षयाया माया लक्ष्म्याः प्रकृष्टो दाता स एव विष्णुः।

(०११२) १. तस्य शरणं तच्छरणम्।

(०११३) १. तस्य शरणं तच्छरणम्।

(०११८) १. भार्कचक्रम्=द्वादशराशिषु सूर्यादिकस्य परिभ्रमणात्मकं चक्रम्।

(०११६) १. भूषणभूषणः =भूषणान्यपि तमेव भूषयन्ति यत्र तस्य भूषणेश्वरस्य स्वयं सत्ता भवति। तद्यथालंकृतापि काचिद्वनिता मृता सती न शोभायै कल्पते। कुतः? तस्य भूषणेश्वरस्य भगवतो हिरण्यगर्भस्याग्नेस्तस्यामभावात्, **'नष्टेऽग्नौ प्राणी म्रियते'** इति न्यायात्।

(०१२०) १. प्रत्ययमात्रलभ्यः=ज्ञानमात्रगम्यः।

(०१२१) १. चरैः=चरणशीलैः,सूर्य-चन्द्र-मंगल-बुध-बृहस्पति-शुक्र-शनिभिर्दीप्तिमद्भिः खेचरै राहुकेतुभ्याञ्च। वात्र समुच्चये।

(०१२२) १. भूः=सत्ता।

(०१२४) १. मर्त्ये परमात्मायमिति या निष्ठा तया=मर्त्यनिष्ठया।

२. सत्त्वे=मनसि। ३. सत्त्वम्=सत्यस्वरूपं शुद्धिमिति।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

४. उपातिष्ठन्= उपासना कुर्वन्।

(०१२५) १. लोके ईश्वराः=लोकेश्वरा। लोकेषु मनुष्येष्वीश्वराः।

(०१३०) १. सर्वादिः=ओम्, ओमव्ययस्तस्मान्न लिंगवचनेषु व्ययत इति कृत्वा तच्छक्तीनां बहुत्वमाश्रयीकृत्याददत इति बहुवचने प्रयोगः कृतः। दिवमित्यादया द्वितीयान्ताः। २. अक्षः=रथचक्रयोः स्तम्भनसाधनीभूतः काष्ठमयो धातुमयो वा दण्डः। अयमक्षः पुंसि।

(०१३१) १. नियतिः=प्रकृतिः, नित्या व्यवस्था वा, तया। २. एकरसस्वभावम्= यथा सर्गारम्भादिक्षणे तेन भगवता सर्वमिदमात्तं स्तब्धमागृहीतं चासीत्, तथैवाद्यापि धृतं स्तब्धं वेदं सर्वविधं विश्वमास्ते, इति कृत्वा सोऽद्यापि 'सर्वादि'र्विष्णुरुक्तो भवति स्तम्भनशक्तेः सर्वत्र विद्यमानत्वात्।

(०१३४) १. यः पुमान् या स्त्री, यत् नपुंसकमिति त्रयः कर्त्तारःकर्मणामभिमताः।
२. विकर्म=विरुद्धं कर्म। ३. यमाप्तिविग्नः=यमो दण्डो नियमयति प्रजा इति कृत्वा दण्डप्राप्त्योद्विग्नः पश्चात्तापमतिरिति।
४. क्षयम्=नाशम्। सः, सा, तदिति नित्यसम्बन्धत्वात् तदोऽध्याहारः।

(०१३५) १. तस्य विष्णोः प्रभयेति। २. प्रमेयः- माङ् माने शब्दे च जौहोत्यादिकः। **'अचो यत्'** (पा० ३।१।६७) इत्यनेन 'यत्' प्रत्ययः, **'ईद्यति'** (पा ६।४।६५) सूत्रेण ईत्वे कृते गुणः। तेन 'प्रमेयः' 'अमेयः' इत्यादिसिद्धिः। ३. प्रमितिः-बाहुलकात् 'क्तिन्' **'द्यतिस्यतिमास्थामित् ति किति'** (पा ७।४।४०) इत्यनेन इदादेशान् 'मितिः'।

(०१४०) १. सुखात्मा सः **'कमस्यग्ने !'** इति निदर्शितमन्त्रलिंगात्।
२. यदुक्तं स एव वासयितेति–नित्यं पश्यामः तद्व्यवस्थया लब्धायुष्कः सकलं जीवनं तस्मिन् वासयितरि वसन्नतिवाहयति, क्षीणायुश्च म्रियते, यथा गृहपतिर्गृहान्निष्कासयति करप्रदानेन निवसन्तम्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(०१४१) १. तन्मनाः-वसुमनाः।

(०१४२) १. उपकर्तृभेदः=उपकरणभेद इति। २. अनक्ति=व्यनक्ति।

(०१४३) १. अनक्ति=व्यनक्ति=प्रकाशयतीत्यर्थः।

(०१४७) १. मोघांशं=प्रकृतेर्विरुद्धांशम्, व्यर्थांशम्, असंभवांशम्।

(०१५०) १. धारणोत्थम्-धारणा=धर्मस्तज्जम्।

(०१५१) १. वैदिकान्नियमानुच्चरते स्वैरमाचरतीत्यर्थः।

(०१५४) १. वेदो ज्ञानम्।

(०१५८) १. 'जन्मादि' इत्यत्रादिशब्देन षड्भावविकारा गृह्यन्ते, तथा 'बाल्यादि' इत्यत्रादिशब्देन तिस्रः शरीरावस्था बाल्ययौवनजरा गृह्यन्ते।

(०१६१) १. वरः श्रेष्ठ आरोहोऽकुरो वास्य स 'वरारोहः' सनातनो विष्णुः। मन्त्रलिङ्गञ्च—**यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामन्नध्यैरयन्त। इयं विसृष्टिर्यत आबभूवे**ति मन्त्रलिंगाद् 'वरारोहः' स विष्णुः।

(०१६२) १. खेचराणि तेजांसि=दिविचरा ग्रहाः।

(०१६६) १. वडवानलः समुद्राग्निर्यो हि भूस्थानि वारीणि तापयति।

(०१६६) १. विक्रमणम्—विरुद्धक्रान्तारं विरुद्धकर्त्तारमिति वा।

(०१७१) १. वेदम्-विष्णुम्।

(०१७२) १. तदीशम् तस्य जगत ईशं विनेत्यर्थः।

(०१७३) १. अन्धः=विमूढः=विवेकरहितः।

(०१७४) १. ना=मनुजः।

(०१७७) १. श्रुति-विश्वरूपम्=श्रुतिरूपम्, विश्वरूपमिति पृथक्शः। २. स्रोतःसु=नदीषु निर्झरेषुच। ३. गाम्-वाणीम्।

(०१८०) १. देहे यथाङ्गानि सन्धिना दृढबद्धानि स्व-स्व धर्मेण सत्तया वा पराण्यंगानि सत्तावन्ति विदधति। तत्र या सत्ता सा तस्यैव धर्माध्यक्षस्येति कृत्वा सर्वाङ्गपूर्णं वपुर्वदिदं सकलं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जगद्धृतमस्त्यतः स 'धर्माध्यक्षः उच्यते।

(०१८१) १. स्वबुद्धौ-तस्य स्वज्ञाने। २. नियन्ता=सामान्यो यन्त्रनिर्माता शिल्पी, सामान्यो वा जनः स्वं संभाव्यमानं ज्ञाने कृतमिव पश्यतीति भावः। १. विचित्रा शक्तिर्यस्य स विचित्रशक्तिः।

(०१८६) १. नखिनः—श्वविडालसिंहप्रभृतयः। १. विश्वकृतेः= सकलकृति–मात्रस्येति भावः।

(०१६८) १. जातः=उत्पतिं प्राप्तस्तं विश्वयोनिं व्यनक्ति। कुतः ? न हि तेन विश्वयोनिना प्रसूतमिवापरो जनः प्रसवितुं क्षमत इति कृत्वा। २. जातमात्रम्=यत्किंचिदपि तेन पुनर्वसुना भगवता सृष्ट्यामुत्पादितम्, तथाविधं न केनाप्युत्पादयितुं शक्यं सत् तज्जातमात्रं तमेव पुनर्वसुम् अंकति=व्यनक्ति, प्रकाशत इत्यर्थः।

२. म्ना अभ्यासे धातुः, म्नाति अभ्यस्यति।

(०२००) १. तन्मूलमूलाः=औषधय एव कारणं निमित्तं भवन्ति जीवानां परिवृद्धय इति भावः। अथवा—प्राणिनां मूलं प्राणाः, ते प्राणा औषधाधीनाः। अत उक्तं भवति औषधिमूलमूलकं प्राणिजगत् समस्तम्।

(०२०१) १. निजात्मयोगात्-निजज्ञानयोगात्। ज्ञानमयो हि सः। ज्ञानं हि प्रकाशः। उक्तं-**'तमसः परस्तात्'** (यजुः ३१।१८)।

(०२०२) १. स्रष्टुमिच्छुः सिसृक्षुः। २. आसमन्तात् विविधं भातीति आविभाति। वामनः ह्रस्वोऽपि।

(०२०४) १. अनल्पा विद्या यस्य सः, अनल्पविद्यो विष्णुः। २. नीयतेऽनेनेति नेत्रम्=शास्त्रं गुरुः चक्षुषी वा। तन्नेत्रं सुष्ठु शोभनं निर्दोषं यस्य स सुनेत्रस्तम्।

(०२०६) १. ऊर्जा संजाता अस्येति-'ऊर्जितः'। तत्र

(०२०६) १. व=इवार्थकः, गृहीतकेश इवेत्यर्थः।

(०२११) १. अनक्ति=व्यनक्ति प्रकाशयतीत्यर्थः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(०२१३) १. नियामैः=नियमैरित्यर्थः। २. आयुक्ततततम्=आयुक्तेन ततं व्याप्तं सदैव सनात् कालादिति। सदायोगोऽस्यास्तीति तं सदायोगिनम्, सदायोगशीलं स्वभावधर्माणं वा।

(०२२०) १. वैद्यः=विष्णोर्नाम। २. आप्तकामः=विष्णुरीश्वरः।

(०२२२) १. निजकाभिर्निजाभिः, कः प्रत्ययोऽत्र स्वार्थे २. पुरुरूपकं पुरुरूपं स्वार्थेऽत्र कः प्रत्ययः।

(०२२३) १. महामायः सूर्योऽपि तस्यैव महामायस्य शक्त्या पुरुरूपं विश्वं बिभर्त्तीति कृत्वा।

(०२२४) १. तापम्-उद्वेजनम्। २. 'रामो' विष्णोर्नामसु ३६४ तमं पठितोऽत्र संग्रहे।

(०२३२) १. वैराजवपुः=चराचरात्मकवपुरित्यर्थः।

(०२३३) १. तस्योच्छिष्टस्यांकं=अक्तो व्यक्तः प्रकाशयत इत्यर्थः। **''बिभर्ति भर्त्ता विश्वस्योच्छिष्टो जनितुः पिता''**। (अथर्व० ११।७।१५)

(०२३४) १. इयता परिच्छिन्नं वपुर्यस्य सः– इयत्परिच्छिन्नवपुः।

२. सर्वमुदरे स्थितं यस्य स सर्वोदरस्थस्तम्। सर्वत्र तस्यामेयत्वं व्याप्तम्।

(०२३६) १. भर्गः=शुद्धः। सारांशस्त्वयं यद् भगवतः प्रत्येकं कर्म तं भगवन्तमेव गमयति=प्रापयति।

(०२४०) १. यदुक्तं स रुणद्धि लोकानिति, तत्र मन्त्रलिंगं च– **'तस्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा।'** (यजु० ३१।१८)

(०२४१) १. तस्य विष्णोर्व्याप्तिधर्मम्।

(०२४२) १. तस्मै विश्वस्मै यतस्ता धेनवो विश्वस्य मातरः सन्ति। मन्त्रलिङ्गञ्च–**'अदुग्धा इव धेनव ईशानमस्य जगतः'**। (साम०)

(०२५२) १. गात्रम्=शरीरम्।

(०२५५) १. 'विरामो' विष्णुः सहस्रनामसु पठितत्वात्। २. वेदाश्चत्वारः= चतुर्भेदभिन्नां सृष्टिमित्यर्थः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(०२५६) १. 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' अयं दर्शनेऽपि। विचष्टे=विशेषेण पश्यतीत्यर्थः।

(०२६३) १. संधानगुणेन=समानधारणगुणेन।

(०२६५) १. 'स्थिरो' विष्णुः। यथा शरीरं गतिमत् सत् यावदायुः सर्वांगसमुदितं स्थिरं सत् कार्यकरं भवति, आत्मना च शासितो भवति। तथैव लोकाध्यक्षो लोकान् शास्ति अधीक्षते वा।

(०२७२) १. 'पाहि नो अग्ने' इत्यादि मन्त्रमिति भावः।

(०२७३) १. यदुक्तं वेदोपदेशेनेति।

(०२७४) १. तस्य गुरुतमस्य ज्ञानं तज्ज्ञानम्। २. इह=विश्वे। सृप्तं=व्याप्तम्।
३. तमप्—प्रत्ययेन।

(०२७५) १. अश्नुते व्याप्नोतीत्यर्थः।

(०२७८) १. उच्चिकीर्षुः=गुणोत्कर्षमादिधापयिषुरित्यर्थः। २. निमेषम्=नियतस्पर्द्धम्। ३. निमेषमात्रः= नियन्त्रितस्पर्द्धामात्रः।

(०२७९) १. यथार्थम्=यथापूर्व क्लृप्तं तथैव प्रतिकल्पं कुरुते।

(०२८०) १. शिवेति विष्णोर्नामसु संगृहीतमत्रैव।

(०२८२) १. वाचा=वेदवाचा।

(०२८४) १. यातिं=गतिम्। २. यथागमं=यथामार्गम्। ३. अनक्ति=नयति।

(०२८५) १. यदुक्तं विश्वं वपुस्तस्येति, तत्र मन्त्रलिंगं च—**यस्य भूमिः प्रमान्तरिक्षमथोदरम्। दिवं यश्चक्रे मूर्द्धानं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः। यस्य सूर्यश्चक्षुश्चन्द्रमाश्च पुनर्णवः। अग्निं यश्चक्र आस्यं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः। यस्य वाताः प्राणापानौ चक्षुरंगिरसो भवन्। दिशो यश्चक्रे प्रज्ञानीस्तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः।** (अथर्व १० ।७ ।३२—३४)

(०२९५) १. कप् समासान्तः।

(०३१०) १. दिग्देशकालैर्जगन्निबध्नन्नित्यर्थः।

(०३११) १. सूर्यचन्द्रमसोर्मध्यपाती विजातीयो राहुः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(०३१२) १. कम्=विष्णुम्।

(०३१५) १. ज्ञाननयेन=ज्ञानचक्षुषा।

(०३१६) १. वपतीति वापो जनकः।

(०३२५) १. गुप्ता रक्षिताः। यथा गर्भो मातरि गुप्तो रक्षितो भवतीत्यवसेयम्। ये आपो नरा इत्येव पठन्ति। तत्र भवति चास्माकम्—''**नरास्तु यं स्तम्भमुपेत्य**'' इत्यादिः।

(०३२६) १. एकरसेन वर्त्मना=परिवर्तितुमशक्येन वेदेनेत्यर्थः। एतद्व्याख्यानेनैव ६१ एकनवतितमश्लोकोक्तं पञ्चविंशत्युत्तरं सप्तशततममेक इति नाम व्याख्यातं भवति। तथा षोडशोत्तरशततमश्लोकोक्तं पञ्चषष्ट्युत्तरं नवशततममेकात्मेति नाम च व्याख्यातं भवति। आत्मशब्दः स्वरूपवचनः। एकात्मा=एकस्वरूप इत्यर्थः।

(०३३२) १. अलंकारशतैः=विविधविशेषणैरिति।

(०३३३) १. योनीनां समूहो बहुत्वं वा यौनम्। २. अप्रकम्प्यम्=अन्यथाकर्तुमशक्यम्।

(०३३४) १. वीणाः=भ्रमणाय वेगीकृताः।

(०३३५) १. वारिधर-प्रपातैः=मेघानां जलधारापातैरिति।

(०३३६) १. सिद्धसंकल्पकित इत्यत्र स्वार्थे कः प्रत्ययः सिद्धसंकल्पकः, स संजातोऽस्येति तारकादितच् प्रत्ययः। तदस्य संजातमित्यादि अष्टाध्यायी (५।२।३६) २. अक्षैरिन्द्रियैः। ३. प्रचारः-व्यवहारो भ्रमणं वा।

(०३४२) १. राम-विरामे विष्णोर्नाम्नी स्तः, रमते=क्रियां करोति जगद् यस्मिन् स रामः। तस्मिन्नेव विरामं यात्यतो विरामः।

२. सहायः=साधनम्। यथा कुम्भकारो घटनिर्माणाय दण्डचक्र—सूत्रादीनि साधनान्युपादत्ते।

(०३४३) १. तस्यात्मभूतः=सूर्यस्यात्मभूतः। सिद्धिसाधनः=साधनानां प्राणभूतः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
यथैकरूपमप्यन्न पृथक् पृथगवयवेषु गतं पृथक्-पृथक् परिपाकं विधत्ते, तत्र प्राणस्यैव प्राधान्यम्, एवं पृथक् पृथक् साधनभूतं जगत् स एकः साधयतीति सर्वसाधनः स 'सिद्धिसाधन' उच्यते।

(०३४६) १. स्वयम्प्रभासो=विष्णुः।

(०३५२) १. अर्च्यं जीवमिति। स एव हि शरीरेऽर्च्यः श्रेष्ठतमो वा।

२. यदुक्तं वर्षति वह्निमन्तरिति। लोकेऽपि च पश्यामः ग्रीष्मर्ता– वग्नेस्तापस्याधिक्यात् सर्वं शुष्कमिव भवति।

(०३५४) १. भुवस्तृणम्-भूतृणम्। २. मेरुपदं पर्वतपरिच्छदम्।

(०३५५) १. नियतं=नियतकालाय गृहीतायुष्कम्। २. विचिन्वन्= विविध-लिंगलक्षणोपेतं पृथक्-पृथक् विवेकार्हं कुर्वन्निति।

३. कलाः=भगवतो गुणराशिज्ञापकलक्षणानि।

(०३५६) १. सर्वबन्धुः=सर्वं बध्नाति स्वकेन नियमेनेति कृत्वा।

२. दृश्यात्=दृश्यरूपाज्जगतः, शिष्याद् वा शासितुमर्हाज्जगत इत्यर्थः।

(०३६०) १. मनोऽर्थवत्=मनोयुक्तं पञ्चेन्द्रियार्थयुक्तञ्च।

२. अर्थवत्=प्रयोजनवत्।

३. भेषु=ग्रह-नक्षत्र-राशिषु।

४. दुर्धरः=दुर्धरधरः, इति भावार्थः।

(०३६१) १. नियतार्थबद्धम्=नियतेन अर्थेन=प्रयोजनेन बद्धम्। यथाविधा वाक् यस्मै प्राणिनेऽपेक्ष्यते तथाविधा वाक् तस्मै प्रदत्ता। स्त्रीपुंसयोश्च वाचि स्वारस्यस्य भेदादियं स्त्रियो वाक्, इयं च पुरुष-वागित्यपि सुखेन भेदं प्रकटयति। २. यथार्थवाचम्= निष्प्रयोजनं न भाषमाणम्।

(०३६२) १. 'वर्धनः' इति विष्णोर्नाम। २. चतुर्थे चरणे जगच्छब्दो द्वितीयान्तः। अपरप्रकारेण च- इन्द्रो राजा। मन्त्रलिंगं च-'**इन्द्रो राजा जगतश्चर्षणीनाम्**' (ऋक् ७।२७।३) ईश्वराणामपि य ईश्वरः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स 'महेन्द्र' इति।

(०३६३) १. समश्नुवानः=समेकीभावेन सर्वत्र प्राप्नुवन्।

(०३६५) १. 'वस्त्रदाते' त्यादिषु सम्बन्धषष्ठ्या समासः। २. निमग्नः= अन्तर्हितः, अन्तः स्थितो वा।

(०३६६) १. अजां=प्रकृतिम्। २. निबध्नन्=जगद्रूपेण प्रचारयन्। ३. वसौ=धने। ४. वसुमान्=धनवान्। ५. वसुर्वा=धनं वा। ६. वसुना=विष्णुना। ७. गुप्तम्=रक्षितम्।

(०३६९) १. इयर्त्ति=प्रापयति। २. तं=विश्वम्। तमु आ०=**निपात एकाजनाङ्** (पा० १।१।१५) इति प्रगृह्यत्वान्न सन्धिः।
३.रूपमयं=दर्शनविषयम्। सामान्यतो विश्वमिदं पांचभौतिकं पंचभिरेवेन्द्रियैर्ज्ञातुमर्हं भवति। तत्र प्रत्यक्षस्य प्राधान्यादिदमुक्तं भवति 'रूपमयं विधत्ते' इति।

(०३७०) १. प्रपलं=प्रतिपलम्। २. पतंगः=सूर्यः। ३. गोले=खगोले।

(०३७२) १. सर्वजगत्=सर्वं जगत् तत्। २. तेजांसि=तेजोगुणवन्ति।

(०३७३) १. स्वविकारयुक्ताः-स्वेन विकारेण च युक्ताः, चक्षुः सूर्यस्य विकार इत्यादिः।

(०३७४) १. आ अन्तकम्=आन्तकम्, यावन्मृत्युरिति। यद्यपि शरीरौजसादयो गुणाः पार्थिवास्तथापि जीवापाये ते गुणा न कार्यक्षमा भवन्तीति कृत्वोक्तं भवति-व्याप्नोत्योजोभिरिति।

(०३७५) १. प्रकाशकानाम्=सूर्यादीनां तैजसाम्।

(०३७६) १. प्रतापभेदैः= सूर्यप्रतापः, अग्निप्रतापः, गर्भप्रतापः, भूमिप्रतापः, कालप्रतापः, पित्तदोषप्रतापः, कर्मपरिपाकः, इत्येवमादिः। २. सौति=अभ्यनुजानाति। ३. शुभाप्तये=शुभप्राप्तये।

(०३७७) १. अर्थ्यान्=लब्धुमर्हान्। २. अर्थिनः=याचकान्। ३. काया= सर्वप्राणिनां काया।

(०३७८) १. भ-शब्दो लग्न-राशि-ग्रह-नक्षत्राणां च वाचकः प्रयुक्तो भवति।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(०३७८) १. भ-शब्दो लग्न-राशि-ग्रह-नक्षत्राणां च वाचकः प्रयुक्तो भवति। २. विश्वमेतत्=चतुर्भेदविभक्तं जगत्। ३. जगदात्ममानं= जगदायुरिति। ४. विश्वमात्रम्=निःशेषमिति।

(०३७६) १. मन्त्रेण गुप्तम्-विष्णुना गुप्तं रक्षितम्। २. मन्त्रेण विष्णुना गुप्तेनान्तःस्यूतेन। ३. समूढं=सर्वतो निबद्धमिव व्याप्तमस्ति।

(०३८०) १. यौति=विविध-भावाभावाय च मिश्रयति वियुनक्ति वा। २. विज्ञाः=विविधज्ञानविज्ञाननिष्ठाः, लोकमर्मज्ञा इत्यर्थः।

(०३८१) १. अस्य=सूर्यस्य।

(०३८२) १. प्रकाश्यम्=प्रकाशमानेतुमर्हम्। २. अमृतांशूद्भवनामगेयम्= अमृतांशूद्भवेन नाम्ना गातुमर्हं स्तोतुमर्हमस्तीत्यर्थः। ३. विचष्टे= विविधप्रकारैराख्याति।

(०३८५) १. स्थिरं जगत्=स्थाणुजगत् वृक्ष-लता-क्षुप-वनस्पति-प्रभृतीनि। २. सुरं जगत्=दानादाने प्रवृत्तं जगदिति।

(०३८७) १. भगणैः=वर्षगणैरिति।

(०३८८) १. कलामयम्-आयुर्वेदविदो भाषन्ते 'षष्टिः पित्तधरा कलाः' इति।

(०३६०) १. भेषु=नक्षत्रेषु। २. तारकाणाम्-नक्षत्राणाम्।

(०३६१) १. जगतां=नभोगानाम्।

(०३६२) १. उडुमार्गबद्धाः=नक्षत्र-राशिबद्धाः। करैः=किरणैः। २.विभान्ति= विविधं प्रकाशन्ते। ३. वंशाक्तशिरःस्थितानां=पृष्ठवंशेन बद्धशिरोगतानाम्। ४. भासा=ज्योतिषा।

(०३६३) १. गृणाति=शब्दते स्तौति वा।

(०३६४) १. कालभक्तम्=भूत-भव्य-भविष्यद्भिर्भेदमापादितम्।

(०३६७) १. विरूपं=विविधं रूपम्। २. विरूपः=विगतरूपः। ३. भुवने= विश्वे। ४. पर्याप्तिम्=अन्तभावम्।

(०.३६८) १. तज्ज्ञं=ब्रह्मज्ञम्। २. कामान्=एषणाः। ३. रसेन तृप्तः=आत्मस्थो ब्रह्मस्थो वा आनन्दः सः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(०३६६) १. कामान् कृन्तति वा 'कामकृत्'। आत्मजिज्ञासोर्जीवस्यासत्यान् कामान् कृन्तति। २. कः=ब्रह्मा। यथा ह्रदे स्थितस्य जलीयान् कामान् ह्रदः पूरयति, तथैव विष्णुरिति भावः।

(०४०४) १. कामेन युक्तः-अग्निना युक्त इत्यर्थः। २. कामप्रदः= आमाशयेऽग्नेरधिष्ठातृत्वात् कामप्रदः अग्निप्रदो वा समानं भवति। समिद्धाग्निः समाग्निर्वा कामान् प्रार्थयितुं समुत्सहते, तान् स पूरयति। विशदं 'काम' नाम व्याख्यायां द्रष्टव्यम्।

(०४०५) १. प्रभुत्वेन=सामर्थ्येन। २. प्रभुः=समर्थः। ३. सशक्तम्= स्वशक्तिगुणेन युक्तं सशक्तमिति।

(०४०६) १. भानि=राशयः।

(०४०७) १. भगणं=ग्रहगणं नक्षत्रगणञ्च।

(०४०६) १. अभुक्तं=दोष-धातु-मलेषु विपरिणमय्य वृक्षादिभ्यो भोज्यरूपेण तदेव ददातीति भावः। २. इयर्त्ति= प्राप्नोति।

(०४१०) १. गुह्यानि=गुप्तानि, जनेभ्यः प्रतिरक्षितुमर्हाणि।

(०४११) १. महान्=विष्णुः। तत्र मन्त्रलिंगं-**'महिना महान्'** (ऋग् ८।१२।२६) इन्द्र इति शेषः।

(०४१४) १. तत्=विश्वमिति। २. विष्णुरिति।

(०४१७) १. सदुक्ता=सद्भिरुक्ता।

(०४१८) १. अण्डन्प्रत्ययस्य विधानमिति विग्रहः।

(०४१६) १. वरुणस्य हेतिः=इन्द्रधनुः।

(०४२१) १. सख्यं=समानस्थानम्।

(०४२४) १. खगा ग्रहाः। २. राशिवर्त्म=नक्षत्रक्रान्तिमार्गः। ३. इन्द्रियाणि रसादयो धातव उपधातवो दोषाश्च ग्रहदैवतकाः सन्तोऽपि समानराशिं शरीरमधितिष्ठन्ति। एवं सर्वत्रैकता पृथक्ता च दरीदृश्यते। तां पृथक्तामेकतां च नह्यति बध्नातीति 'नहुषो' विष्णुरुक्तो भवति। एवं विविधमूहानां कल्पनीयं भवति।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(०४२६) १. नित्यं=नितम्।

(०४३८) १. अर्कैः=स्तोत्रैः। अर्किणः स्तोतार इति। तत्र मन्त्रलिङ्गञ्च–
'गायन्ति त्वा गायत्रिणो अर्चन्त्यर्कमर्किणः।' (ऋक् १।१०।१)

(०४३९) १. पार्थिवमन्तरिक्षीयञ्च।

(०४४२) १. कफोढकौ=फुफ्फुसा

(०४४४) १. वस्तुम्=वसनाय।

(०४४६) १. अनूजशब्दे दीर्घश्छन्दोऽनुरोधात्।

(०४५१) १. इदं=जगदित्यर्थः। २. प्रे वेति छान्दसनियमेन लघुत्वमिह ज्ञेयम्। ३. रथे=शरीरे।

(०४५५) १. गुहास्थम्=हृदयस्थितम्

(०४६०) १. सातम्=सुखम्।

(०४७१) १. देवस्य दृश्यं काव्यं जगत्, श्रव्यञ्च वेद इति।

(०४७३) १. गहनो विष्णुः।

(०४७८) १. अवकाशः।

(०४८१) १. वेद्यम्=विष्णुम्।

(०४९२) १. कालबद्धः=नियतकालावधिः।

(०४९४) १. सर्वान् खगान्=ग्रहाननुबध्नातीति सर्वखगानुबन्धुः विष्णुः।

(०४९८) १. कर्मसु-इमं देहमश्नुते व्यापारयति, णिजर्थोऽत्राभिप्रेतः।
२. अर्थसार्थः=प्राप्तव्यार्थसहायः।

(०५०४) १. 'नो' निषेधार्थीयमव्ययम्।

(०५०६) १. यातिं=सरणिम्।

(०५०८) १. स्वमर्यादितविधिना।

(०५१०) १. सकलप्रसूः=सकलस्य चराचरस्य प्रसवित्री=जननी। २. लक्ष्मभिः=लक्षणैश्चिह्नैरित्यर्थः। तथा च—**सर्वलक्षणलक्षण्य उक्तः शम्भुः सनातनः। सुकारैर्वा विकारैर्वा, चिह्नैरन्तः प्रकाश्यते।।**

(०५११) १. तथा च मन्त्रो लक्ष्म्या विष्णुपत्नीत्वे **'श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पत्न्यौ।' (यजु ३१।२२)। २. बिभर्तीति क्रिया कालत्रयोपलक्षिका— बभार, बिभर्ति भरिष्यति च।

(०५१६) १. चराचरम्। २. बीजमिति जातावेकवचनम्, अनन्तं संख्यातुमशक्यम्। ३. सुप्तं मूर्छावस्थापन्नम्। ४. स्वभावेन= प्रवाहतोऽनादिमद् भावेन। ५. दृश्यं भवेत्=कार्यरूपतां, चक्षुरिन्द्रियविषयतां वा प्राप्नुयादिति। लोके च पश्यामः सर्वमुत्पद्यते—उत्पद्य च सर्वमन्यदन्यस्योत्पत्तिहेतुर्भवति।

(०५१७) १. सः=सूर्यः।

(०५२४) १. यदुक्तं विविधेन साम्ना, तत्र मन्त्रः— **"उप त्वाग्ने दिवे दिवे दोषावस्तर्धिया वयम्। नमो भरन्त एमसि।।"** (साम० पू० १।२।४) २. यदुक्तं पदं तृतीयमिति, तत्र मन्त्रः— **"यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामन्नध्यैरयन्त।"** (यजु ३२।१०)

(०५२६) १. बहुभागं=महाभागम्।

(०५३०) १. अनक्ति=व्यनक्ति प्रकाशयतीत्यर्थः।

(०५३१) १. अन्त्राणां बहुत्वं स्थानभेदात्, तथा बहुविधकार्यप्रकाशकत्वाच्च भवति।

(०५३३) १. तदिति विश्वम्।

(०५४२) १. मनोज्ञम्=मनोभिन्नेन्द्रियागोचरमपि मनसा ज्ञातुमर्हमित्यर्थः। २. कमनीयम्=एषितव्यम्— इच्छाविषय इति।

(०५४३) १. आप्यम्=रसम्।

(०५५२) १. च—इत्यप्यर्थे।

(०५५६) १. सकलम्—कलया सहितं विश्वमित्यर्थः।

(०५७०) १. गेयः स्तुत्यः स्तोतुमर्ह इत्यर्थः।

(०५७४) १. अर्थवन्ति=प्रयोजनवन्ति। २, निजार्थकानि शिल्पिप्रयोजनकारीणि।

(०५७५) १. कृत्यानि=कर्तुमर्हाणि कार्याणि।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(०५७५) १. कृत्यानि=कर्तुमर्हाणि कार्याणि।

(०५७६) १. इदं=सकलं जगत्।

(०५७७) १. बहुशः=वैविध्येन—अनेकधा।

(०५७८) १. सुखापूर्णम्=सुखेन आपूर्णम्=आसमन्तात्परिपूर्णम्=आनन्दघनमित्यर्थः। २. इयत्त्वमात्रम्— केवलमियदेव इयत्तया परिच्छिन्नम्=परिमितमित्यर्थः। ३. अबुद्ध्वा=अविमृश्य।

(०५८०) १. विचित्रम्=विविधसंयोजनैश्चितमिति। २. विश्वदेवाः=सर्वे देवाः। ३. यान्ति=प्राप्नुवन्ति।

(०५८१) १. तस्य विष्णोः दृशा=ज्ञानदृष्ट्या इदं जगत् सान्तं—एतावत् इयता युक्तमित्यर्थः। तद्यथा—शिल्पी यन्त्रस्योच्चावचं वित्त्वाऽऽविष्कर्तुं प्रयोक्तुं चार्हति, न तथोपभोक्ता।

(०५८२) १. विराजमानस्य=देहाभिमान्यात्मन=इदं शरीरं विश्वमात्रञ्च तस्य महात्मनः शरीरम्।

(०५८४) १. विभज्य = भङ्क्त्वा।

(०६०४) १. निजयोनिसिद्धमिति-निजस्य स्वस्य योनिवासनियतीकृतकालं यावत् तत्रोषित्वेत्यर्थः।

(०६०५) १. अर्थवृत्तम्=सर्वाङ्गसमुदितं वटवृक्षमिति।

(०६१०) १. मूलम्=किं पूर्वं कृतमिति बीजं फलं वा आहोस्विद् युगपदिति।

(०६११) १. उदीर्य=आविष्कृत्य। २. तस्य=यन्त्रस्य। ३. उच्चनीचे=चालनमवरोधनं तिर्यग्भावनं वा।

(०६१२) १. आप्तकामः स विष्णुर्नान्यमर्थयते तस्मा'दनर्थः' इति।

(०६१३) १. जगच्छब्दस्य द्वितीयान्तमेकवचनम्। २. कोशप्रसुशब्दो जगद्विशेषणम्।

(०६१८) १. भेषु=इत्यत्रागच्छन्नित्यध्याहारः। २. नैजे निजविकारेषु बीजोत्पादनादिकर्मसु। तथा समुद्रः स्वकार्येषु सततं निरत इत्यर्थः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(०६१६) १. वशिष्ठः=वशिना श्रेष्ठः।

(०६२०) १. सत्यया व्यवस्थया बध्नाति यः स 'सत्यबन्धुः' विष्णुरिति। २. विभिनत्ति= बहुविधं दृश्यते शरीरभेदात् यथाशरीराकारम्। सूक्ष्मकीटादहस्त्युत्तरशरीरान्तमिति यावत्।

(०६२२) १. पुंस्त्रीप्रयोगः=सर्वत्र युग्मसद्भावाख्यायी। २. भृञ्=भरणे लिटि बभार।

(०६२३) १. दोषगणेन=दोषत्रयेण

(०६२८) १. पदशः=प्रपदमिति।

(०६३०) १. अनुकरणमनुयानमनुचलनमिति समानार्थकाः। २. पुरुरूपभूत्यै= बहुत्वभावाय पुत्रपौत्रात्मकरूपेणेति।

(०६३१) १. तस्मात्=विष्णोः। २. प्रचारार्थं=व्यवहारार्थम्।

(०६३४) १. जन्मिनाम्=चतुर्विधयोनिसम्भूतानाम्। २. विष्णुगर्भं=विश्वमिति शेषः।

(०६३८) १. यत्तूक्तं निजलिङ्गभेदादिति—प्रत्येकं वस्तु वस्त्वन्तरात् स्वलक्षणविशेषेण जातिगुणादिना भिद्यते। यथा घटपटाविति, न तयोर्योगः सम्भवति। ययोस्तु समाना जातिस्तयोस्तु सम्भवेदेव सम्बन्धो, यथा परस्परं द्वयोः कम्बलयोरिति।

(०६४३) १. बोधं—बोधस्वरूपम्।

(०६४४) १. सूक्ष्मविचारमग्नः=किं सूचयतीति कृतावधानः।

(०६४५) १. तत्=ब्रह्म। २. चित्रं करोतीति चित्रकृत्, तं चित्रकृतम्।

(०६५१) १. गोप्यः=रक्षणीयः। गुपू रक्षणे धातुः।

(०६५३) १. विसृष्टिः=विविधप्रकारालंकृता सृष्टिः। सृष्टिः=सर्जनम्। २. भुंक्ते=यथाकालं स्वान्तःक्षयां कुरुते।

(०६५४) १. सः=मनुष्यः।

(०६६०) १. पक्षयुगेन पक्षी=उपलक्षणमात्रमेतत्। प्रतियोनि शरीरं सर्वावयवसमुदितं करोति।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(०६६३) १. अनेकात्मगतः=एक एव विभिन्नेषु देहेषु, तत्तद्रूपेण वर्तमानो, नामभिर्बहुधा गीयमानश्च, नैकात्मवद्=भिन्नो भिन्नो लक्ष्यते।

(०६७३) १. विविधप्रसूतं=चतुर्विधसृष्टिविक्लृप्तम्। २. विश्वप्रचाराय= लोकव्यवहाराय। ३. स्वसत्त्वे=स्वकीये सत्त्वप्रधाने ज्ञानानन्दात्मनि।

(०६८४) १. धर्मकृतं=मर्यादितं विश्वम्।

(०६८७) १. मृत्स्नं=मृत्तिका। एतच्चोपलक्षणं पाषाणसुवर्णादिधातूनाम्।

(०६६५) १. जनिष्यमाणम्। २. पृथक्=अंगभेदेन पार्थक्यम्। ३. सन्दृक्= समानदृष्टिः।

(०६६७) १. विष्णुना। २. सुखाते। ३. विष्णुम्।

(०६६८) १. विपूर्वकः कृ विक्षेपे कर्मणि लुङि।

(०६६६) १. विष्णुम्।

(०७०६) १. मार्गः—शुद्धस्वरूपम्, मृजूष् शुद्धौ। मार्गो विष्णुः, वैष्णवमार्गाद्वा।

(०७०८) १. षड्भावविकारानापादयन्। २. स्थिरः=कूटस्थः। ३. हेमगात्रः= हेमाङ्गो विष्णुः।

(०७०६) १. विविधभावैः क्रीडयन्।

(०७१३) १. अरिष्टलक्षणञ्च चरके—**क्रियापथमतिक्रान्ताः केवलं देहमाप्लुताः। चिह्नं कुर्वन्ति यद्दोषास्तदरिष्टं निरुच्यते ।** इन्द्रियविमाने (अ० १० श्लो० २६)

(०७१४) १. सना=सदा, आत्मा=शरीरी। विकलाङ्गो न तथा प्रवर्तते यथा सकलाङ्गः।

(०७१८) १. बोधगम्ये=ज्ञानगम्ये भगवति विष्णौ।

(०७२०) १. सदाभाति=सद् आभाति सत उद्भूतम् आभाति प्रकाशते। अथवा—सत्त्वरूपमापन्नः प्रकाशते।

(०७३६) १. अप्सु कर्मसु २. प्रतिशरीरं मनो भिन्नं—भिन्नं सत् शक्तिमीहाञ्च भिन्नां—भिन्नां स्वात्मनि स्थापयति।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(०७३८) १. प्रकाशं–व्यक्तम्।

(०७३९) १. नास्ति लिङ्गं चिह्नं यस्य सोऽलिङ्गः।

(०७४१) १. तत्र=ब्रह्मणि।

(०७४२) १. कर्मणां समूहः, **'तस्य समूहः'** (पा० ४।२।३७) इत्यण्।

(०७४४) १. सत्त्वरजस्तमोमयीम्।

(०७४८) १. गच्छतीति=जगत्।

(०७४९) १. **तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः।** (यजुः ४०।५)

(०७५०) १. केतमिति कर्मनाम।

(०७५३) १. **"शं नो अज एकपाद् देवो अस्तु"** (ऋ० ७।३५।१३) इत्यादिभिर्मन्त्रैः।

(०७५६) १. प्राणिति-अन्तर्गर्भितण्यर्थः प्राणयतीति भावः।

(०७६७) १. ना=पुरुषः २. गलम्=कण्ठम्।

(०७६९) १. मनुं=मन्तारम्।

(०७७८) १. दाधर्तीति वैदिकपदानुकरणम्, यद्वा छन्दोवत् कवयः कुर्वन्तीति न्यायेन छान्दसप्रयोगोऽपि क्वचिल्लोके प्रयुज्यत एवेति नापशब्दत्वभागयम्।

(०७८४) १. 'यती प्रयत्ने' इत्यस्माद् यङन्तात् शानजन्तं विश्वविशेषणम्।

(०७९३) १. गच्छतीति=जगत्; २. तानि=इन्द्रियाणि गोवाच्यानि; ३. स जीवः पुनस्तं गोविन्दं विष्णुं प्राप्नोति।

(०७९४) १. श्मशाने चितां प्राप्नोति, भस्मीभवतीत्यर्थः।

(०७९६) १. विरामम्-विशेषं रमणम्।

(०७९८) १. ज्ञानगम्यम्; २. विलोडनाधारस्य कर्तारम्; ३. सत्ताशीलम्; ४. विलोडनाधारमान्त्रं-तत्र, भक्ष्य– चोष्य–अवलेह्य– पेयेति चतुर्विधस्याहारस्य भेदको वायुः। तच्च महास्रोतःशब्देनापि संज्ञाप्यते। ५. लोकवेदयोः साम्यं गुरुमुखादधिगतं यैस्ते लब्धगुरूपदेशाः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(०८०३) १. मन्त्रांशोऽयम्।

(०८०६) १. ल इति-लाति=आदत्ते=आदानं वा प्राप्नोतीति लः। यद्वा लातीति ला कर्तरि क्विपि, ला एव लः, स्वार्थेऽणि अवर्णलोपे लः, तस्मिल्ले।

(०८०७) १. परं=अन्यं=द्वितीयमिति। अजितं=विष्णुम्।

(०८१०) १. विरामं=विक्रीडनम्, क्रीडामयं विविधं साधनम्; २. उदस्तः=औदासीन्यं प्राप्तः।

(०८१३) १. सर्वेण वृतः-सर्वमापन्नः।

(०८२०) १. मोहो व्यभिचारि ज्ञानम्।

(०८२१) १. मनांसि=ज्ञानानि।

(०८२२) १. चक्रमयं=सङ्कोचविस्तारवच्चक्रमयमिति भावः।

(०८२३) १. स्वयं न क्षयं यातीति सिद्धो भगवान् विष्णुरिति।

(०८२५) १. पुष्पाणां समूहः पौष्पम्।

(०८२६) १. हलस्य=शिश्नस्य।

(०८२७) १. हलं=करणम्।

(०८२८) १. साधनं=शिश्नं=करणम्।

(०८३३) १. अग्र्यम्=उत्तमम्; २. इत्वा=प्राप्य;

(०८३४) १. सत् एव आत्मा=स्वरूपं यस्य स सदात्मा, तस्य योगः सदात्मयोगः, तस्मादिति। अस्तित्वरूपेण सर्वग इत्यर्थः। २. देहं परित्यज्य, आत्मा कया गत्या यातीति न केनापि मर्त्येन वक्तुं शक्यमिति "अमर्त्यगत्या" इत्युक्तम्।

(०८३५) १. ब्रह्मद्विड्भ्य इत्यर्थः, पञ्चम्यन्तं पदम्; २. तेन=धनुषेत्यर्थः।

(०८३६) १. आत्तं=गृहीतम्; २. आसिनोति=आसमन्ताद् बध्नाति।

(०८४३) १. दृशान इति-दृश् धातोः **"युधिबुधिदृशेः किच्च"** इत्युणादिः (२।९०) कर्तरि "आनच्" प्रत्ययः, किद्वदतिदेशश्च तस्य। पश्यतीति दृशानः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(०८४४) १. जीवाय- जातावेकवचनम्।

(०८४५) १. विचित्रयोनिभ्य आततं विचित्रं विश्वमित्यभिप्रायः; २. तद्यथा-योजनगन्धा पिपीलिका, दूरश्रवाः क्रुञ्चः, चिराय पर्याप्तं जलमाददान उष्ट्रः, बहुप्रसूः सर्पिणी। एवमूह्यं तथा योनिवैचित्र्यम्।

(०८४७) १. विरामं=विक्रीडनम्।

(०८४६) १. **आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया। मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्। मारुतस्तूरसि चरन्मन्दं जनयति स्वरम्** ।। इति श्लोकात्मिका पाणिनीयशिक्षा इहानुसन्धेया।।

(०८५५) १. यथा–त्रिककुत्, त्रैष्टुभम्, त्रिबन्धनम् इत्यादिरूपेण।

(०८५६) १. विगतो लासो विलासः=दुःखमिति यावत्, विशिष्टो लासो वा विलासः=सुखञ्च।

(०८५७) १. हे मर्त्या गायन्तु=स्तुवन्तु भवन्तः।

(०८५६) १. सकलस्य=चतुर्विधसृष्टेरिति।

(०८६२) १. अतएव लोकैषणा-वित्तैषणा-पुत्रैषणा च परिहर्तव्या भवति।

(०८६६) १. अविकल्पतो=निश्चयतो निःसंशयमित्यर्थः; २. ना=पुरुषः।

(०८६६) १. सर्वशरीरजा=सर्वेषां जगदन्तर्वर्तिनां प्राणिनां यावद्धि पशुपक्षिणां तथा जडपदार्थानामपि शरीरेषु अङ्गसौन्दर्यं शुभाङ्गत्वं दृश्यते, तत्तमेव शुभाङ्गं सर्वदाऽऽख्याति।

(०८७०) १. अमर्त्यकर्मा=सततकर्मा; २. जगच्छयानं=जगति वर्तमानम्; ३. रहस्यं=साधारण्येन ज्ञातुमशक्ये गुप्ते धाम्नि वर्तमानो= निगूढस्तमित्यर्थः।

(०८७३) १. कातृवर्गः-शब्दक-वर्गः=गायक-वर्गो वा।

(०८८०) १. अत्र विश्वशब्दो जडचेतनसमष्टिरूपजगद्वाचकः संज्ञाशब्दः। अत एवेह सर्वनामसंज्ञा तत्कार्याभावश्च द्रष्टव्यः।

(०८८१) १ नक्षत्रधर्मेण=अनश्वरधर्मेण=आप्रलयं स्थास्नुधर्मेणेत्यर्थः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
(०८८१) १. [illegible]त्यर्थः।
जगदिति-कर्म।

(०८८२) १. निवृत्तं=अस्तङ्गतं वदन्ति।

(०८८३) १. संक्षेपः=समासः, विक्षेपो=व्यासः। २. संक्षेपशीलः=संक्षेपधर्मा।

(०८८४) १. क्षेमं=शरीरम्; २. गुप्तं=जीवनोपकरणै रक्षितम्; ३. ओकांसि=स्थानानि।

(०८९१) १. पञ्चति=विस्तारयति। पचि विस्तारवचने चौरादिको धातुः।

(०८९२) १. तस्या आश्रयस्तदाश्रयः। आश्रयः पात्रम्। तद्यथा—सर्वाङ्गो विकालाङ्गश्च। सुरूपः, कुरूपश्च। सुगन्धिः, निर्गन्धश्च। तरुणो जीर्णश्च। बह्वपत्योऽनपत्यश्च। सदारो विदारश्च, दाराः स्त्री। सधनो निर्धनश्चेत्यादि, त्रिलिङ्गोपेतायां चतुर्विधसृष्ट्यां स्वयमूह्यम्। यथा—सुरूपः पुमान् सुरूपा स्त्री, सुरूपमन्यत्। एतत् केवलं निदर्शनमात्रं दर्शितमस्माभिः।

(०८९३) १. आकलको=गणकः, कल संख्याने धातुः। धनेशस्याकलकः धनेशाकलकस्तस्मिन् सर्वमधिकृतं भवति वैभवं धनेशस्य, परन्तु गणकसमेतं सर्वं वैभवं धनेश एव निवसति वास्तवमेतत्। तथैव, प्रपदं गुणविभक्तमेतद् विश्वं तस्मिन्नेव सर्वपरिवृढे निवसति।

(०८९७) १. स विष्णुः सूर्यो वा।

(०९०६) १. तत इति—तस्मादन्य इत्यर्थः।

(०९१०) १. प्रतिसौरमण्डलमियं व्यवस्था द्रष्टव्या।

(०९२५) १. **नवो नवो भवति जायमानः।''** (ऋक् १०।८५।१९।) चन्द्र इति शेषः। २. समाना भा=प्रभा यस्य स सभः।

(०९२६) १. **''स नो बन्धुर्जनिता''** (यजुः ३२।१०) इत्यादि मन्त्रमत्र लिङ्गम्।

(०८३०) १. तम्=अक्षमित्यर्थः।

(०९३२) १. भानि=नक्षत्राणि, गृह्णन्ति=उपाददते ये ते ग्रहाः सूर्यादयः सप्त, राहुकेतुयुताश्च नव।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(०६३६) १. **''एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः।''** (ऋक् १।१६४।४६)

(०६३७) १. प्रचष्टे—प्रपश्यति।

(०६४०) १. **''सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च''** (ऋक् १।११५।१) इति मन्त्रलिङ्गमत्र।

(०६४१) १. मायाभिः पुरुरूपमीयमानस्यास्येन्द्रस्य।**''इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते''** (ऋक् ६।४७।१८) इति मन्त्रलिङ्गमत्रानुसन्धेयम्।

(०६४६) १. 'माम्' पदमिह जीवमात्राय प्रयुक्तम्।

(०६४६) १. यदुक्तं **'तमसः परस्तात्'** (यजुः ३१।१८) इति।।

(०६५३) १. आत्मचक्षुः=द्रष्टृरूपः।

(०६५६) १. ब्रह्मण्यः=सूर्यः; २. ब्रह्मण्यः=विष्णुः; ३. यन्त्रे=नियमे; ४. परिवृद्धस्य विश्वस्य हिताय। ५. देवः=विष्णुः सूर्यो वा।

(०६६४) १. स्वस्थम्।

(०६७३) १. विश्वा=विश्वानीति।

(०६७४) १. वेत्ति=जानातीत्यर्थः।

(०६७५) १. अर्थ्यतमैः=अत्यन्तं याचितुमर्हैः। २. लिप्स्यैः=वाञ्छ्यैः।

(०६७८) १. ब्रह्मविवर्धनः=विष्णुः। २. जरितृकोशे=स्तोतुर्हृदये। ३. वाचः= द्वितीया-बहुवचनम्; ४. निशम्य=श्रुत्वा। **''श्रुधी हवम्''** (ऋक् १।२।१) इति मन्त्रलिङ्गम्।

(०६८३) १. जगदिति प्रथमैकवचनम्।

(०६८५) १. पुण्यकीर्तिशब्देन नामजपमाहात्म्यमधिगतं भवति। २. सत्पदम्=सत् स्वरूपं पदं ज्ञानमिति।

(०६८७) १. समाप्त=सम्यगाप्तम्।

(०६८८) १. मनोजवेन=परमेश्वरेण (अक्षरेण); २. विष्णुः=सूर्यः। भुवनस्य नाभिः=नद्धा ३. दिविक्षयः=द्युलोकनिवसनः; ४. पूरयन्=आप्यायन् बध्नातीति=पूर्णबन्धुः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(०६६४) १. द्यते=प्रददाति।

(०६६६) १. प्रगच्छन्=प्रकर्षेण गच्छन्=अव्याहतगतिरित्यर्थः।

(०६६७) १. सता=सद्धेतुका इति, हेतौ तृतीया।

(१००३) १. अत्र मन्त्रलिङ्गम्—"**ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत।**" (ऋक् १।१६०।१) २. व्यज्य—अज्य=सर्वं कार्यगणं कारणगणञ्च पृथक्—पृथक् प्रकाश्य, स्वकं विनाशरहितं स्वरूपं प्रत्याययति, प्रत्यक्षमिव प्रकटयति।

(१००५) १. दध धारणे, विपूर्वः करोत्यर्थे।

(१००६) १. नदीनां गङ्गा श्रेष्ठतमा, तस्मादिदमुच्यते।

(१०१५) १. याचन्ति आर्षानुकरणम्।

(१०१६) १. मन्त्रलिङ्गं च— "**सायं सायं गृहपतिर्नो अग्निः प्रातः प्रातः सौमनसस्य दाता।वसोर्वसोर्वसुदान एधि वयं त्वेन्धानस्तन्वं पुषेम।**" (अथर्व १६।७।५५) ३. वह्निः=अग्निः।

(१०२४) १. यदिति=विष्णुः।

(१०२५) १. यौति=सत्यान्यसत्यानि च मिश्रयति यथाज्ञाननिचितैर्वचोभिर्यौति= निश्चयेन व्यामोहयति स्वात्मानं परात्मानञ्च। यथा लोकेऽपि प्रत्येकं प्राणी—आत्मनश्छायां दृष्ट्वाऽस्यां मत्कमेव रूपं व्याप्तमिति मन्यमानः तस्यां प्रियायते। तथैव विद्वानपि चराचररूपं जगत् तद्रूपमेव मन्यमानो विशोको रमते स्वात्मनि निर्भयम्।

(१०३०) १. विभक्तम्=अव्यक्तम्; २. अव्यक्तस्वरूपेण=नानाशक्तिभेदेन।

(१०३१) १. परियातं=व्याप्तं विश्वं येन सः। २. निजं स्वरूपमित्यर्थः।

(१०३२) १. वा=अप्यर्थकः। २. तथा च "**त्वष्टा रूपाणि पिंशतु**" (अथर्व ५।२५।५) "**ये त्रिषप्ताः**" (अथर्व १।१।१।) इत्यादि पदं, रूपविभरणे मूलम्।

(१०३३) १. दिव्याः=दिवि भवाः=आकाशीया इत्यर्थः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(१०३४) १. मन्त्रलिङ्गञ्च– **''मां हवन्ते पितरन्न जन्तवो अहं दाशुषे विभजामि भोजनम्।''** (ऋक् १० ।४८ ।१)

(१०३५) १. एकः प्रधानः। २. वापः—वप्ता बीजस्य।

(१०३६) १. वा शब्द उपमावाचकः।

(१०४४) १. ब्रह्मण इदं ब्राह्मणं=जगत्। २. महत्=विष्णुः, **''तस्य नाम महद्यश''** इति (३२ ।३) याजुषान्मन्त्रलिङ्गात्।

(१०४८) १. उनत्ति—उन्दी क्लेदने, स्नेहान्वितां करोतीत्यर्थः।

(१०४९) १. पृथुलोचनानाम्-स्थूलदृशामित्यर्थः।

(१०५४) १. इरा-जलम्।

(१०५६) १. **''तस्मै वाताय हविषा विधेम।''** (ऋक् १० ।१६८ ।४) इत्युक्तमन्त्रलिङ्गम्।

(१०६०) १. मानं सम्मानम्। तस्य गोचरो मानगोचरः, मानविषयरहित इत्यर्थः। २. मानं प्रमाणम्। तस्य मानगोचरः, प्रमाणविषय इत्यर्थः।

(१०६१) १. तद्यथा—जलमग्निं निर्वापयति,—अग्निर्वा जलं दहति, स्वबलानुसारम्।

(१०६३) १. आत्मा-जीवः।

(१०६८) १. पिपर्ति=पूर्णं करोतीत्यर्थः।

(१०७२) १. तद्वत्-तेजोवृषवत्।

(१०७५) १. मनः—अन्तरिन्द्रियम्। २. निर्लिप्तः। ३. मनोग्रहेण-ज्ञानग्रहेण। ४. विदिक्षु-नानादिक्षु।

(१०७६) १. जन्यं-जनयितुमर्हम्। २. मर्त्यम्-मारयितुं योग्यम्।

(१०८६) १. मनुज इति जीवितस्योपलक्षणम्। २. जीवात्मबन्धुः= अन्यसाहाय्यानपेक्षः। ३. एको म्रियते—एको वा जायत इति च स्पष्टं दृश्यते।

(१०९३) १. दुर्गममित्यर्थः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(१०६४) १. सूर्यो भास्करः, स सूर्यसिद्धान्तस्य प्रवक्ता। स च।

(१०६८) १. सदैति-सदा एति=प्राप्नोति।

(११०४) १. भूतभव्ये=भूतं, भविष्यच्च।

(११०५) १. सूर्यस्य=सरणशीलस्य सपरिच्छदस्य सर्वस्य ब्रह्माण्डस्येति भावः। २.''**यस्मिन् क्षियन्ति प्रदिशः षडुर्वी।**'' (अथर्व १३।३।१) ''**तस्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा।**'' (यजुः३१।१६)

(११०७) १. सनातन इति यदुक्तं तत्र मन्त्रलिङ्गम्– ''**पुरुवसुर्हि मघवन्त्सनादसि।**'' (ऋक् ७।३२।२४)

(११०८) १. सूर्य इत्युपलक्षणमात्रम्। सर्वं तेन प्राग्भवमेव पुनः पुनः सृज्यते, न तु नूतनं क्रियते। ''**यथापूर्वमकल्पयद्**'' (ऋक् १०।१९०।३) इति मन्त्रलिङ्गात्।

(११०९) १. खरांशुः—सूर्यः।

(१११०) १. सर्वयोनिसामान्ये स्त्रीग्रहणम्।

(१११५) १. सनातनः=सूर्यः, इह संग्रहे पठितत्वात्।

(१११७) १. घञ्-अकर्तरि। कर्तृभिन्ने कारके भवतीत्यर्थः।

(११२०) १. विष्णुप्रत्ताप्तशक्तेः।

(११२२) १. सत्यमनाः=अबाधितज्ञानः।

(११२६) १. करणस्य=कण्ठस्य भेदात्। २. अग्न्याशयनिर्माणभेदात्। ३. बलाबलं=शरीरबलाबलम्। ४. विविधै रोगैरपि वाग्विहन्यते।

(११२७) १. अत्रेति जङ्गमवर्गे।

(११३१) १. सूर्य इत्युपलक्षणम्, सर्वे ग्रहा ज्ञेयाः।

(११३७) १. रमणीयम्। रमणीयस्य दातारं वा।

(११४१) १. घृतं जलं, तच्च पवनोऽश्नाति।

(११४३) १. वनानि=विभागाः, दिनं—निशा—मासो—वर्षमित्यादयः। तेषां सर्वेषां ग्रहैरेव विभागः। तस्माज्ज्योतींषि वनानि। नक्षत्राणि वनानि, तानि राशिं विभजन्ति। ज्ञानानि वनानि, इदमिदं वेति

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
तानि विभजन्ति। एवं सर्वत्रोह्यम्।

(११४८) १. समाप्तुमीर्ते=सम्यग्—एकीभावेन वा—आप्तुं प्रयतते।

(११५१) १. सूर्यः।

(११६६) १. भयं करोति। २. भयं कृन्तति।

(११७०) १. विविधरूपेषु तत्तद्रूपेणाविर्भूत इत्यर्थः।

(११७८) १. खगः—सूर्यः। सूर्य इत्युपलक्षणं ग्रहोपग्रहसमेतस्य नक्षत्रमण्डलस्य।
२. खगः—पक्षी। ३. सुपर्णम्—सूर्यं सपरिच्छदम् पक्षिणं वा तथाविधोपकरणसमेतम्। **"स सुपर्णो गरुत्मान्।"** (ऋक् १।१६४।४६) इति च मन्त्रलिङ्गम्।

(११९५) १. सा एव स्थाली।

(१२०२) १. तृन्नन्तः=दमयिता। २. यस्यति=प्रयतते। ३. विघ्नापहाराय विधिर्नमस्यः।।

(१२०४) १. ना इति निषेधार्थे। पराजितः विषयैः पराभूतः, तथा नेति=नापराजितः।

(१२२५) १. स इति कृतव्याख्यानं विष्णोर्नाम।

(१२२८) १. स्वार्थवद्—विशेषणकृतः, उपसर्गविद्योतितश्च योऽर्थस्तद्वदित्यर्थः।

(१२३१) १. स्वपरिधौ।

(१२३४) १. दातारमग्र्यमिति=विष्णुं सूर्यम् अग्निं वा। लोके चापि पश्यामः—वैश्वानरोऽग्निः सर्वान्तः प्रविष्टः सर्वं यथाकामं प्रीणाति।

(१२३५) १. विविधस्वरूपः=विविधदेवरूप इत्यर्थः। २. शतशब्दो बहुपर्यायः।

(१२३७) १. सुषिराण्यङ्गप्रत्यङ्गानि समूह्यैकीकृतम्। २. जायत इति जनुः।

(१२४०) १. विचारवत्=विचारयुक्तम्, गतिशीलमित्यर्थः। विचरणयुक्तं वा।

(१२४२) १. वर्ष्म=शरीरम्।

(१२४३) १. नैव दृश्यः=द्रष्टुमशक्यः २. सूर्यः=सरणशीलं सर्वम्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(१२४७) १. आजिहीत=आदत्त।

(१२५२) १. चोऽप्यर्थे।

(१२५३) १. विक्रमधर्माणं=गतिशीलमित्यर्थः।

(१२५४) १. भुक्तमात्रं=भोग्यतामितम्। व्यवहृतमित्यर्थः।

(१२५६) १. असावहमिति वा।

(१२६३) १. सबाहुमूलकौ।

(१२७२) १. **''अतो भिस ऐस् वा''** इति (कातन्त्र-व्याकरणे) सूत्रं, तेन मनुष्येभिः, देवेभिः, रथेभिरिति वेदे प्रयुक्ताः शब्दा लोकेऽपि प्रयुज्यन्ते। वेदे च भिस ऐस् वैकल्पिको दृश्यते सामान्येन, तथा च यथा—**''वीरेभिरश्वैः''**।

(१२७५) १. कामवशं=यथेष्टम्। २. लषन्ति=कामयन्ते। प्राणवन्त इति शेषः।

(१२९०) १. सूर्य-चन्द्रमसोर्वक्रता न भवति।

(१२९२) १. **''वशेदं सर्वमभवत्, यावत् सूर्यो विपश्यति''**। (अथर्व १० ।१० ।३४)

(१२९४) १. जरठो=वृद्धः।

(१२९५) १. शार्दूलविक्रीडितं छन्दः।

(१२९८) १. सः=विष्णुः।

(१२९९) १. पपिः सोमः। **''पपानो देवेभ्यो०''** (ऋक् ६ ।४४ ।७)

(१३०१) १. समाप्यम्=सम्यगाप्तं सम्पूर्णतया व्याप्तमित्यर्थः।

(१३०६) १. व्यवहारे आयप्रत्ययस्याभावाद् अनुदात्तेत्त्वादात्मनेदं प्राप्तमपि **'छन्दोवत् कवयः कुर्वन्ति'** (महा० १ ।४ ।३) इति वचनात् परस्मैपदमपि साधु।

(१३१०) १. सूर्यः।

(१३१३) १. ना=पुरुषः। बहुनामकीर्त्यः=बहुभिर्नामभिः कीर्तयितुं योग्य इति।

(१३१७) १. द्वेष एव तमः, अस्माच्च तमसस्तारयितेत्यर्थः।

(१३२१) १. अर्य=स्वामिनम्। **'अर्यः स्वामिवैश्ययोः'** (पा० ३ ।२ ।१०३)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(१३२२) १. मर्त्यो=होता यजमानादिरूपश्च, तथा वस्तु च यज्ञीय सर्वं विष्णुरूपमित्यर्थः।

(१३२४) १. विचित्रचित्ररमणीयं यज्ञमित्यर्थः। २. तत्=हविः।

(१३३०) १. **''जागृविं विभुं विश्पतिम्''**। (ऋक् ६।१५।८) २. **''अध्वरे ध्रुवम्''**। (ऋक् ६।१५।७)

(१३३२) १. **''विश्वेदेवा यजमानश्च सीदत''**। (यजुः १५।५४) इति च मन्त्रलिङ्गम्।

(१३३६) १. तथा च मन्त्रलिङ्गम्—१. **''ताभिः सयुक् सरथं देव ईयतेऽस्य विश्वस्य भुवनस्य राजा''**। (ऋक् १०।१६८।२) २. **''विश्वा ते धाम वरुण प्रियाणि।''** (ऋक् ७।८७।२)

(१३३७) १. **''ऋतञ्च सत्यञ्चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत।''** (ऋक् १०।१९०।१)

(१३४१) १. **स जायमानः परमे व्योमनि व्रतान्यग्निर्व्रतपा अरक्षत। व्यन्तरिक्षममिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो महिना नाकमस्पृशत्।**

(१३४२) १. मनःशुक्रौ=चन्द्रशुक्रौ, सूर्यसमानवर्गराशिगौ चेत्। मनः=चन्द्रः। सूर्यः=आत्मा। समानबन्धुः=समानबन्धनः।

(१३४४) १. **''तस्मा इडां सुवीरामायजामहे सुप्रतूर्त्तिमनेहसम्।''** (ऋक् १।४०।४)

(१३४५) १. लोक्यः— लोके भवो दृश्यो वा। १. 'चक्र प्रतिघाते', व्योमाध्वनि सर्वं प्रतिहतं भवति भिन्नं-भिन्नं प्रतिभासते इत्यर्थः।

(१३५४) १. ''आनन्दो वै सः'' इत्यानन्दस्य विष्णोः सुखं रमणीयं रथं स्थान वा लभन्त इति।

(१३५५) १. एकवीरः=सूर्यो विष्णुर्वा।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अर्वाचीनसंस्कृतस्य सप्तदशवर्षपूर्तिः

दिल्ल्या देववाणी-परिषदा प्रकाशितस्य त्रैमासिकसंस्कृतपत्रस्य **'अर्वाचीनसंस्कृतस्य'** सप्तदशवर्षपूर्त्यंकः ६.११.१९९५ ई. तारिकायामुज्जयिन्यां कालिदास-अकादम्या **'नवांश'**-प्रेक्षागारे सुप्रसिद्धसंस्कृतकवेराचार्यश्रीनिवासरथस्य आध्यक्ष्ये वयोवृद्धसंस्कृतविदुषा आचार्य डा. बच्चूलाल अवस्थिना समुन्मीलितः। पत्रस्य प्रधानसम्पादकः डा. रमाकान्तशुक्लोऽर्वाचीनसंस्कृतरचनानां वैशिष्ट्यमिंगितवान् । कालिदास-अकादम्या उपाध्यक्षः डा. शिवमंगलसिंह 'सुमन' महाभागः, देशस्य प्रतिष्ठिताः संस्कृतकवयः सर्वश्री रा. गणेशः, आचार्यबच्चूलाल अवस्थी, आचार्यकामताप्रसादत्रिपाठी 'पीयूषः', 'अभिराज' डा. राजेन्द्र मिश्रः, आचार्य श्रीनिवास रथः, डा. कमलेशदत्त त्रिपाठी, डा. रमाकान्तशुक्लः, डा. शिवदत्त शर्मा चतुर्वेदी, डा. भास्कराचार्य त्रिपाठी, डा. रुद्रदेवत्रिपाठी, डा. जनार्दनप्रसाद पाण्डेय 'मणिः' डा. इच्छारामद्विवेदी 'प्रणवः' किञ्च कालिदास-अकादम्याः सञ्चालको डा. प्रभातकुमार भट्टाचार्यः, बंग्लादेशनाटककारः प्रो. सईद अहमदश्च **'अर्वाचीनसंस्कृतम् (१७।४)'** स्वहस्ताक्षरैरलंकृतवन्तः। (हस्ताक्षरयुक्तस्य अर्वाचीनसंस्कृतस्य चित्रं किञ्चाङ्कसमुन्मीलनस्य चित्रमग्रिमावरणपृष्ठस्योभयोः पार्श्वयोरवलोकनीये)

देववाणी-परिषदो विंशः स्थापनादिवससमारोहः

देववाणी-परिषदो विंशः स्थापना-दिवससमारोहः १३-१५.१२.१९९५ ई० तारिकासु नवदिल्ल्यां सम्मानितोऽभूत् ।

उद्घाटनसत्रं १३.१२.१९९५ ई. तारिकायां '७ सिकन्दरा रोड' इत्यत्र समायोजितमभूत्। समारोहस्योद्घाटनकर्त्रा दिल्लीदूरदर्शननिदेशकेन डा० मलयविकासपहाड़ीमहाभागेन परिषन्निर्मित-दृश्यकार्यक्रमावलोकनगोष्ठीशृंखलायाः किञ्च मुख्यातिथिना भारतीयराजस्वसेवास्थेन सीमाशुल्ककेन्द्रीयोत्पादशुल्कमहानिदेशालये अतिरिक्तमहानिदेशकेन श्रीमहेशकुमारेण श्रव्यकार्यक्रमानुश्रवणगोष्ठी-शृंखलाया उद्घाटनं कृतम् । श्रीकुमारेण संस्कृतग्रन्थानां ध्वन्यङ्कनस्यावश्यकता सविशेषं रेखाङ्किता । उद्घाटनसमारोहस्याध्यक्ष्यं कुलपति डा. मण्डनमिश्रेण कृतम् । अस्मिन्नवसरे संस्कृतस्य ध्वन्यङ्कितकैसेटानां किञ्च देववाणी-परिषत्प्रकाशितग्रन्थानामुपहारैः संस्कृतप्रेमिणोऽतिथयः सभाजिताः अभूवम।परिषन्महासचिवेन डा. रमाकान्तशुक्लेन दूरदर्शनतः संस्कृतवार्तानां प्रतिदिनं प्रसारणार्थमाग्रहः कृतः। स्वागताध्यक्षः श्री सुदर्शनकुमार मल्होत्रा अतिथीनां स्वागतमकरोत्। अस्मिन्नवसरे दूरदर्शने संस्कृतकार्यक्रमाणां प्रोत्साहनार्थं श्रीशरददत्ताय श्रीअजमेरसिंहशौकराय च परिषत्पक्षतोऽभिनन्दनं व्याह्रियत।

१४.१२.१९९५ ई. तारिकायां 'आर ६ वाणी विहार , नयी दिल्ली-११००५९' इत्यत्र 'दृश्य-श्रव्य-कार्यक्रमाणामवलोकनानुश्रवणगोष्ठ्यः' सञ्चालिता अभूवन् किञ्च देववाणी-परिषत्प्रकाशितानां ८६ ग्रन्थानां प्रदर्शनी आयोजिताभूत् ।

१५.१२.१९९५ ई० तारिकायां 'श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठे' समापन-गोष्ठी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आयोजिताभूत् यत्र विद्वदभिनन्दनं काव्यपाठश्चान्ववष्ठीयाताम्। परिषदः पूर्वाध्यक्षाय आचार्य-श्रीनिवासरथमहाभागाय राष्ट्रपति-सम्मानप्राप्त्यर्थं परिषत्पक्षतः महासचिवेन रमाकान्तशुक्लेनाभिनन्दनं व्याहृतम्। विद्यापीठकुलपतिः डा. वाचस्पति उपाध्याय आचार्यश्रीरथमहाभागाय और्णं प्रावारकं समर्पितवान्। समापनगोष्ठ्या आध्यक्ष्यं विद्यापीठसाहित्यसंस्कृतिसंकायाधिष्ठात्रा डा. रमेशचन्द्रचतुर्वेदेन कृतम् सञ्चालनञ्च डा. रवीन्द्रनागरेण कृतम्। (रमा शुक्ला)

संस्कृत-जगद्वार्ता

१. उज्जयिन्याम् अष्टत्रिंशत्तमः कालिदास-समारोहः ३.११.६५तः ६.११.१६६५ यावत् सममान्यत।

२. दिल्लीदूरदर्शनेनेदम्प्रथमतया १६६६ तम वर्षस्य प्रथमः कार्यक्रमः संस्कृतमयः प्रस्तुतः। **'पञ्चनवतीयम्'** इत्यस्य कार्यक्रमस्य आलेखो निर्देशनञ्च डा. रमाकान्तशुक्लेन प्रस्तुतिश्च 'ध्वन्यालोक आडियो विजुअल प्रा. लि'. इत्यनया संस्थयाक्रियन्त।

३. नयीदिल्लीस्थ-श्रीलालवहादुरशास्त्रिराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठेन १०.१.१६६६ ई. तारिकायां संस्कृतकविसम्मेलन-संस्कृतनाट्यप्रदर्शने समायोजिते यत्र डा. रमेशचन्द्रचतुर्वेदस्य निर्देशने डा. अनीताशर्ममहाभागायाः सहनिर्देशने च रमाकान्तशुक्लप्रणीतं **'पण्डितराजीयम्'** नाम नाटकं प्रयुक्तमभूत्। द्वितीयं प्रयुक्तं नाटकं **'निम्बपत्र'**मासीत्।

४. दिल्ली-संस्कृत-अकादम्या. १७.१.१६६६ ई. तारिकायां नवदिल्लीस्थे 'लिटिल थियेटर-ग्रुप-प्रेक्षागारे' अ० भा० संस्कृत-कविसम्मेलनमायोजितम्।

५. डा. श्रीधरभास्कर वर्णेकरमहाभागाय 'श्रीवाणीअलंकरणं-१६६४' प्रादीयत।

६. डा. मण्डन मिश्रः वर्षत्रयाय श्रीसम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य कुलपतिर्नियुक्तः।

७. ५.१.१६६६ ई. तारिकायां बरेलीस्थबरेलीकालेजस्य संस्कृत-विभागद्वारेण कविवर डाक्टरबलभद्रप्रसादशास्त्रिणोऽध्यक्षतायां स्वपूर्वविभागाध्यक्षस्य आचार्य श्रीलक्ष्मीचन्द्रकौशिकस्य प्रथमा पुण्यतिथिः सश्रद्धं मानिताभूत्। एतस्मिन्नवसरे आचार्य श्रीलक्ष्मीचन्द्रकौशिकमहाभागस्य चित्रे माल्यार्पणं कुर्वता संस्कृतविभागाध्यक्षेण डा. कृष्णकान्तशुक्लेन श्रीमतः कौशिकमहाभागस्य व्यक्तित्वं कर्तृत्वं चावलम्ब्य स्वकीया विचाराः प्रकाशिताः। नगरस्य सम्मानितेन नागरिकेण श्रीमता कृष्णकान्तखण्डेलवालेन विभागस्य प्रथमाध्यक्षस्य प्रो. भोलानाथशर्मणश्चित्रे माल्यार्पणं विहितम्। हिन्दीविभागाध्यक्षेण डा.भगवानशरणभारद्वाजेन किञ्च संस्कृत-प्रवाचकेन डा. रामजीतमिश्रेण अन्यैश्च डा. उमाकान्तशर्म-रमाकान्तशर्म-डा. राजेशकुमारभारद्वाज-श्रीप्यारेलालोपाध्याय-प्रभृतिभिर्विद्वद्भिरपि आचार्यकौशिकमहाभागस्य व्यक्तित्वमवलम्ब्याभिभाषितम्। (अभिनवशुक्लः)

सुप्रसिद्धः संस्कृतविद्वान् किञ्चानेकग्रन्थानां कर्ता आचार्यपं.श्रीनवलकिशोरकाङ्करः २८.४.१६६६ ई. तारिकायां (२०५३ तमवैक्रमाब्दे वैशाखशुक्लैकादश्यां सोमवासरे) जयपुरे दिवं गतः। श्रद्धाञ्जलिसभा १०.५.१६६६ ई. तारिकायां जयपुरे संवृत्ता। अस्माकं श्रद्धाञ्जलयः !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संस्कृते शपथग्रहणार्थं
सांसदा वर्धाप्यन्ते!

नवदिल्ल्यामद्य २२.५.१६६६ ई. तारिकायां संसद्भवनस्य केन्द्रीयकक्षे एकादश्या लोकसभाया नवनिर्वाचितैः पञ्चाशदधिकैः सांसदैः संस्कृत-भाषामाध्यमेन शपथग्रहणं कृतम्।

एतेषु सर्वाधिकसंख्यायाम् भारतीयजनतादलीयाः सांसदा आसन्। इलाहाबादतो निर्वाचितः किञ्च साम्प्रतं भारतसर्वकारस्य गृहमन्त्रिपदमलं-कुर्वाणो डा. मुरलीमनोहर जोशी, दक्षिणदिल्लीतो निर्वाचिता किञ्च केन्द्रीयसूचनाप्रसारणमन्त्रिपदमास्थिता श्रीमती सुषमा स्वराज-महाभागा, बाह्यदिल्लीक्षेत्रान्निर्वाचितः श्री कृष्णलाल शर्मा, उज्जयिनीतो निर्वाचितः श्री सत्यनारायण जटिया, जमशेदपुरतो निर्वाचितः श्री नितीश भारद्वाजः, गुजराततः श्री दिलीप सिंघानी, श्री हरीन पाठकश्च, राजस्थानतः श्री गुमानमल लोढ़ा श्री दाउदयाल जोशी च, उत्तरप्रदेशतः सर्वश्री महन्त अवैद्यनाथ–विनयकटियार–सन्तोषगंगवाराः प्रामुख्यं भजन्ते।

कांग्रेसदलस्य सांसदः श्री बल्लभ पाणिग्रही किञ्च इन्दिराकांग्रेस–तिवारीदलस्य सांसदः श्री सतपालमहाराजोऽपि संस्कृते शपथं गृहीतवन्तौ।

भारतस्य एकसूत्रतां पुष्णन्तीं देववाणीं प्रति निष्ठां प्रकटयन्तः सर्वेऽप्येते तथा च ते सर्वेऽपि सांसदा येषां नामान्यत्र नोल्लिखितानि किञ्च ये संस्कृते शपथमगृह्णन् संस्कृतानुरागिणामादरभाजनतां गताः।

अहं देववाणी-परिषत्पक्षतः किञ्च 'अर्वाचीनसंस्कृत'–पक्षतः सर्वेभ्योऽपि संस्कृतभाषिभ्यः सांसदेभ्योऽभिनन्दनानि वर्धापनानि च व्याहरामि। संस्कृते भवतां निर्भरा भक्तिः स्यात्।

(रमाकान्त शुक्लः)
प्रधानसम्पादकः।
'अर्वाचीनसंस्कृतम्
किञ्च
महासचिवः
देववाणी परिषद्, दिल्ली

आर ६ वाणी विहारः
नयी दिल्ली–११००५६
२२.५.१६६६

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सूचना निवेदनञ्च

अर्वाचीनसंस्कृतस्यास्मिन् संयुक्ताङ्के अष्टादशवर्षीयाः
प्रथम–द्वितीय–तृतीयाङ्का अन्तर्भूताः सन्ति।
अष्टादशवर्षीयश्चतुर्थोऽङ्कः (१८/४)
१५.१०.१९९६ ई. तारिकायां
प्रकाशयिष्यते।
अदत्तशुल्का ग्राहकाः शुल्कप्रेषणाय सानुक्रोशा भवन्तु।

निवेदयिता
सम्पादकः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सम्पादकीयम्

अभिलेखानुसारं १५.१०.१६०६ ई० आचार्यश्रीरमेशचन्द्रशुक्लानां जन्मतिथिरस्ति। पुरा राजकीयसंस्कृतकालेजस्य परीक्षावेदनपत्राणि प्रतिवर्षम् अक्टूबरमासस्य पञ्चदशतमे दिवसे अग्रे सार्यन्ते स्म। तस्मिन् दिवसे यदि कश्चिच्छात्रः स्वजन्मतिथिं सम्यक् न स्मरतिस्म तर्हि वास्तविकजन्मतिथिज्ञानाभावे सम्बद्धविद्यालयस्य प्रधानाचार्येणैव परीक्षार्थिनः जन्मतिथिः '१५ अक्टूबर'–रूपेण लिख्यते स्म। अत एव अनेकेषां प्रचीनानां संस्कृतविदुषां जन्मतिथिः '१५ अक्टूबर' रूपेणोपलभ्यते। अद्यत्वे तु जन्मप्रमाणपत्रं सुलभमस्तीति कृत्वा विपर्ययो दृश्यते। अस्तु। आचार्य शुक्लस्यापि जन्मतिथिरभिलेखेषु इत्थमेव १५. १०.१६०६ सञ्जाता। वस्तुतस्तेषां जन्मतिथिः ४.६.१६०६ अस्ति। तैरेवेदं तथ्यं मह्यमेकदा ज्ञापितमासीत्। अस्माभिर्गतवर्षेऽर्वाचीनसंस्कृतस्य अष्टादशतमस्य वर्षस्य (१६६६ तम वर्षस्य) चतुर्थोऽङ्क आचार्यश्रीरमेशचन्द्रशुक्लविशेषाङ्करूपेण प्रकाशयितुं सङ्कल्पितआसीत्। तदनुसारमस्मिन्नङ्के आचार्य डा० बटोहीझामहाभागस्यैकं संस्मरणं प्रकाश्यते, यत्र श्रीझामहोदयस्य तान् प्रति श्रद्धातिरेको व्यज्यते। झामहाभागेन आदरणीयानां जनानामग्रे हिन्दीभाषायां प्रयुक्तो 'जी' परसर्गो योज्यते। इयं तस्य शैली। अस्माभिस्तत्र परिवर्तनं न कृतम्। आचार्यशुक्लाः 'पुनीत' शब्दं प्रयुञ्जते स्म। केचन विद्वांसो नेमं प्रयोगं स्वीकुर्वन्ति। ते 'पूत' मित्येव वाञ्छन्ति। अधुना कः कं पृच्छेत्? आचार्यशुक्लानां 'पुनीतं' 'पवित्रं' 'पूत' वैवास्तीत्यवगन्तव्यम्। तृतीये पृष्ठे 'कश्चिदित्यनेन' डा० बटोहीझामहाभागस्यैव ग्रहणं कर्तव्यम्।

लेखानन्तरम् आचार्यश्रीरमेशचन्द्रशुक्लप्रणीतस्य **'सुगमरामायण'** महाकाव्यस्य षट् सर्गाः प्रकाश्यन्ते। सुगमरामायणस्य रचनाकालः १६७८ ई० अस्ति। तस्मिन्नेव वर्षे देववाणी–परिषदास्य प्रथमं प्रकाशनमनुष्ठितम्। इदानीं महाकाव्यमिदमलभ्यतां गतमासीत्। अर्वाचीनसंस्कृतस्य पाठकैरिदमद्यावधि न मूलतः पठितमासीत्, यद्यपीदमवलम्ब्य लेखद्वयं १६८२ तमवर्षीये प्रथमेऽङ्के तैः पठितमासीत्। अनया सामग्र्या वयमाचार्यश्रीरमेशचन्द्रशुक्लानां सारस्वतमूर्तिं सश्रद्धं साक्षात्कुर्मः। आचार्य शुक्लानवलम्ब्यास्मदग्रजैः डा० कृष्णकान्तशुक्लमहाभागैः केचन श्लोका बहोः कालात्पूर्वं प्रकाशनाय प्रहिता आसन्। ते कुत्रचित्कर्गलेषु विलुप्ताः, न च ते कृतेऽपि प्रयत्ने इदानीमुपलभ्यन्ते। अतस्तेषामप्रकाशने अग्रजान् पौनःपुन्येन क्षमां याचे। अक्षरयोजनायां यदि क्वचिन्मुद्रणदोषाः दृश्येरँस्तदर्थं क्षमां याचे।

विदुषामाश्रवः

(रमाकान्त शुक्लः)

प्रधानसम्पादकः

१५.१०.१६६६

'रमालयः' ६ वाणी विहारः, नयी दिल्ली ११००५६

In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

कं वा दयालुं शरणं व्रजेम

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

डा० बटोही झा

वरिष्ठव्याख्याता, साहित्य-विभागः, केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्, लखनऊ

अहो विधातुः संसारवृक्षः, यमाश्रित्य केचन विशिष्टजीवपक्षिणः कृतकेतनाः कर्मफलरसमास्वादयन्तस्तद्बीजं तथा वपन्ति, यद् वृक्षरूपेण परिणतं नानासामान्यजीवजीवनस्य मूलमाधारो वा भवति, यतोऽसंख्याता वंशपरम्परया जीवन्ति लोकप्राणिनः। ते विशिष्टा जीवपक्षिणः कारकमहापुरुषपदेनोच्यन्ते, प्रतीकरूपेण तत्रोदाहरणानि श्रीभगवत्पादस्याद्यशङ्कराचार्यस्य धर्मपीठानि, स्वामिविवेकानन्दस्य रामकृष्णमिशनसंस्था, श्रीदयानन्दसरस्वतीमहाभागस्य आर्यसमाजः, महात्मनो गान्धिमहोदयस्य जीवनदर्शनपद्धतिः, स्वामि–गुरुचरणदासस्य निदेशनानि दिल्लीमहानगरे सनातनधर्ममन्दिराणि चेति। अस्मिन्नेव क्रमे नाथसम्प्रदायपरम्परायामासीत् संस्थारूपेण सम्प्रत्यपि जीवति स्वामिरामनाथयोगी यस्य दिल्लीगतरमेशनगरमध्ये शिवनाथयोगाश्रमस्य महापादपस्य शाखाः—महामन्दिरम्, शहीदस्मारकम्, गोपालनशाला, श्रीमोतीनाथ–संस्कृतमहाविद्यालयश्चेति।

अत्र संस्कृतमहाविद्यालयेनैवास्माकं प्रयोजनम्। यस्य स्थापना योगिरामनाथमहोदयेन पूर्वमविभक्तभारते रावलपिण्डीनगरे कृताऽऽसीत् विभाजनानन्तरं तात्कालिकराजनैतिकदुर्दशया यत्र–तत्र परिभ्रमन् चान्ते दिल्लीमध्ये रमेशनगरे कार्यक्षेत्रं वासस्थानञ्च तस्यं सुस्थिरं जातम्। ततस्तत्रैव महता तपसा भागीरथपरिश्रमेण तेन स एव संस्कृत महाविद्यालयः सजीवीकृतः, तस्यान्या गाथा। तस्मिन्नेवोपक्रमे हरिद्वारतस्तेन पण्डितप्रवरः श्रीवेदानन्दझामहोदयश्चानीय प्राचार्यपदेऽभिषिक्तः। श्रीझाजी–होदयात्पूर्वं प्राचार्यपदे तथा सहायकाध्यापकपदेषु चात्र महाविद्यालये के के विद्वांसः कानिचिद् वर्षाणि दिनानि वा तत्र वासजीविकामुपभुज्य चान्यत्र महति पदेऽधुना विलसन्ति (यतो भवन्ति पक्षिस्थानीयाः) तत्संख्यानेनापि नात्र प्रयोजनम्। किन्तु तस्य कारकपुरुषस्य स्वामिरामनाथमहोदयस्य संस्थाया वृक्षत्वं परिचेयम्, यत्र तस्याध्यक्ष्ये श्रीझाजीमहोदयस्य प्राचार्यत्वे विद्यालय–विद्वत्सु केचनाध्यापका दिल्लीविद्यापीठस्य स्नातकाः—न्याये श्रीमित्रनाथयोगी, वेदान्ते श्रीवैकुण्ठप्रियदासः, व्याकरणे श्रीभैरवझा श्रीभवेन्द्रझा च, वेदे–

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

श्रीकालीनाथझा साहित्येऽपि कश्चिदासीत्।
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्मिन्नेवावधौ भारतशिक्षामन्त्रालयेन नियुक्तौ श्रीमोतीनाथसंस्कृत–महाविद्यालये चूडामणिपदे समापतितौ डा. सोहनलालगौडः, आचार्यरमेश–चन्द्रशुक्लपादश्च। समापतनेन चात्र पक्षितुल्यता। एवं कारकपुरुषस्य स्वामिरामनाथयोगिनः संस्थावृक्षे विदुषां पक्षित्वे जीवनोपयोगिता–मादृशां जटायुसन्निभा, परेषां सम्पातितुल्या, प्रतिष्ठितानां काकभुशुण्डिसमा तथा स्वर्गीयशुक्लपादानां श्रीशुकोपमा। काकभुशुण्डीत्वे श्रोता शिष्यो भवति श्रीविष्णुवाहको गरुत्मान् यो गुरुमुखाच्चोपदेशं लब्ध्वा विगतशङ्को वैकुण्ठमधिश्रयते, शङ्कोच्छेदकस्तार्किको वेदान्तादिसर्वशास्त्रतत्त्वप्रवक्ता तमेव वृक्षमधिश्रयन् निर्वातदीपालोकसमो भाति, तथा यः शुको गोदोहनवेलामात्रमेकत्र सन्तिष्ठते स परीक्षिन्मुक्त्यै सप्ताहभागवतं वक्ति, तथा चूडामणिपदे वर्षत्रयं यावद् विद्यालयवृक्षमधिश्रितः श्रीशुक्लशुकाचार्यः। अनेनैव क्रमेणास्माकं प्रथमं तदीयदर्शनं, किञ्च सम्यक् तदास्वादलाभो जातः।

आचार्यशुक्लमहोदयस्यावासस्थानं जनकपुरीमध्ये सम्प्रत्यपि विद्यते। स प्रतिदिनं बसयानेन विद्यालयमागच्छति स्म। सर्वेषु विद्वत्सु चाध्यापकेषु स्वभाविकप्रीतिः हार्दिकानुरागश्च तस्य महानुभावतां साधुस्वभावतां व्यञ्जयति स्म। यथा स्वामिपादेषु तस्य श्रद्धा, श्रीझाजीमहोदये चास्था, तथैवास्मादृशेषु चाध्यापकेषु प्रगाढस्नेहो भावनया, धारणया, वाण्या, विनयव्यवहारतश्च व्यक्तोऽभूत्। अध्यापकेषु आङ्गलाध्यापके श्रीदिलेरामपठानियामहोदये तस्य वात्सल्यभावः सुतरां प्रकाशितः। स पूर्वम् अलीगढ़नगरेऽध्यापननिरतश्चासीत्, यत्र तस्य महाभिनन्दनं जातम्। यस्मिन् महोत्सवे दिल्लीतश्चैकस्मिन् वाहने डा. रामकरणशर्माजी, श्रीझाजी, डा. रमाकान्तशुक्लजी, आचार्यशुक्ल–जी महोदयैः सह श्रीदिलेराममहोदयोऽपि गत आसीत्। तत्राचार्यशुक्ल– महोदयस्य यथा तत्रस्थैर्विद्वद्भिरगाधश्रद्धयाऽभिनन्दनं ग्रन्थगौरवपूर्वकं सम्पादितं लोकोत्तररीत्या तत्सर्व श्रीदिलेरामजीमुखादविकलं श्रुतमस्माभिः।

ये खलु श्रीशुक्लमहोदयं जानन्ति, तेषां कृते तस्य धैर्यस्थैर्यगाम्भीर्यमाधुर्य–सारल्यसाधुत्वसौष्ठवादिविषये किं वक्तव्यं, सौम्या सरला मूर्तिर्यथा, तथैव स्निग्धं हृदयं, मधुरं वचो, निश्छला व्यवहृतिः सर्वस्य साधुभावोद्दीपिका चासीत्। तस्य वैदुष्यं, पाण्डित्यं, न केवलं नामतः शुक्लत्वविशिष्ट–विप्रत्वमपि तु वस्तुतोऽसाधारणमानवत्वं स्पृहणीयं व्यक्तित्वं तथा व्यासोपमं कृतित्वञ्च

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
जानन्त्येव परिचिता विद्वांसः सहृदयसमाजश्च। तस्य कृतिभिर्निबन्ध-प्रबन्धरचनागौरवं, रामकृष्णभक्तिः, भूवैभवविद्वच्छ्रद्धा, नाट्येतिहासलेखनाभिज्ञता, देशभक्तिश्च परिचीयत एव; भविष्यति काले शोधार्थिनां पाठकानाञ्च व्यक्तित्वविशेषग्रहणे ज्ञानालोकसञ्चयने च महान् साहित्यनिधिस्तस्य कृतिभाण्डारः। अतस्तद्विषयेऽत्र किमपि वक्तव्यं नास्ति, केवलमत्र प्रत्यक्षानुभूतिर्या चाविस्मरणीया सैवोद्घाट्यते–

चूडामणिपदे स्थितस्य विदुषः कालेनैका संक्षिप्ता कृतिर्विरचनीयेति शिक्षामन्त्रालयापेक्षा भवति। अतस्तत्कार्यलीनोऽसौ रमेशनगरविद्यालये मयोक्तः 'गुरुजी! भवतां नैकाः कृतयः सन्ति, तासु काचिदप्रकाशिताऽपि स्यात्, सैवात्र दातव्येति।' सस्मितेन तेनोक्तम्– 'नहि, क्रियते नवैव, करणीया नवेव।' कतिपयैरेव दिवसैः कविहृदयैरपि तैः काव्यशास्त्रसमीक्षकैः साहित्याचार्यै **'रसदर्शन'** मिति नवः प्रबन्धः प्रकाशितः। तस्यावासभवनस्य नाम **'मनानुका'** चेति। एकदा मम पदस्यास्य जिज्ञासायां तैर्विहस्य चोक्तम्–मम पौत्रयोर्गैहिकनाम– 'अनु+मनु' चेति। अनयोः पदयोर्यथा– तथा मेलनेन पदमिदम करि 'मनानुका' चेति।

अस्वस्थो यदा दिल्लीतो ग्रामं गतोऽयं जनस्तदा यथा श्रीशुक्लमहोदयेन पत्रप्रबोधनं कृतं, तत्पत्रस्वरूपमिदानीं तथा नैव स्मरामि, किन्तु कृतज्ञहृदयेन मया तत्साधुता स्मर्यते। श्रीमोतीनाथमहाविद्यालयाद् विद्यापीठसेवायां मम प्रवेशे तस्याशिषमोघां मन्ये। लखनऊनगरमपि तस्य सुपरिचितस्थानमासीत्। ततः संस्थानपत्रादेशे नियुक्तिपत्रे लखनऊविद्यापीठस्य सङ्केते यथा अलीगंज–चांदगंज–नामतो मम भीतिस्तेन स्निग्धहृदयेन वात्सल्यप्रदर्शनपूर्वकं निवारिता, सा तस्याभिभावकतां सम्प्रत्यपि विश्रम्भयति। मम विद्यावारिधिप्राप्तौ तस्य वचनोद्गारमुखप्रसादौ स्मरतो मम मनोऽद्यापि प्रसादमधिगच्छति। ममाशीर्वचने जगदम्बा नूनमेव ते सकलं मनोरथं पूरयिष्यतीति मे प्रार्थना-सततमिति' स्मरतो मम हृदयं लुठति तद्वचोगौरवम्।

लखनऊस्थितेन मया यावन्ति पत्राणि तच्चरणयोः सकाशं प्रेषितानि, तेन यथासमयं शुभाशंसया तानि पूरितानि। अद्यापि यथावत् समक्षं स्थित इवानुभूयते मनसश्चक्षुषश्चेति। पूर्व पत्रेषु यो भावोद्गारः प्रस्तुतः, स एवेदानीं ब्रह्मलीनस्य तस्य श्रद्धाञ्जलिरूपेणोपस्थाप्यते–

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सारल्यसारपरिपूर्णमुखावलोकः
सौजन्यसौख्यरसपूरितसुस्वभावः ।
सौहार्दभावपरिलक्षितनैतिकत्वं
श्रीमान् सदा जयति कोऽपि रमेशचन्द्रः ।।१।।
श्रीमद्भागवती सतां शरणता मूर्धन्यतः ख्यापिता
स्वाध्यायव्रतहोमसंयमजपैर्भक्तिर्हि साध्या परे।
संसिद्धे परमात्मदर्शनफले लभ्यः प्रसादः सतां
सञ्जाता पथिकस्य पुण्यविभवा श्रीशुक्लसत्सङ्गतिः ।।२।।
दुर्भाग्यं मम शुद्धपण्डितवरो मातामहो नेक्षितः
शान्तः साधुपितामहो भगवतो भक्तो न साक्षात्कृतः।
विद्यापीठविहारयोर्न विदुषां ख्याता तथा शिष्यता
सौभाग्यं ननु मे यथा स्वजनता श्रीशुक्लतः स्वाद्यते ।।३।।
बुद्ध्या स्वस्थजनो हि सद्गुणयुतो योगी सदा धार्मिकः
संसक्तो मनसा रजोगुणरतो भोगी तु कामप्रियः।
व्याधिग्रस्तवपुस्तमोगुणमितो रोगी तथार्थाश्रितो
दुर्दैवाच्चरमे गतस्य भवतां योगो नु माङ्गल्यदः ।।४।।

कदाचित्तस्य दर्शनार्थमहं तन्निवासं जनकपुरीस्थभवनं गतः। किन्तु ते सपरिवारं पौत्रविवाहप्रसङ्गेनान्यत्र गता आसन्। केवलं सेविकायुता श्रीशुक्लधर्मपत्नी श्रद्धेया श्रीमाताजी आसीत्। तां प्रणम्य तत्करकमलयोः स्वोपस्थितिमेवं निहितवान्–

मातृदर्शनसन्तुष्टः शुक्लदर्शनवाञ्छितः ।
अवाप परमां प्रीतिं वत्सस्योद्वाहवार्तया ।।१।।

श्रीशुक्लं प्रति श्रद्धाप्रकाशने यथामति काले–काले पत्रेषु चेष्टितम्–

पितामहनिभं वृद्धं निर्मलं पितृवैष्णवम् ।
श्रीशुक्लं शिरसा वन्दे विद्याचार्यं शिवोपमम् ।।

अद्योभावपि श्रीशुक्लदम्पती जीवलोके नास्तः, किन्तु पूर्वमेवं तयोः स्वभावनाऽऽरक्षिता–

दृश्यौ श्रव्यौ तथा स्तुत्यौ पूज्यौ वृद्धौ च दम्पती।
चक्षुषा श्रवसा वाचा वयमाजीवनं नुमः ।।३।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अन्यस्मिन् पत्रे–

गुरूणां पूज्यपादाना श्रीरमेशाभिधात्मनाम् ।
सौगन्ध्यं काङ्क्षते पान्थे वत्सलपादपद्मतः ।।४।।

श्रीशुक्लदाम्पत्यम्– 'अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगतम्' सर्वथैवासीत्–हृदा वाचा व्यवहारेण तथा धराधामस्थित्या। जरसा वृद्धत्वं स्थविरत्वं सम्यगालक्षितमुभयत्र। ६४ ईशवीयमईमासमध्ये दिल्लीगतोऽहं दर्शनाय तद्गृहं गतः। तयोर्दम्पत्त्योर्दैहिकदशामवलोक्य कम्पितं मे हृदयम्, विशेषतो मातुर्विषये। 'गुरुजी! कुशलमस्ति?' तेनोक्तम्– 'सर्वावयवं स्वस्थं केवलं पादौ पदं न चलतः'। ततो लखनऊनगरमागत्य २५–१०–६४ दिनाङ्के लिखिते पत्रे मम हार्दिकम्–

स्पन्दन्ते निश्चलस्यापि करणानि दयावतः ।
चन्द्रिका सा रमेशस्य मम भाग्यप्रकाशिका ।।५।।

इदमेवान्तिमं पद्यं, तथाकृतदर्शनमपि चान्तिमम्। २२–६–६४ दिनाङ्के श्रद्धेया श्रीशुक्लधर्मपत्नी दिवङ्गता, यथा मईमासीयदर्शनावसरे चाकलितं तथैव जातम्। अयं शोकवृत्तान्तः डा. श्रीरमाकान्तशुक्लसम्पादिताया **अर्वाचीन संस्कृत**पत्रिकायाः १५ जुलाई ६४ ईशवीयाङ्काद् ज्ञातः। योऽङ्को ६४ ईशवीय नवम्बरमासेऽधिगतः। धिङ्माम्, वस्तुतो धिक्कारपात्रं मदीयं दुर्दैवम्, यद्वशात् संकल्पग्रहग्रस्तोऽहं तथा शोकावसरेऽपि श्रीशुक्लजिज्ञासार्थं दिल्लीं नैव गतः। संवेदनापत्रं प्रेषितं, तदेवमेकं पत्रं यस्योत्तरं नागतम्। ६४ ईशवीयदिसम्बर–मासे सञ्जातेऽपि शीतावकाशे, ६५ ईशवीयग्रीष्मावकाशेऽपि दिल्लीं न गतः। ततो वज्रपाततुल्यमर्मभेदिनी वार्ताऽधिगता तत्पत्रिकायाः १५ अक्टूबर ६५ ईशवीयाङ्कतः ६–६–६५ दिनाङ्के श्रीशुक्लपादो दिवङ्गत इति। परमाश्चर्यमिदम्–कुतोऽपि दिल्लीबन्धुसमाजद्वारा श्रीशुक्लदेहावसानवार्ता समये नाधिगता, येन श्राद्धावसरेऽपि स्वमुपस्थाय हार्दिकशोकभा रांशापनोदो ऽभविष्यत्। अस्तु दैवेच्छा। तथावार्तामुपलभ्य ग्रहग्रस्तोऽहं डा. श्रीरमाकान्तशुक्लजी–श्रीदिलेरामजी–सकाशं स्वानुतापोपालम्भपत्रे प्रेषितवान्। तदानीं तदेव ममाधीनमासीत्।

स्वर्गीयश्रीशुक्लमहोदयः सदैव स्वपितरं स्मरन्नासीत्। येनाधीतसंस्कृतस्य स्वपुत्ररमेशस्य भाविजीवनजीविकां विचिन्त्याधुनिकशिक्षाग्रहणप्रेरणा प्रदत्ता। श्रीशुक्लपादस्य एकः पुत्रस्तत्र द्वौ पौत्रौ, तत्रापि (यथा जाने) ज्येष्ठपौत्रात्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रपौत्रं दृष्ट्वा कतिपयवर्षानन्तरं धरामिमां तत्याज। एवं प्रपौत्रदर्शनं कस्यचित्पुण्यवतो भाग्यशालिनो भवति। धर्मशास्त्रं दृष्ट प्रपौत्रस्य दिवङ्गतस्य वृषोत्सर्गश्राद्धमपि शिथिलयति। तत्संततयः सर्वाः सुशिक्षिताः सुशीला विनयिनः सुजीविकासम्पन्नाः सर्वमैहिकभोगं भुञ्जानाः सन्ति। अखण्डसौभाग्यवती स्वधर्मपत्नी प्रमाणिता तेन। शारीरिकरूपेण पत्नीतः स्वयमधिकविकलः सन्नपि पत्नीदेहावसानं तत्प्रथमवार्षिकश्राद्धञ्च विलोक्य पितृपक्षञ्च व्यतीत्य सर्वान् सुखिनश्चोपलभ्य स्वेच्छादेहत्यागरीत्या भद्रो भाद्रपदे शुक्लः शुक्ल–पक्षे पूर्णः पूर्णिमातिथौ ऋषिः ऋषितर्पणदिवसे क्षणात्सर्वमुत्सृज्य सद्यः सुखेन लोकमिमं विजहौ। धन्यो डॉ. श्रीरमाकान्तशुक्लमहोदयः। सर्वगुणोपेतस्य यस्य स्वर्गीयरमेशचन्द्रशुक्लमहोदयेन हार्दिकनैकट्यमासीत्। तयोर्भिन्नकुलजनपद–स्थितयोरपि यथा शुक्लत्वसाम्यं तथैव हार्दिकबौद्धिकव्यावहारिकसांस्कृतिक–साहित्यिकभ्रातृत्वमास्वादितं सहृदयसमाजैः। उभयोर्नाम्नि काकतालीयन्यायतो रमाविलासः। निजकृतिकीर्ति– पवित्रचरित्रचुञ्चवः सन्ति पुण्यवन्तः स्वनामधन्याः स्वर्गीयशुक्लमहोदया, येषामादित एवं यशोधुरं वहति डॉ. श्रीरमाकान्तशुक्लमहोदयः सम्मानश्रद्धा–निष्ठाप्रदानपुरस्सरं ग्रन्थप्रकाशनशिष्यत्वख्यापनकृतज्ञता –निवेदनमधुर– संस्मरणोल्लेखनैः।

वयमपि अनुगृहीता यदद्य वृत्तान्तमुपलभ्य–अर्वाचीनसंस्कृतपत्रिकाङ्के स्वर्गीयश्रीशुक्लविशेषाङ्के कार्तज्ञ्यं समर्प्य स्वबद्धतानिवेदनपूर्वकत्रुटि–सम्मार्जनावसरं लब्धवन्तः।

पत्राचारक्रमेण स्वर्गीयशुक्लमहोदयरचितं पद्यद्वयं स्वगतं संरक्षित–मस्ति। तत्राद्यस्योल्लेखने लज्जे–

विद्याभिरामगुणगौरववंद्यविज्ञं
शास्त्रानुशीलननिरन्तरलग्नचित्तम्।
क्षोणीसुरान्वयमनोज्ञपुनीतरत्नं
वन्दे बुधं सविनयं सुहृदं बटोहीम्।।१।।

'**सुहृदं सर्वभूतानामि**ति' गीतोक्त्या सर्वप्राणिनां सुहृद्यथा भगवान्, तथा भक्तानामपि भगवति सौहार्दं निश्चितम्। किन्तु पद्ये विनयपूर्वकवन्दनन्तु विनेयस्य मम विनयशिक्षणपरम्। किञ्चाहमपि पराजयममन्यमानः पत्राचारं कुर्वन् चैकदाभीप्सितं तदीयान्यपत्रतो लब्धवानेव द्वितीयपद्यतः–

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

स्वस्त्यस्तु मङ्गलमहर्निशमेव भूयात्
स्वास्थ्यं विभातु शुचिदीर्घवयो विभातु।
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
कीर्तिर्भवे विलसताद् धनधान्यमस्तु
भक्तिः शिवस्य भवतो हृदये चकास्तु।।२।।

एकस्य तदीयादेशस्य पालनमसम्पन्नमेव। तदीयावासे सपरिवारगमनादेशः जनकपुरीतो ममाग्रहं स्वीकृत्य उत्तमनगरमध्यस्थं मदीयादीर्घाभित्तिगेहं स्वपावनपादरजोभिस्तैः सुवासितमेव। यत्रावयोर्मध्ये चित्रिता पुत्रिका प्रमाणम्। दौर्भाग्यादेकमेवेदानीं तत्पोस्टकार्डपत्रमुपलभ्यते। एभिरेव धनैर्धन्योऽस्मि। प्रार्थये ब्रह्मलीनं भागवतं श्रीशुक्लपादम्–सहजनिजसरलानुभावसुभावस्वभावेन क्षन्तव्योऽयमपराधी। सदा दिव्यस्नेहरसेन सिञ्चतु शुष्कहृदयं जनम्। सर्वथाऽसम्बद्धे जनेऽस्मिन् यथाऽकारणं दयोदयो हृदा वाचा दृशा सत्कारेण तेन विसर्जितस्तदनुस्मरद् विमुग्धं मनो दिवंगते श्रीशुक्लमिहिरे दूयते–

'कं वा दयालुं शरणं व्रजेम'

इति–शम्।

[redacted]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीरमेशचन्द्रशुक्लप्रणीत्

सुगमरामायणम्

SUGAMRĀMĀYAṆAM

(महाकाव्यम्)

(१-६ सर्गाः)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समर्पणम्

सीतारामाङ्घ्रिभक्तो बलगुणजलधिः स्वर्णशैलाभदेहो
विद्वद्वन्द्यो मनस्वी शुभमतिवसतिर्ज्ञानिनामाद्यमान्यः
संसारार्थानधीनो रिपुगिरिकुलिशं राक्षसारण्यवह्नि-
र्विद्यारत्नाकरार्च्यः परमशुचिमना नूयते वायुपुत्रः १

सीतोदन्तेन रामं गतहृदयरुजं यो व्यधाद् वीरकर्मा
जानक्याः यः प्रियोऽभूत्सुत इव सुखदो यश्च दग्धारिलङ्कः
दीनोद्धर्तुर्दयालोर्भरत इव सदा यः प्रियो राघवस्य
साधूनां श्रेष्ठमित्रं हितमयहृदयो नम्यतेऽसौ हनूमान् २

एतद्रामायणाख्यं सरलतरमहाकाव्यमत्रास्ति रामो
दीनानामार्तिभेत्ता शुचितमचरितो दुर्जनानां नियन्ता
गीतो भक्त्या महत्यानिलसुतकरयोरर्पयामि प्रकामं
विज्ञानां देववाण्याः धृतशुभमनसामाश्रवो मन्दबुद्धिः ३

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

श्रीः

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ सुगमरामायणम्

प्रथमः सर्गः

श्रीरामं शरणं भजे रघुपतिं तं जानकीवल्लभं
धर्मं स्थापयितुं कृपामयमना यो मेदिनीमण्डले
मर्यादां परिपातुमत्र विमलं ज्ञानञ्च मुक्तिप्रदं
शीलाब्धिर्जनुरग्रहीत् सुचरितः श्रुत्युक्तवर्त्माश्रितः १

LIBRARY Gurukul Kangri Vishwavidyalaya HARDWAR

जातः सूर्यकुले ह्यसौ सुविदिते वीरत्वज्ञानार्चिते
सन्नीतिप्रथिते सुतो दशरथक्षोणीपतेः शीलवान्
ज्येष्ठः शिष्ट ऋजुस्वभावरुचिरः शूरः सतामग्रणीः
आसीत्सोऽखिलमानवेष्वनुपमो विद्वान् सदाचारवान् २

आसंस्तस्य विनीतचारुचरिता वीरा गुणद्योतिताः
आज्ञापालनतत्पराः सहृदयोपास्यास्त्रयश्चानुजाः
शत्रुघ्नो भरतश्च कीर्तिकलितो धर्मस्थितो लक्ष्मण-
श्चत्वारोऽपि मनस्विनः प्रियतमा भूमण्डलस्याभवन् ३

कौशल्या महिषी बभूव जननी रामस्य शीलाञ्चिता
अम्बाभूद् भरतस्य कैकयसुता भूख्यातशक्त्यर्चिता
शत्रुघ्नस्य च लक्ष्मणस्य सुमतिर्माता सुमित्राभवत्
तास्तिस्त्रोऽपि सुसेविता गुणगणैः राज्ञो बभूवुः क्षितौ ४

श्रेष्ठक्षत्रियवृन्दवन्द्यनृपतिर्धानुष्कधीरर्षभो
राजा मञ्जुलमानसो दशरथस्तेषां पिता गौरवं
संसारस्य नितान्तगेयचरितोऽभूत् सुन्दरं मङ्गलं
योद्धारः सकलाश्च तत्र निदधुः श्रद्धामजस्रं भृशम् ५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
इक्ष्वाकव्वादिमहीपपूर्वजकृतां स्वां राजधानीं प्रियां
विश्वख्यातमनोऽभिरामसुषमायोध्यामसौ भूपतिः
शत्रुध्वंसनदक्षकौशलधरो वीरोऽध्युवास स्वयं
तेजस्वी निजतेजसा स महता तेजोऽहिनद् वैरिणाम् ६

नो कश्चित्प्रबभूव तस्य बलिनः साम्मुख्यमेवापि च
कर्तुं वीरवरः कदापि तुमुले योद्धुर्धरित्रीपतेः
दृष्ट्वा तं समराजिराद् भयवशात् क्षिप्रं पलायिष्ट सः
यातस्तस्य रथो दिशासु दशसु श्रेयःस्थचेतोजुषः ७

श्रुत्वा तस्य धनुःस्वनं बलवतः सर्वेऽनिशं शत्रवः
स्वप्राणान् परिरक्षितुं च सरयं हित्वास्त्रशस्त्राण्यपि
सञ्जाता बहुखेदयुक्तमनसोऽगुः कन्दरां भूभृत-
स्तन्वानः स्वयशोऽधिपो दशरथो लोके जुगोप प्रजाः ८

राज्ये तस्य नृपस्य सर्वजनता वासं च चक्रे मुदा
सासीत् पूर्णसमृद्धिवैभववती स्वस्था नितान्तोन्नता
ज्ञाने किञ्च गुणेषु सा कृतवती स्नेहं रुचिञ्चाधिकाम्
आचारे च कलासु शास्त्रनिवहेष्वासीत् तदीया रतिः ९

सर्वे स्युः सुखिनो भवन्तु सुधियः सन्नीतिमन्तो जनाः
न स्यात् कोऽपि दरिद्रदीनकुमतिर्नो द्वेष्टु कस्मिन्नपि
इत्येवं नितरामचीकमत सः क्षोणीपतिर्नीतिवित्
तस्मात् सः सुतरां तथैव कृतवान् यत्नं प्रकृष्टं गुरुम् १०

मेने लोकसुखं सदैव स नृपो नैजं सुखं सर्वथा
जानाति स्म जनान्स आत्मजनिभान्नित्यं मनीषी महान्
प्राणेभ्योऽप्यधिकानसावमनुत स्वीयांश्च तान् जीवने
नित्यं रञ्जनमेव शुद्धहृदयस्तेषां व्यधात् सादरम् ११

सर्वा सा जनतापि तत्र निदधौ श्रद्धां नितान्तोज्ज्वलां
पित्रा तुल्यमसावमंस्त वसुधासम्राजमीड्यञ्च तं
राजा सोऽपि सदैव तिग्मधिषणः पृष्ट्वा प्रजां शासने
कार्याणि व्यदधाच्च यज्ञसुजनस्तोमस्तुतः शासकः १२

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लब्ध्वा तं जनकोऽधिपं दशरथं श्रेष्ठं स्वसम्बन्धिनम्
आत्मानं बुबुधे भवे सुकृतिनां मान्यं विदेहोऽपि सन्
राम: शम्भुधनुर्यदा जनकजापाणिग्रहायाभनक्
यो रामस्य पिताऽभवत् कथमसौ नो स्याद् विदेहादृत: १३

श्रीराम: शरदश्चतुर्दश वने वासं विदध्यादथ
स्याद् राजा भरतोऽधिपं दशरथं कैकेयपुत्री यदा
स्वाभीष्टौ वृणुते स्म चाग्रहपरा प्रत्याश्रुतौ द्वौ वरौ
सत्याराधनतत्परोऽवनिपतिस्तौ स्वीचकाराप्रियौ १४

प्राणेभ्योऽप्यधिकं प्रियं दशरथ: श्रीरामचन्द्रं वनं
यातुं त्वादिशति स्म किन्तु नृपतिर्य: सत्यरक्षाप्रिय:
प्राणानां गमनं वरं वसुमतीभर्ता स मेने परं
प्रोक्तां कर्तुमसौ गिरं न वितथां स्वीयामियेष व्रती १५

तत्पुत्र: किल रामचन्द्रभगवान् धर्मं जगत्यामपात्
मर्यादापुरुषोत्तमोऽतुलबल: शीलस्य सिन्धुर्महान्
आज्ञापालनहेतुना निजपितु: कष्टानि सेहे वने
लोकाराधनकारणेन दयितां हित्वाप्यसौ जानकीम् १६

श्रीराम: पतितेऽत्र मन्दधिषणे मूर्खेऽपि नित्यं कृपां
धत्ते स्मोद्धरते स्म दीनदलितं क्रूरात् समस्ताद् द्रुतं
दु:खेभ्यो विपदामसीमजलधेर्घोरादगौप्सीत् सदा
पूतं तस्य मयात्र चारुचरितं पापापहं गीयते १७

भूयात् पुनर्भारतभूमिरेषा भव्या स्वकीये वचनेऽनुरक्ता
सा पालयेत्तत् कठिनेऽपि काले कृच्छ्रेऽपि जह्यान्न च सा स्वसन्धाम् १८

इति श्रीरमेशचन्द्रशुक्लकृते सुगमरामायणाख्ये महाकाव्ये
प्रस्तावना नाम प्रथम: सर्ग:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

अथ द्वितीयः सर्गः

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रामं नमामि तमहं नतमस्तकः सन्
स्नेहं प्रगाढमनुजेष्वनिशं न्यधाद् यो
भक्तिं स्वपूज्यपितरि प्रबलां पवित्रां
स्वाम्बासु किञ्च महतीं नितरां प्रशस्ताम् १

भक्तिं न्यधात् तिसृषु सः समतावदातां
संश्लाघितामपि च पावनभावभव्याम्
अम्बासु मञ्जुलमनोज्ञ उदारचित्त-
स्तासां सदैव चरणेषु नतिञ्चकार २

श्रद्धा च तास्वतितरां सुदृढाभिरामा
दृष्टाभवद् सततमस्य वदान्यवृत्तेः
सेवाव्रतो मधुरवाग् जननीत्रयस्य
सेवाममंस्त सुकृतं स निजं प्रसन्नः ३

पुण्यं महच्च शुभकर्म स आद्यधर्म
मेने दिनेशकुलभूषणरामचन्द्रः
सेवामतः स विदधौ हि विना विलम्बं
तासामनन्तगुणचारुनिधिः शुभंयुः ४

रम्यैः स्वकीयचरितैर्हृदयप्रियैस्तै-
रप्रीणयत् स्वजननीः सकला विनीतः
अम्बाः विलोक्य मनसि प्रतिवासरं तं
प्रापुः प्रमोदमतुलं च विनोददिव्यम् ५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अज्ञासिषुः स्वतनुजादपि तं सदा ताः
प्रीतिप्रकृष्टकरतोषकरं महान्तं
तस्मात् तदीयहृदयं नितरामरज्यत्
स्नेहं प्रभूतमत एव दधुश्च तत्र ६

वत्सो यथा स्वजननीषु बभूव सान्द्र-
प्रीतिप्रदैः प्रतिदिनं सुखदः स्वकार्यैः
ताते तथैव परितोषकरः प्रदाता
नित्यं मुदां हृदयमोदविधायिनीनाम् ७

दृष्ट्वा पिता सरससद्गुणराशिशोभां
रामात्मजे कमललोचनचन्द्रवक्त्रे
उच्चैरलौकिकतया च समुल्लसन्तीं
जातः प्रसादविपुलो वसुधामहेन्द्रः ८

वेलां दिनस्य न च तस्य कदाप्यपश्यन्
नैतादृशीं स हृदयं समतूतुषद् या
सः कामपि क्षितिपतिः स्वजनुर्व्यजानात्
तस्मान्नितान्तसुभगं प्रियरामहेतोः ९

धर्मं परं स मनुते स्म हि रामचन्द्र
आदेशपालनमथ स्वपितुश्च सेवां
दृष्टः प्रतिक्षणमसौ नितरां निलीन-
स्तत्रैव लोकहितचिन्तकवन्द्यबन्धुः १०

रामस्य बन्धुषु कृपामयचित्तता सा
भक्तिश्च तस्य जननीषु समुज्ज्वला सा
ताते च सान्द्रपरमादरभावभव्या
तं सर्वथा गुरुतरां प्रियतामनैषुः ११

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लोकोदयार्थमनिशं च पवित्रभावं
बिभ्राणमेव तमवेक्ष्य च सर्वदा सः
क्षोणीपतिर्दशरथो नितरां ननन्द
वात्सल्यधीश्च ववृधेऽति हि तस्य तस्मिन् १२

आसंस्त्रयोऽप्यतितरामनुजाः प्रियाश्च
रामस्य चित्तमृदुलस्य कृपामयस्य
प्रीतिं भृशं स निदधे निजबन्धुवर्गे
सिस्नेह तेषु दयते स्म च तेष्वजस्त्रम् १३

द्रष्टुं क्षमो न भवति स्म विषण्णचित्तं
प्रह्वः स्वकीयमतिकोमलमानसः सः
स्निग्धोऽनुजं कमपि राम उदात्तभाव-
स्तेषां हिताय सततं महतेऽयतिष्ट १४

क्रीडास्वथो गुरुमना अनुजं स्वकीयं
प्रीत्या भवन्नपि जयी स्वयमेव मत्वा
बन्धुर्जयी स इति घोषयति स्म रामः
स्नेही भवेत् स इव बन्धुषु कोऽन्यबन्धुः १५

भवेत् प्रिया भारतभूः पुनश्च
स्वबन्धुषु स्नेहमयी जगत्यां
स्पृहार्हवात्सल्य इव क्षमावान्
प्रख्यात- सूर्यान्वयजातरामः १६

इति श्रीरमेशचन्द्रशुक्लकृते सुगमरामायणे महाकाव्ये
रामगुणानुवर्णनं नाम द्वितीयःसर्गः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ तृतीयः सर्गः

नमामि रामं गुरुसेवनव्रतं चरित्रचारु – प्रियसद्गुणस्तुतं
पितुश्च मातुर्हृदये सुखप्रदं हृदा तदाज्ञापरिपालने रतम् १

जगाम विद्यापठनाय सत्वरं स्वबन्धुयुक्तः शुभमाश्रमम्प्रति
गुरोर्वसिष्ठस्य विनीतमानसः कुमाररामो गुरुभक्तिबन्धुरः २

गुरुं वसिष्ठं सह बन्धुभिः प्रियैर्हृदापि वाचा क्रिययानुवासरं
भजंश्च भक्त्या विनयेन सादरं गुरुं प्रसन्नं कृतवांस्तपस्विनम् ३

गुरोर्विनेयश्चरणौ निपीडयन् सदा तदाज्ञां परिपालयन् मुदा
गुरोर्हि सेवां करवाणि कामहं नतो भवन् सम्प्रति स न्यवेदयत् ४

गुरोः स्वकीयस्य च गामुपास्य सः सदा सपर्यावसरे च सादरं
पयः प्रसूनानि फलान्यषेवत गुरुं सदर्भाः समिधः समर्पयन् ५

अवाप्तुमाज्ञां प्रतिवासरं गुरोः तदाननं भक्तिमयेन चेतसा
विलोकयन् सः समतिष्ठतानुजैः समं महीन्द्रस्य सुतो वशंवदः ६

प्रभातकालेऽनुदिनं समुत्थितो गुरोः सदा प्रागनुशासनप्रियो
निशि प्रसुप्तो मतिमान् नृपात्मजो बभूव रामः स्वगुरोरनन्तरम् ७

वनं प्रयातः समिधः स्वबन्धुभिः समं ग्रहीतुं सुकुमारविग्रहः
बहूनि सेवार्थमसौ गुरोर्मुदा कुशादिवस्तूनि महीन्द्रशावकः ८

सहानुजैः सः परमावदातया वसन् गुरोराश्रमपावनप्रिये
स्वसेवया भक्तिपरीतयादृतामरुन्धतीं मातरमभ्यतूतुषत् ९

अबुध्यतासावनिशं स्वपुत्रवत् अरुन्धती चापि कृपार्द्रमानसा
न्यधाच्च तस्मिन् हितभावमुज्ज्वलमगाधवात्सल्यमयं मनोरमम् १०

अनेहसाल्पेन बभूव बन्धुभिः समं स रामो धनुषि प्रधीश्वरः
कलासु विद्यास्वखिलासु सत्वरं नयेषु वेदेषु च दर्शनादिषु ११

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यदा यदाभूच्च गुरोः शुभाश्रमे विशेषशास्त्रार्थ-सभा-महोत्सव-
स्तदा तदोत्साहमयेन चेतसा गृहीतवान् भागमसौ सहानुजैः १२

अभूद् विजेता प्रतियोगिनां गणे ययौ प्रशंसामुपहारमाप सः
समस्त-विद्यार्थि-समाजविश्रुते महान् सुबोधः प्रतिभाविभूषितः १३

निबन्धपाठे रचनासु सन्ततं विशिष्टकाव्ये प्रथमञ्च बुद्धिमान्
पदं प्रबुद्धो लभते स्म संस्तुतं जगाम शिक्षाभुवने महद् यशः १४

यथा प्रसिद्धिं स गतो भवाखिले समग्र-साहित्यिक-कार्य-मण्डले
तथैव चेयुर्भरतश्च लक्ष्मणः कुमारशत्रुघ्न इहाभिनन्दिते १५

न केवलं तत्र च तत्र भारती-कृपास्पदं भूपसुता हि ते तदा
समस्तशस्त्रास्त्रकलाप-संगर-क्रियासु सर्वे प्रथमं पदं ययुः १६

रणस्य या याः प्रतियोगिताः कृताः बभूव रामः सह बन्धुभिस्तदा
धुरिस्थितस्तासु च तासु सन् सदा प्रशस्तिपत्रैश्च स आदृतोऽभवत् १७

बभूव शिक्षालयजीवनेऽनिशं प्रशंसितश्लाघितवन्दितो भृशं
न तस्य साम्यं लभते स्म कोऽपि च बभावसौ स्नातकमौलिभूषणम् १८

अधीत्य विद्याः अनुजैः प्रियैः समं गुरोरनुज्ञां च शुभाशिषां ततिम्
अवाप्य रामोऽधिपसौधमागतो बभूव पौरैरखिलैस्तदादृतः १९

समस्तराज्येन समर्चितोऽभवन्नृपश्च राज्ञ्यो निखिला सुखं ययुः
बभूव देशोऽखिल एव हर्षवान्गृहे गृहे वादनगीतयोऽभवन् २०

पवित्रवृत्तो गुरुभक्तियुक्तः शिक्षाजगद् गीतगुणप्रकर्षः
भवन्तु विद्याव्यसनीव रामश्छात्रा युवानः प्रियभारतस्य । २१

इति श्रीरमेशचन्द्रशुक्लकृते सुगमरामायणे महाकाव्ये
रामविद्याध्ययनं नाम तृतीयःसर्गः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

अथ चतुर्थः सर्गः

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनन्तभक्तिं निदधौ गुरौ यो भूत्वा तदादेशपरः सदैव
पपाठ विद्याः सकला विनीतो रामं नमामि प्रणतो भवंस्तम् १

अधीत्य रामो निजराजधानीं शिक्षालयात् सौम्ययुवाऽऽगमच्च
समागतः कौशिकतापसर्षिर्नेतु प्रियं राममितः कुमारम् २

वीरेषु रामो युवसु प्रसिद्धो वरेण्यधानुष्कयुवा स एको
यज्ञाः प्रवृत्ता भवितुं च शक्यास्तदीयबाहु - प्रबलाश्रयेण ३

ज्ञात्वेत्ययोध्यां वसुधाधिपेन्द्रमृषिः सहर्षं निकषाऽऽजगाम
वंशे रघूणां भुवि यज्ञ-रक्षा-प्रभौ समुद्भूतमनेन तुल्यम् ४

पिता हि रामस्य महीपमान्यो नत्वार्षिराजं मनुते स्म धन्यं
भृशं स्वभाग्यं धरणीपतित्वं किञ्च स्वकीयं सफलं कृतार्थम् ५

वचो बभाषे तमृषिं समर्च्य प्रीत्याधिपः सादरमीड्यमेवम्
"ऋषे ऽघविध्वंसनलब्धदाक्ष्यं दृष्ट्वा भवन्तं तपसाभिदीप्तम् ६

जन्माद्य जातं सफलं मदीयं कुलं पवित्रं मम जीवनञ्च
सेवां विधातुं हृदयं बिभर्ति ममाधिकामुत्सुकतां महर्षे ७

आज्ञास्ति कार्षे मम पालनीया भवान् कृपापूर्वकमद्य वक्तु
यज्ञादिकं कृत्यकलापसर्वं न वर्तते विघ्नगतं तु कच्चित्? ८

तपांसि निर्विघ्नतया भवन्ति प्रत्यूहयुक्तानि तपोवनानि
न सन्ति कच्चित्तु च कापि बाधा ब्रूतां भवान् कौशिक मामिदानीम्" ९

आकर्ण्य वाचं नृपतेर्महर्षिर्महीप धन्योऽस्ति भवान् निधत्ते
चिन्तां तपो यज्ञतपोवनादाविति ब्रवीति स्म तपोधनोऽसौ १०

जानातु राजन् न तपो मुनीनां न यज्ञकार्यं भयविघ्नहीनं
नित्यञ्च दुष्टाः क्षणदाचरा हा कठोरविघ्नान् विनिपातयन्ति ११

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तेभ्योऽस्ति कार्या भवता सुरक्षा विना सहायं नृपते भवन्तं
कार्यं तपोयज्ञपरं कदापि न सम्भवं ज्ञेयमिदं त्विदानीम् १२

शिक्षा-तप:-संस्कृति-यज्ञ-धर्म-नयादिभिर्देश उपैति सत्य-
मुत्थान-मङ्गल्य-महीध्रशृङ्गं न संशयोऽल्पोऽपि भवानवेति १३

राष्ट्रस्य शिक्षायजनादिकानि विघ्नप्रगाढव्यथितानि सन्ति
भवन्ति यत्राद्य तपोवनेषु नरेन्द्र तानि क्षितिधर्मरक्षिणम् १४

शिक्षाप्रदाता यजनादिनिष्ठो न चेद् धरित्र्यामभयप्रतिष्ठा-
युक्तश्च निश्चिन्तमना मनीषिन् तदा महीशोऽस्ति जनापकारी १५

चेद् हन्यते धर्मपथो जगत्यां तदा न शान्ति: क्वचिदेव दृष्टा
सञ्जायते भ्रष्टचरित्रवन्तो भवन्ति सर्वत्र जना मदान्धा: १६

तस्माद् भवान् सादरमाग्रहेण निवेद्यते यज्ञतप:स्थभक्ति:
स: स्यात् प्रयासोऽभिमतो हि येन हता भवेयु: सकला मखघ्ना: १७

सुतोऽस्ति रामस्तव सर्वथैव संरक्षणे यज्ञविधे: समर्थ-
स्तमद्य याचे क्षितिपं भवन्तं कृपामय त्वं मम देहि राजन् १८

निशम्य वाचं नृपतिर्महर्षे: मेने स धन्यं स्वमहीपतित्वं
बभाण स ज्ञाननिधिं मुनीन्द्रं भूपो मनीषी मधुरं मनस्वी १९

मदीयसूनुं यदि नाथ रामं जानाति विद्वानुचितं समर्थं
तपोवनस्याखिलकार्यहेतो: सप्रश्रयं तेऽद्य समर्प्यते स: २०

कुमाररामो यदि यज्ञरक्षा-क्षमो भवेत् तं नितरां तदाहं
मन्येय सद्भाग्यजुषं च धन्यं माञ्चाधिकं कौशिक कोविदेषु २१

यज्ञस्य रक्षा मम मुख्यधर्म: समुद्यतोऽहं सुतरां तदर्थं
प्राणान् स्वकीयानपि हातुमस्मि स्वजन्म यज्ञाय मतं ममेदम् २२

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुतोऽस्ति रामः परमप्रियोऽस्ति प्राणानपि स्वान् नितरां हि तुच्छान्
अवैमि विद्वन् मतिमंस्तदग्रे यज्ञात् परो नास्त्यपि सः परन्तु २३

यज्ञस्य रक्षार्थमहं महर्षे भवद्विनेयं प्रहिणोमि रामं
सोऽस्ति स्वयं रक्षणकार्यहेतोः क्रतोरलं वेद्मि गुरो तथापि २४

सेनानुगच्छेद् भवतो महर्षे विधातुमर्चामुचिताम् अजस्रं
शिष्ये कृपां स्वां निदधातु विद्वन्, मयि स्वरामे च ममास्ति याच्ञा २५

शासनाधिष्ठिता नायका भारते स्युर्जनानां हिते तत्पराः सादरं
जीवनं देशसेवार्थमेवानिशं योजयन्तु स्वकीयं मुदा सर्वथा २६

इति श्रीरमेशचन्द्रशुक्लकृते सुगमरामायणे महाकाव्ये
विश्वामित्राय रामोपलब्धिर्नाम चतुर्थः सर्गः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

अथ पञ्चमः सर्गः

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दशरथात्मज-रामकृपामयं रघुकुलोद्भववीरशिरोमणिं
भवहितैकधियं बुधभूषणम् अमितशक्तिनिधिं शरणं श्रये १

अनुज-लक्ष्मणवीरवरानुगः सविनयं पितुरंघ्रिसरोरुहं
शुचिमतिर्ह्यभिवंद्य गुणोदधी रघुपतिर्गुरुणा सह सोऽगमत् २

पथि विलोक्य मनोहरदर्शनां प्रकृतिपेशल-पावनदिव्यमां
दिशि दिशि स्थितभव्यशुभप्रभां मुदमगादति राममनोऽमलाम् ३

मृग-सुशोभित-शाद्वलपेशलं शिखि-समूह-कृतध्वनिगुञ्जितं
विविधपुष्कलपक्षिगणाकुलं, वृषभबन्धुरधेनुमनोरमम् ४

प्रकृतिसौम्यकृषीवलमण्डितं श्रमरतप्रमदावलिभूषितं
रुचिरनूतनसस्यधरार्चितं लघुलघूटजपंक्तिसुसेवितम् ५

पृथुकराजिनिनादसमावृतं गुरुवटुस्थितिवर्धितगौरवं
नवलताधरणीरुह पूजितं वनमदो बहु राममनन्दयत् ६

मधुरसौरभवारिजवन्दिता भ्रमरगुञ्जितचत्तहरस्तुता
सलिलनिर्मलशुभ्रतरङ्गिणी प्रियतमं रघुनाथमतोषयत् ७

बहुलभूमिरुहावृत विग्रहः प्रचुरचारुवनस्पतिचर्चितो
हितकरौषधभृङ्गसमुच्छ्रितोऽवनिधरोऽधिप वत्सममोदयत् ८

मुनिगणाश्रम पावन रम्यता जनितमोदकुतूहलगौरव
श्रितरमा मुदमातनुते स्म च वसुमतीरमणात्मज मानसे ९

क्वचिदतिप्रियमीनयुतं सरः क्वचिदगाधमहावनसान्द्रता
क्वचिदमुं वसुधाधरकन्दरा रविकुलोद्भव राममतूतुषन् १०

विविधचित्रविचित्रसुगन्धभृत्कुसुमभूषितभूरुहवल्लरी
सुललितोपवनप्रियमञ्जुता कमललोचनराममसेवत ११

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उपवनस्थितभूरिफलोल्लसत्तरुसमुच्चयनव्यविभान्तमा
दशरथात्मजराममनोऽभजत् प्रतिदिशं विततानुपमा शरत् १२

वसुमतीधरनिर्झररम्यता मधुरतद्गतशब्दसुपेयता
परमनिर्मलतद्गतिनीर-मा सरसिजाननराममनूनुदन् १३

अवनिनिर्गततोयमहाच्छता-मधुरिमापि च रामधनुर्धरम्
अतुलशौर्यधरं रविवंशजम् अभजताभजतामपकारकम् १४

क्षितिधरोभयमध्यगताध्वन: परमभीषणदुर्गमदीर्घता
प्रचुरहिंस्रभयङ्करयुक्तता जलधितुल्यविभावृतलम्बता १५

जलनिधिप्रियसुन्दरताधिका सितसितांशुचयं दधती भृशं
प्रचुरविस्तृतभूरसि संस्थिता वितरतिस्म च रामकृते सुखम् १६

विजितसिंहबलं वृषकन्धरं परमदीर्घमुरो दधतं दृढं
भुजविशालरणाद्भुतकौशलं प्रकृतिमेवमसेवत राघवम् १७

अनुजलक्ष्मणराम उपेयिवान् विदितकौशिकपूतशुभाश्रमं
स मनुते स्म तदा निजजीवनं सुकृतिपावनधन्यतमं भुवि १८

भारतस्य तरुणा: शुभार्थिनो रामचन्द्र इव सादरं गुरो-
रर्चने विदधतु स्वजीवनं व्यापृतं भृशसुखेन सन्ततम् १९

इति श्रीरमेशचन्द्रशुक्लकृते सुगमरामायणे महाकाव्ये
शरच्छोभावर्णनं नाम पञ्चम: सर्ग:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

अथ षष्ठः सर्गः

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यः स्वभारतमहीमहिमानं संररक्ष निजबाहुबलेन
धर्मकर्मविमुखाधमपुंभ्यस्तं नमामि रघुनन्दनरामम् १

लक्ष्मणेन सह रामकुमारः प्रातरेव शयनं परिहाय
नित्यकर्म निखिलं च विधाय कौशिकं मुनिवरं निजगाद २

"दारुणं परमनीरसमेतत् काननं हि जनयत्यतिखेदं
कारणं वदतु मान्यमहर्षे ! मानसं भजति नो मम शान्तिम्" ३

"श्रूयतामिह पुरा प्रियवत्स शोभिताः समभवन् सुखभाजः
सुन्दरा जनपदा हि करूषाः श्रीजुषश्च मलदा अतिरम्याः ४

सुन्ददैत्यदयितातिकठोरा ताटका गजसहस्रबलाढ्या
यक्षिणी जनपदानहिनत् तान् ते ययुर्गतिमिमां दयनीयाम् ५

तत्सुतो विपुलशौर्यकठोरो नाम माप्रथमरीच इहत्यान्
तांश्च नाशमनयद् हतभाग्यो दूयते मम वदन्निति चेतः ६

दैत्यसुन्दरमणी बहुवीर्या सा च तद्दुरितलग्नतनूजो
नाद्य तौ विरमतोऽपि कठोरात् कर्मणः शृणु रघूत्तमवत्स ७

प्रत्यहं प्रचुरविघ्नकरौ तौ यज्ञकर्म न तपो न सपर्या
नापि चाध्ययनमेव तपस्वी कर्तुमर्हति हि सम्प्रति कोऽपि ८

स्त्रीवधे न च कुरुष्व घृणां त्वं लोकरक्षणहिते हननीया
धर्मपालनपरेण नृपेण पापलिप्तवनितापि नृशंसा" ९

"ज्ञानयज्ञतपसां च हिताय धेनुविप्रपरिरक्षणहेतो –
रुद्यतोऽस्मि वचनं तव पातुं पूज्य कौशिकमुने प्रभविष्णो १०

घ्नन्ति ये निरपराधमनुष्यान् मारयन्ति ऋषियज्ञतपःस्थान्
धेनुविप्रपरिपीडनलिप्तान् नाशयेयमहमाश्वखिलांस्तान्" ११

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्षिप्रमेव कथयन्निति रामो ज्यारवं विहितवानतितीव्रं
नादयन् प्रतिदिशञ्च नभः सः प्राणिनोऽपि कृतवान् भयभीतान् १२

ताटका भयमवाप परन्तु गच्छति स्म च ततोऽमितमन्युं
धावति स्म रजनीचरभार्या राघवस्य दिशि निर्दयचित्ता १३

ताटका भृशमपातयदेव क्रूरपांसुमधिकं रणभूमा-
वश्मवृष्टिमपि तत्र चकार यक्षिणी कृतवती बहुमायाम् १४

यज्ञनाशनपरार्षिनिहन्त्री दर्शितातुलबलाधमकृत्या
रामचन्द्रशरविद्धशरीरा राक्षसी गतवती परलोकम् १५

ताटकानिधनमीड्यमुनीशं भूरिहर्षमनयच्छुचिचित्तं
प्राददात् स मुदितोऽस्त्रबहूनि शिक्षितं सपदि तत्र चकार १६

कौशिकस्तत उपेत्य महर्षिः स्वाश्रमं कथितवांश्च जिघृक्षुं
लक्ष्मणं रघुपतिं प्रियदीक्षामस्मि साम्प्रतमहं यजनाय १७

दीक्षितो रघुपते धृतमौनः स्यां यदा षडपि रात्रिदिनानि
यज्ञरक्षणपरौ हि भवन्तौ सर्वथैव भवताञ्च कुमारौ १८

राक्षसौ प्रखरकल्मषलग्नौ शोचनीयतरशौर्यमदान्धौ
यज्ञनाशनकृते प्रयतेतां रक्षतां क्रतुमुभाविह ताभ्याम् १९

रक्षणाय यजनस्य महर्षेस्तत्परावभवतां बलवन्तौ
सावधानहृदयौ मतिमन्तौ क्षत्रियौ दशरथात्मजवीरौ २०

अध्वरो मुनिजनैर्विधिनिष्ठैः सम्प्रवर्तित इतश्च सुबाहुः
स्वानुगैरित उपेत्य च साकं यज्ञविघ्नकरमान्वितरीचः २१

तावुभौ परुषराक्षसदुष्टौ ध्वंसनाय मखपुण्यविधीनां
रक्तपातमतितीव्रमकार्ष्टां सर्वतो व्यतनुतामपि मायाम् २२

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लक्ष्मणं हि विदधन्निजबन्धुं, सावधानमवदद् रघुनाथो
"विघ्नकारिपललाशिमदान्धा आगता अतिशयाधमकार्याः २३

तानहं सकलपामरनिन्द्यान् क्षिप्रमेव निहतांश्च करिष्ये"
उद्यतोऽभवदसाविति शंसन् प्राक्षिपन्निजशराननतितिग्मान् २४

क्रुद्धचित्तरणघस्मररामो राक्षसात्यधममायुतरीचं
प्राक्षिपत् सपदि सागरनीरे सद्य एव च जघान सुबाहुम् २५

यज्ञविघ्नकरराक्षसवृन्दं पापकर्मरततुच्छनिकृष्टं
सर्वमेव च जिहिंस स रामः पूजितो मुनिवरैश्च समस्तैः २६

पालिता गुरुगिरा च कृतार्थः आश्रमेण सह राघव नूनं
वीरमौलिमुकुटाहमिदानीं वत्स राम विहितोऽस्मि यशस्विन् २७

उत्साहश्रितमनसः सदैव भूत्वा सन्मान्यान् स्वगुरुजनान् प्रमोदयन्तः
प्रत्यूहान् नवतरुणाः प्रणाशयन्तो भूत्वा राम इवाऽनिशं जयन्तु २८

इति रमेशचन्द्रशुक्लकृते सुगमरामायणे महाकाव्ये
विश्वामित्र-यज्ञरक्षा-ताटका-सुबाहुवधो
नाम षष्ठः सर्गः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देववाणी-परिषदो वार्षिकं विवरणम्

(१५.१२.१९९३–८.६.९६)

देववाणी–परिषदध्यक्षा डा० राधावल्लभत्रिपाठि–महाभागाः, मुख्यातिथिपदमलंकुर्वाणा आचार्यप्रवरा डा० बच्चूलाल–अवस्थिमहाभागाः, देववाणी–परिषदः सप्तदशेऽष्टादशे एकोनविंशे च संयुक्ताधिवेशने मञ्चासीना विद्वांसो विदुष्यः, अभ्यागता अतिथयः सभ्याश्च,

अत्रभवद्भ्योऽत्रभवतीभ्यश्च **'देववाणी-परिषद्, दिल्ली'** ति नामधेयायाः संस्थायाः पक्षतः स्वागतं व्याहरन्नहं त्रिनवत्युत्तरैकोनविंशतिशततमस्ये शवीयाब्दस्य दिसम्बरमासस्य पञ्चदश्यां तारिकायां मैनपुर्यामायोजितात् वार्षिकाधिवेशनादूर्ध्वं समायोजितान् परिषत्कार्यकलापान् संक्षेपतः कीर्तयामि।

परिषदा स्वसंकल्पनादिवस–संस्थापनादिवसेषु किञ्च विविधावसरेषु काव्यगोष्ठी– पत्रवाचन–ग्रन्थार्पण–किशोरसंस्कृतगोष्ठी–बालसंस्कृत गोष्ठी–प्रभृतीनां कार्यक्रमाणामायोजनं कृतम्। दूरदर्शनतो निःशुल्कप्रसारणार्थं 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते' इत्यस्य कार्यक्रमस्य निर्माणं कृतम्। परिषत्प्रकाशितानां ग्रन्थानां संख्या षडशीतिः संवृत्ता। पञ्चाशीति–षडशीतितमसंख्याकयोः 'सत्प्रेरणानाटक'–'निःस्यन्दिनी' काव्ययोरस्मिन्नन्तराले परिषदा प्रकाशनं विहितम्।

परिषदो मुखपत्रस्य **'अर्वाचीनसंस्कृतस्य'** नियतकालिकं प्रकाशनं भवति। अष्टादशवर्षीयः प्रथमो द्वितीयस्तृतीयश्च संयुक्ताङ्कः 'विष्णुकाव्य' विषेशाङ्करूपेण अस्मिन् वर्षे समयात्पूर्वं मईमासे प्रकाशितोऽस्ति। अस्मिन्ननुष्ठाने परामर्शदातृणां लेखकानां ग्राहकाणाञ्च सहयोगः सम्पादकेन प्राप्यते।

परिषदा विगतवर्षे सितम्बरमासस्य नवमतारिकायां स्वसंस्थापकाध्यक्षाणामाचार्यश्रीरमेशचन्द्रशुक्लानां दिवंगमनेन महती रिक्ततानुभूता। ग्रन्थानां पञ्चविंशतेः कर्तार आचार्यशुक्ला देववाणी–परिषदि सदैव करुणापरा आसन्। कीर्तिशेषतां गतानाचार्यश्रीरमेशचन्द्रशुक्लान–वलम्ब्य अर्वाचीनसंस्कृतस्य अग्रिमेऽङ्के विशिष्टा सामग्री प्रकाश्यते। अस्मिन्नधि ।वेशने तेषां सश्रद्धं स्मरणं परिषदा क्रियते। तेषां व्यक्तित्वं कर्तृत्वञ्चास्मत्कृते प्रेरणादायकं स्थास्यतः।

विगतवर्षत्रये परिषदा स्वाध्यक्षस्य विश्रुतकवेर्विदुषः किञ्च समीक्षकप्रवरस्य डा० राधावल्लभ त्रिपाठिवर्यस्य मार्गदर्शने यानि कार्याणि कृतानि तानि ऐतिहासिकं महत्त्वं निदधति। अहध्यक्षमहाभागस्य, कार्यसमितिसदस्यानामन्येषाञ्च सदस्यानामाभारमावहामि येषां प्रेरणया, सक्रियसहयोगेन च परिषदग्रे सरति। डा० हरिसिंहगौरविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागस्य तत्त्वावधाने प्राकृतिकरामणीयकमण्डिते परिसरे संयुक्तमिदमधिवेशनं समायोज्यते – एतदर्थमध्यक्षमहाभागान् प्रति कार्तज्ञमावहामि।

८.६.१९९६ ई०
सागर विश्वविद्यालयः, सागरः (म०प्र०)

रमाकान्त शुक्लः
महासचिवः, देववाणी–परिषद्, दिल्ली

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देववाणी-परिषद्वार्ता

(१) **अर्वाचीनसंस्कृतस्य विष्णुकाव्य-विशेषाङ्कः** (१८/१-३) ३.६.१९९६ ई० तारिकायां भिवान्यां देवसदने श्रीविष्णुसहस्रनाम– सत्यभाष्यकर्त्रा श्रीमता १०८ पं० सत्यदेववासिष्ठमहाभागेन समुन्मीलितः। अस्मिन्नवसरे समुपस्थितेभ्यः सर्वेभ्योऽपि संस्कृतज्ञेभ्योऽङ्कस्य प्रतिरूपाणि श्रीवासिष्ठेन स्वकरकमलाभ्यामुपायनीकृतानि।

(२) **किशोर-संस्कृत-सङ्गीतकम्**– देववाणी–परिषदा ६.८.१९९६ ई० तारिकायाम् 'रमालयः, आर–६, वाणी विहार, नयी दिल्ली–११००५६' इत्यत्र 'किशोर–संस्कृत–सङ्गीतकम्' आयोजितम्। कार्यक्रमस्याध्यक्ष्यं परिषदध्यक्षेण किञ्च सागरस्थडाक्टरहरिसिंह गौरविश्वविद्यालय -- संस्कृतविभागाचार्याध्यक्षेण डा० राधावल्लभत्रिपाठिना कृतम्। मुख्यातिथिना डा० जगदीशदत्तशर्मणा संस्कृतपद्यानां पारम्परिकशैल्या साकं नवीनशैलीष्वपि प्रस्तुतेरावश्यकताऽनुभूता। कु० चिन्मयी त्रिपाठी कु० प्रियम्वदा त्रिपाठी च 'जय जय हे भगवति सुरभारति'– गीतिं भजनानि च प्रस्तुतवत्यौ। कु० स्वाति मिश्रा 'स्वागतं पयोद! ते' – इत्येतद्गीतं गीतवती। अभिनवशुक्लेन जगद्धरभद्कृता शिवस्तुतिः प्रस्तुता। परिषदुपाध्यक्षा श्रीमती रमा शुक्ला बालानां किशोराणाञ्च कृते संस्कृतश्लोकाणां कण्ठस्थीकरणं ज्ञानवर्धकमेकाग्रतासाधकञ्चामंस्त। परिषन्महासचिवेन डा० रमाकान्तशुक्लेन अतिथीनां स्वागतं धन्यवादज्ञापनञ्च कृतम्।

(३) **डा० भास्कराचार्यत्रिपाठिनोऽभिभाषणं काव्यपाठश्च** – देववाणी–परिषदस्तत्त्वावधाने ११.८.१९९६ ई० तारिकायां वाणी–विहारे 'रमालये' रीवास्थ–अवधेशप्रतापसिंहविश्वविद्यालयस्य प्राच्यसंस्कृतसङ्कायाध्यक्षेण डा० भास्कराचार्यत्रिपाठिना 'साम्प्रतिक संस्कृतचित्रकाव्यपरम्परा' मवलम्ब्याभिभाषितम्। तेन 'पद्मबन्ध'–'कमलमाला' – चित्रकाव्यानि किञ्च 'स्नेहसौवीर' नाटकात्, 'निर्झरिणी' तः 'संस्कृतजीवना'च्च काव्यांशाः प्रस्तुताः।

(४) **डा० रमेशचन्द्रचतुर्वेदस्याभिभाषणम्** -- १२.८.१९९० ई० तारिकायाम् 'रमालये' 'विंशशताब्द्या हनूमत्परकं संस्कृत–साहित्य' मिति

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषयमवलम्ब्य डा० रमेशचन्द्रचतुर्वेदस्य भाषणं सञ्जातम्। अनुष्ठानस्यास्याध्यक्ष्यं देववाणी–परिषदुपाध्यक्षया श्रीमत्या रमाशुक्लया कृतम्। धन्यवाद–ज्ञापनं परिषन्महासचिवेन डा० रमाकान्तशुक्लेन कृतम्।

(५) **देववाणी-परिषद एकविंशः सङ्कल्पनादिवसः** – २१.८.१९९९ ई० तारिकायां वाणी–विहारे समायोजितोऽभूत्। परिषदुपाध्यक्षया श्रीमत्या रमाशुक्लया संस्कृतदृश्य–श्रव्यास्वादगोष्ठ्याः प्रवर्तनं कृतम्। तया अभ्यागतेभ्यः परिषत्प्रकाशिता ग्रन्था अपि समर्पिताः।

(६) **परिषदः सप्तदशम्, अष्टादशम् एकोनविंशं च संयुक्तमधिवेशनं सम्पन्नम्**-'देववाणी–परिषद्, दिल्ली' ति संस्थायाः सप्तदशमष्टादशमेकोनविंशञ्च संयुक्तमधिवेशनं सागरनगरस्थे डा० हरिसिंहगौरविश्वविद्यालये ८.९.१९९९ ई० तारिकायां सुसम्पन्नम्।

अधिवेशनस्य प्रथमं सत्रम् (उद्घाटनसत्रं) कु० चिन्मयी त्रिपाठी–चिन्मय–तन्मय–कृतेन मङ्गलाचरणगीतेन प्रारब्धमभूत्। मुख्यातिथिना आचार्य डा० बच्चूलाल अवस्थि–महाभागेन सरस्वत्याः प्रतिमायाः सम्मुखं दीपदीपनं कृत्वा अधिवेशनस्योद्घाटनं कृतम्। परिषन्महासचिवेन डा० रमाकान्तशुक्लेन वार्षिकं विवरणं प्रस्तुतम्।

अस्मिन्नवसरे चतुर्भ्यो विद्वद्भ्यः देववाणी–परिषदो मान्यसदस्यता परिषदध्यक्षेण समर्पिता। एते विद्वांसः सन्ति– (१) आचार्यबच्चूलालोऽवस्थी, (२) डा० दयानन्दो भार्गवः, (३) डा० गयाचरणस्त्रिपाठी, (४) डा० श्रीमती पुष्पा दीक्षिता च।

तदनु सद्यःप्रकाशितानां संस्कृतग्रन्थानां सन्दर्शनं विद्वदर्पणं च संवृत्तम्। (१) डा० इच्छारामद्विवेदप्रणीतस्य किञ्च देववाणी–परिषत्प्रकाशितस्य **'सत्प्रेरणानाटकस्य** एकं प्रतिरूपं श्रीमत्यै पुष्पादीक्षितायै अपरं च ग्रन्थकर्त्रे डा० इच्छारामद्विवेदाय परिषदध्यक्षेण डा० राधावल्लभत्रिपाठिना समर्पितम्। (२) देववाणी–परिषदा प्रकाशितस्य डा० जनार्दनप्रसादपाण्डेय 'मणिना' प्रणीतस्य **'निस्यन्दिनी'** तिसंज्ञकस्य गीतिसङ्ग्रहस्य समुन्मीलनं कृत्वा परिषदः पूर्वाध्यक्षोऽभिराजो डा० राजेन्द्रमिश्रः प्रथमं प्रतिरूपं डा० दयानन्दभार्गवाय द्वितीयं प्रतिरूपं च डा० रमाकान्तशुक्लाय समर्पितवान्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(३) श्रीराधावल्लभप्रणीतस्य अष्टसर्गात्मकस्य **गीतधीवरेति** रागकाव्यस्य समुन्मीलनम् इलाहाबादस्थ–केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठस्य प्राचार्येण डा० गयाचरणत्रिपाठिना कृतम्। तेन ग्रन्थस्य प्रथमं प्रतिरूपं डा० राजेन्द्रमिश्राय द्वितीयं च डा० राधावल्लभत्रिपाठिने समर्पितम्। (४) 'अभिराज' राजेन्द्रमिश्रप्रणीतं **'नाट्यसप्तपदं'** नाम नाटकसङ्कलनम् आचार्य डा० बच्चूलालअवस्थिना समुन्मीलितम् ; तेन ग्रन्थस्य प्रथमं प्रतिरूपं डा० राधावल्लभत्रिपाठिने द्वितीयञ्च डा० राजेन्द्रमिश्राय समर्पितम्।

सभाध्यक्षेण किञ्च देववाणी–परिषदध्यक्षेण प्रो० राधावल्लभत्रिपाठिना स्वकीयेऽध्यक्षीये भाषणे आधुनिकसंस्कृतकाव्यमवलम्ब्य विचाराः प्रस्तुताः।

सभायां गतवर्षे ६.६.१९९५ ई० तरिकायां ब्रह्मलीनाय परिषद आद्याध्यक्षाय आचार्य डा० रमेशचन्द्रशुक्लाय श्रद्धाञ्जलिरदीयत।

धन्यवादज्ञापनं डा०रमाकान्तशुक्लेन सत्रस्य सञ्चालनञ्च परिषदः सहसचिवेन डा० इच्छारामद्विवेदेन कृतम्।

द्वितीयं सत्रम् – अधिवेशनस्य द्वितीयसत्रस्य अध्यक्षतां प्रो० राधावल्लभस्त्रिपाठी मुख्यातिथित्वं च आचार्यो डा० बच्चूलालोऽवस्थी निर्व्यूढवन्तौ। अस्मिन्नवसरे संस्कृतसंस्थाभिः संस्कृतस्य व्यापकप्रसाराय दृश्य–श्रव्यकार्यक्रमाणां निष्पादनं करणीयमित्यपेक्षया डा० दयानन्दभार्गवेण निम्नलिखितः सङ्कल्पः प्रस्तावितः –

'संस्कृतस्य पुनर्जागरणयुग इदानीं प्रवर्तत इति प्रतीयते। शुक्लपक्षे शशिकलेव संस्कृतच्छात्रसङ्ख्या प्रत्यहमुपचीयते। साहित्यस्य विविधासु विधासु गद्ये पद्ये नाट्ये च नित्यं प्रत्यग्ररचनाः बाहुल्येन प्रस्तूयन्ते।

चक्रनेमिक्रमेण संस्कृताभ्युदयस्य प्रवृत्तिमिमां पोषयितुं दृश्यश्रव्यमाध्यमं सर्वाधिकमुपयुज्यते। संस्कृतप्रचाराय भारतसर्वकारेण केन्द्रे प्रान्तीयसर्वकारैश्च प्रान्तेषु नानासंस्थाः संस्थापिताः सन्ति। तद्यथा-राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थानम्, केन्द्रियसंस्कृत-विद्यापीठ-समूहः, संस्कृत-विश्वविद्यालय-चक्रम्, संस्कृत-अकादमी-संघः। इमाः संस्था दिष्ट्या साधन-सम्पन्ना विद्यन्ते। अखिलभारतीयस्तरीयाणां देशस्य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
भिन्नभिन्नप्रान्तेभ्यः समागताना विदुषामय समवायः सर्वसम्मत्या प्रस्तौति यद्- उपरिनिर्दिष्टाः सर्वाः संस्थाः स्वस्वक्षेत्रेऽधिकाधिकसङ्ख्यकदृश्य श्रव्यसाधनानि सज्जीकुर्युर्येन संस्कृतपुनर्जागरणयुगस्तीव्रगतिमुपलभ्य राष्ट्रहिताय मानवकल्याणाय च प्रभवेदिति।'

सङ्कल्पोऽयं ध्वनिमतेन पारितोऽभूत्।

अतः परं संस्कृत–कवि–गोष्ठी सञ्चालिताऽभूत्। आदौ डा० गयाचरणत्रिपाठिना मङ्गलकाव्यं पठितम्। तदनु 'अभिराज' डा० राजेन्द्र मिश्र–डा० इच्छाराम द्विवेदी 'प्रणव' – श्रीमती डा० पुष्पा दीक्षित – डा० सदाशिव अम्बादास डांगे – डा० भागीरथी नन्द – डा० रमाकान्त पाण्डेयैः स्व काव्यरचनाः पठिताः। आचार्यबच्चूलाल–अवस्थिना **'मातुः स्तवकः'** पठितः, डा० रमाकान्त शुक्लेन **'वन्द्यतां कापि सा शासनासन्दिका'** पठिता, श्रीमता राधावल्लभेन **गीतधीवरात्** रागकाव्यं गीतम्।

तदनु अग्रिमकार्यसमितेः सर्वसम्मतस्य निर्वाचनस्य परिणामः समुद्घोषितोऽभूत्। तदनुसारमिमे सदस्याः अग्रिमाधिवेशनं यावन्निर्वाचिता जाताः – १. **अध्यक्षः** – डा० बच्चूलाल अवस्थी, २. **उपाध्यक्षा** – श्रीमती रमा शुक्ला, ३. **महासचिवः** – डा० रमाकान्तशुक्लः, ४. **सहसचिवः** – डा० इच्छाराम द्विवेदी, ५. **कोषाध्यक्षः** – प्रो० वेदप्रकाश गौतमः, ६. **सदस्यः** – प्रो० राधावल्लभ त्रिपाठी, ७. **सदस्यः** – प्रो०राजेन्द्र मिश्रः, ८. **सदस्यः** – डा०कृष्णकान्त शुक्लः, ९. **सदस्यः** – डा० चन्द्रमौलि शुक्लः, १०. **सदस्यः** – श्री आनन्दवर्धन शुक्लः, ११. **सदस्यः** – डा० रवीन्द्र नागरः।

अतः परं निवर्तमानाध्यक्षेण प्रो० राधावल्लभत्रिपाठिना नव–निर्वाचितस्याध्यक्षस्य आचार्य श्रीबच्चूलाल अवस्थिनः पुष्पमालयाभिनन्दनं कृतम्। डा० अवस्थि महाभागेन प्रतिवचने देववाणी–परिषदः सेवायै यथाशक्यं प्रयासाः प्रतिश्रुताः।

परिषदो महासचिवेन सागरविश्वविद्यालयं, परिषदः पूर्वाध्यक्षं, पूर्वकार्यसमितिं, सत्रसञ्चालकं डा० इच्छाराम द्विवेदं, कवीन्, मङ्गलाचरणकर्तॄन् मान्यसदस्यान्, अतिथीन्, श्रोतॄन्, कर्मकरांश्च प्रति धन्यवादाः ज्ञापिताः। शान्तिपाठेन सहाधिवेशनं सम्पूर्णतामगात्।

(अभिनव शुक्लः)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संस्कृत-जगद्वार्ता

(१) **दिल्ली संस्कृत अकादमी** - दिल्ली संस्कृत अकादम्या एतेषां कार्यक्रमाणामायो जनं कोष्ठकाङ्किततारिकासु कृतम् – संस्कृतसेवा–सम्मानसमारोहः (१.७.१९९९) यत्र स्वामी ओमानन्द सरस्वती, डा० राममूर्ति शर्मा, डा० ब्रजमोहन चतुर्वेदी, डा० वीणापाणि पाटनी, डा० सत्यदेव चौधरी, डा० मनोहर विद्यालंकारश्च २१००० रूप्यकात्मकसम्मानराशिभिः सम्मानिता अभूवन् ; स्वतन्त्रतादिवसोपलक्ष्ये अखिलभारतीयसंस्कृत–कविसम्मेलनम् (१०.८.९९), डा० प्रशान्त वेदालङ्कारजयन्तीमुपलक्ष्य आयुर्वेदविज्ञान–संगोष्ठी (२३.९.९९), संस्कृत श्लोकान्त्याक्षरी–प्रतियोगिता (२५.९.९९), अ० भा० नवोदित संस्कृत–कवि–प्रतियोगिता (३०.९.९९) यत्र श्री संजययोगी प्रथमं पुरस्कारं लब्धवान् ; ज्यौतिष – कर्मकाण्ड – संस्कृतप्रशिक्षणकेन्द्रस्योद्‌घाटनम् (३.१०.९९), विद्यालयस्तरीय – श्लोकसङ्गीत – श्लोकोच्चारण – एकलश्लोक – सङ्गीत – काव्यालि – संस्कृत – सम्भाषण प्रतियोगिताः (४.१०.९९ तः), पारम्परिकमहाविद्यालय –विद्यार्थिनां कृते दुर्गासप्तशती–अक्षरश्लोक– प्रतियोगिता (६.१०.९९), अशोकविहारे द्वितीयस्य संस्कृताध्ययनकेन्द्र स्योद्‌घाटनम् (८.१०.९९), 'वर्तमानसन्दर्भे पण्डितराजजगन्नाथस्य साहित्यस्य प्रासङ्गिकत्वम्' इति विषयमवलम्ब्य परिचर्चा (१२.१०.९९)।

(२) **आचार्य पं० आद्याचरणस्य ग्रन्थो राष्ट्रपतिना स्वीकृतः** – नवदिल्ल्यां १.८.१९९९ तारिकायां राष्ट्रपति–भवने समायोजिते एकस्मिन् समारोहे आचार्यश्रीपण्डित–आद्याचरणझाप्रणीतं 'तमिलकम्बरामायणम् (बालकाण्डम्) देवनागरीलिपिमूलं संस्कृतहिन्दीटीकोपेतञ्च' इत्येतत्पुस्तकं राष्ट्रपतिना डा० शंकरदयालशर्मणा स्वीकृतम्। समारोहस्याध्यक्ष्यं न्यायमूर्तिना श्रीरंगनाथमिश्रेण, स्वागताध्यक्ष्यं डा० बिन्देश्वरपाठकेन, संयोजकत्वञ्च डा० कमलाकान्तमिश्रेण सम्पादितम्। अवसरेऽस्मिन् डा० रामकरण शर्मा, डा० वाचस्पति उपाध्यायः, डा० रमाकान्त शुक्लः, आचार्यझामहोदयस्य परिवारसदस्याश्चोपस्थिता आसन्। अस्मिन्नवसरे अर्वाचीनसंस्कृतस्य सम्पादकाय डा० रमाकान्तशुक्लाय आचार्यझामहाभागेन ग्रन्थस्यैकं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri.
प्रतिरूपं स्वहस्ताक्षरैः सम्भूष्य सस्नेहमुपायनीकृत यस्मिन् महामहिमराष्ट्रपतिना किञ्च समारोहध्यक्षेण न्यायमूर्तिना स्वहस्ताक्षराणि न्यस्तानि। अस्मिन्नवसरे पं० झामहाभागेन संस्कृतस्य रक्षार्थं शासकीय–प्रयासानामावश्यकता रेखाङ्किता।

(३) **आकाशवाणी-दूरदर्शनयोः संस्कृतकार्यक्रमाः** - आकाशवाण्या दिल्ली 'बी' केन्द्रतः ११.८.१६६६ तारिकायां प्रातः ७.०० वादनवेलायां 'संस्कृत साहित्ये स्वतन्त्रतावर्णनम्' इति विषयमवलम्ब्य परिचर्चा प्रसारिताभूत् यत्र प्रो० सत्यव्रत शास्त्रि–डा० रमाकान्त शुक्ल– डा० रवीन्द्रनागरैस्सहभागिता कृता। श्री कमलदत्तेनास्य कार्यक्रमस्य निष्पादनं कृतम् यो हि आकाशवाण्या हिन्दी–वार्ता–विभागमधितिष्ठन्ननेकान् संस्कृतमयान् कार्यक्रमान् निष्पाद्य संस्कृतजगतोऽभिनन्द नार्हः संवृत्तोऽस्ति।

२८.८.१६६६ तारिकायां 'दिल्लीदूरदर्शनेन' प्रातः ६:१५ वादनवेलायां राष्ट्रीयचैनले संस्कृतदिवसमभिलक्ष्यैकः परिचर्चात्मको विशेषः कार्यक्रमः प्रस्तुतः यत्र आचार्यश्रीनिवासरथ – डा० रमाकान्त शुक्ल – कविरत्न श्रीकृष्ण सेमवाल – डा० रवीन्द्र नागरैः संस्कृतस्य विविधपक्षेषु चर्चा कृता। डा० शुक्लेन संस्कृतस्य आशुलिपेर्विकासप्रचारयोः दृश्यश्रव्यसञ्चारमाध्यमेषु च तस्य समुचितप्रवेशस्यावश्यकतानुभूता।

दिल्लीदूरदर्शनेन डा० रमाकान्तशुक्लेन निर्देशितं **'चित्रकालिदासम्'** इत्येतन्नामा संस्कृतकार्यक्रमः २६.६.१६६६ तारिकायां राष्ट्रीयचैनले प्रसारितः।

(४) **दिल्ली विश्वविद्यालययस्य संस्कृत-विभागेन 'संस्कृत-दिवसः' सम्मानितः** - २.६.१६६६ ई० तारिकायां दिल्लीविश्वविद्यालयस्य कला–संकाय–भवने संस्कृत–विभागेन 'संस्कृत–दिवस–समारोहः' समायोजितः। अस्मिन्नवसरे छात्रैः वेदपाठ–भाषण–कवितापाठादि– कार्यक्रमा अनुष्ठिताः। प्रो डा० उषा चौधरी–महाभागया संस्कृतस्य महत्त्वमवलम्ब्याभिभाषितम्। मुख्यातिथिना डा० रमाकान्तशुक्लेन 'वाणी वयं वन्दामहे' 'वन्द्यतां कापि सा शासनासन्दिका' 'भाति मे भारतम्'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इत्याद्याः काश्चन कविताः श्राविताः। समारोहस्याध्यक्ष्यं संस्कृतविभागाचार्याध्यक्षेण प्रो० सत्यपालनारंगमहाभागेन कृतम्।

(५) राष्ट्रपतिना विद्वांसः सम्मान-प्रमाणपत्रैः सभाजिताः – नवदिल्यां राष्ट्रपतिभवने १०.८.१९९६ तारिकायां भारतस्य महामहिमराष्ट्रपतिना डा० शंकरदयालशर्मणा संस्कृत–अरबी–फारसीभाषा–विद्वांसः सम्मान–प्रमाणपत्रैः (१९९५–१९९६) सभाजिताः।

(६) राष्ट्रपतिना पञ्चदश संस्कृतविद्वांसः वर्तमानवर्षे पुरस्कर्तुमुद्घोषिताः - भारतस्य राष्ट्रपतिना १९९६–९७ वर्षाय पुरस्करणीयानाममीषां पञ्चदश संस्कृतविदुषां नामानि स्वाधीनता–दिवसे समुद्घुष्टानि – १. डा० एन०सी०वी० नरसिम्हाचार्यः (आन्ध्रतः), २. डा० वैद्यनाथ झा (बिहारतः), ३. पं० ज्वालाप्रसाद गौडः (दिल्लीतः), ४. श्री बिष्णुदेव सांकलेश्वर पण्डितः (गुजराततः), ५. पं० जानकीनाथ कौलः (जम्मूकाश्मीरतः), ६. श्री श्रीकान्त घनपतिः (कर्णाटकतः), ७. डा० आर० करुणाकरन् (केरलतः), ८. श्री एस० नीलाबीर शर्मा शास्त्री (मणिपुरतः), ९. श्री बाबूलाल शुक्लः (मध्यप्रदेशतः), १०. श्री श्रीराम भीकाजी वेलणकरः (महाराष्ट्रतः), ११. आचार्य दिगम्बर महापात्रः (उत्कलतः), १२. आचार्य डा० नारायण शास्त्री कांकरः (राजस्थानतः), १३. श्री त्यागराजा रामचन्द्र शास्त्री (तमिलनाडुतः), १४. श्री चण्डिकाप्रसाद शुक्लः (उत्तरप्रदेशतः) तथा १५. डा० श्रीमोहन भट्टाचार्यः (पश्चिमबंगतः)।

(७) प्रो० राजेन्द्र नानावटी बडोदरा-प्राच्य-संस्थानस्य निदेशकः संवृत्तः - प्रो० राजेन्द्र नानावटी महाभागः 'ओरियण्टल इन्स्टीट्यूट (एम०एस० यूनिवर्सिटी ऑफ बड़ौदा)' – इत्येतत्संज्ञकस्य प्राच्यविद्या–संस्थानस्य निदेशक–पदभारं जग्राह। प्रो० नानावटीमहोदयो यथा पारम्परिकविषयेषु सम्यगधीती तथैव आधुनिकसंस्कृतसाहित्येऽपि विशिष्टां रुचिं गतिं च धत्ते। स्वयमप्यसौ रचनाकारः। गुजरात–राज्यस्य विंशशताब्दीयं संस्कृतसाहित्यमवलम्ब्यास्यानेकानि शोधपत्राणि प्रकाशितानि। आशास्यतेऽस्य निदेशकत्वे साम्प्रतिकसंस्कृतसाहित्यमवलम्ब्यापि शोधकार्य

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सम्पादनकार्यं च भविष्यतः।

(८) **दशमं विश्वसंस्कृतसम्मेलनम्** – दशमं विश्वसंस्कृतसम्मेलनं बंगलौरनगरे ३–६.१.१९९७ तारिकासु समायोजयिष्यते यत्र अष्टादशविभागेषु शोधपत्राणि प्रस्तोष्यन्ते येषु 'आधुनिकसंस्कृतसाहित्य' विषयकोऽप्यन्यतमविभागोऽस्ति। सम्मेलनसचिवालयस्य संकेत इत्थमस्ति – 'Secretariat, Xth World Sanskrit Conference, TARALABALU KENDRA, 3rd Main, 2nd Block, R.T. Nagar, Bangalore-560032 (Karnataka) India' Tel. - 91-(0)80-3430017, 3332759, 3434991, 3434992, 3434993. ज़िज्ञासुभिरधिकपरिचयार्थं सम्पर्कः साध्यः।

(९) **अखिलभारतीयप्राच्यविद्यासम्मेलनम्** (A.I.O.C.) – जादवपुरविश्वविद्यालये १–३.११.१९९६ तारिकासु प्रस्तावितमखिलभारतीय–प्राच्यविद्यासम्मेलनस्याष्टत्रिंशत्तममधिवेशनमपरिहार्यकारणैः स्थगितं जातम्। इदानीमिदमधिवेशनं २८–३०.१.१९९७ तारिकासु समायोजयिष्यते यद्विषये पृथगामन्त्रणपत्रं सदस्यानां सकाशे प्रेषयिष्यते–इति विज्ञापयति स्थानीयसचिवः प्रो० आर० एस० बनर्जी–महाभागः।

(१०) **डा० रामप्रसादत्रिपाठिने श्रीवाण्यलङ्करणम्** (१९९६) रामकृष्ण–डालमिया–श्रीवाणी–न्यासेन संकल्पितः **"रामकृष्ण - डालमिया - श्रीवाण्यलंकरणम्"** नामकः १९९६ – खिस्ताब्दस्य पुरस्कारो व्याकरणविद्याविशारदाय वाराणसेयात् सम्पूर्णानन्दसंस्कृत– विश्वविद्यालयात् सेवानिवृत्ताय, (७६ वर्षीयाय) **डॉ० रामप्रसाद-त्रिपाठि - महोदयाय** उद्घोषितः। एषः पुरस्कारः एतस्य विदुषः प्रकाशितान् समस्तान्–संस्कृतग्रन्थान्, विशेषतया **"पाणिनीय-व्याकरणे प्रमाण-समीक्षा"** इति ग्रन्थमभिलक्ष्य प्रदेयोऽस्ति। पुरस्कारस्य राशिः लक्षद्वय–रूप्यक–मितः वर्तते। एतेन सह प्रशस्ति–पत्रम्, श्रीवाणी–प्रतिमा, मंगलवस्त्रम्, श्रीफलम् चापि समर्पयिष्यन्ते।

पुरस्कार एषः यथासम्भवं १९९७–खिस्ताब्दस्य जनवरीमासे नवदिल्ल्यां भव्यसमारोहे अर्पिष्यते–इति विज्ञापयति न्यासनिदेशकः श्रीमान् डा० सत्यदेवचौधरीमहोदयः।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(११) राष्ट्रियसंस्कृत संस्थानस्य स्थापना-दिवसः - राष्ट्रियसंस्कृ संस्थानेन १५.१०.१६६६ ई० तारिकायां '५६–५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिय डी० ब्लाक, जनकपुरी, नयी दिल्ली–११००५८' इत्यत्र स्थिते स्वनवीनभव षड्विंशः स्थापना–दिवस–समारोहः सम्मानितः। अस्मिन्नवसरे संस्कृतवादविवा श्लोकान्त्याक्षरी–संस्कृतकवितास्पर्धाः संस्कृतिककार्यक्रमाश्चायोज्यन्त उद्घाटनसत्रस्य मुख्यातिथिः डा० के०पी०ए० मेनन् अध्यक्षश्च श्री जे वीरराघवन् आस्ताम्। समापनसत्रस्य मुख्यातिथिः स्वामी श्र गोकुलानन्दोऽध्यक्षश्च प्रो० राममूर्तिशर्मासीत्। संस्थाननिदेशको डा कमलाकान्त मिश्रोऽभ्यागतेभ्यो विद्वद्भ्यः प्रतिभागिभ्यश्च स्वागतं व्याजहार

(आनन्दवर्धन

शोकवृत्तम्

प्रो अशोक चटर्जी शास्त्री २६.६.१६६६ तारिकायां दिवंगतः। अनेकग्रन्थानां प्रणेता राष्ट्रपतिसम्मानितः प्रो० चटर्जीमहाशय विगतदिनेषु नैमिष्यारण्ये पुराण-संस्थाने निदेशकत्वेन कार्यं कुर्वाण आसीत्। अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्यस्य नैके ग्रन्थास्तेन समीक्षित आसन्। अर्वाचीनसंस्कृतपरिवारस्तस्य असामयिकनिधनेन खिन्न सन् दिवंगतात्मने श्रद्धाञ्जलीन् समर्पयति। - सम्पादकः

आवश्यक सूचना

ग्राहकैः १६६७ तः प्रभावि ग्राहकशुल्कमवधेयम्

व्यक्तिभ्यः	:	४० रूप्यकाणि प्रतिवर्षम्
संस्थाभ्यः	:	६० रूप्यकाणि प्रतिवर्षम्

Subscribers, please note the New Annual Subscription Rates
Effective from 1997

Individuals	:	Rs. Forty only. (Rs.40.00)
Institutions	:	Rs. Sixty only. (Rs.60.00)

-सम्पादकः Edit

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Entered in Database

Signature with Date
10/5/05

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri